

MAGYAR HISTÓRIA

MB

188.947

Újváry Zsuzsanna

„NAGY KÉT
CSÁSZÁR
BIRODALMI
KÖZÖTT”

GONDOLAT

ÚJVÁRY ZSUZSANNA

„Nagy két császár birodalmi
között”

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT 1984

MAGYAR HISTÓRIA

20002

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÚJVÁRY ZSUZSANNA

„Nagy két császár birodalmi között”

A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT · 1984

A sorozat szerkesztésében közreműködött
az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztő
Heckenast Gusztáv

Lektor
Péter Katalin

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HB 188.947

2003

ISSN 0324-7716
ISBN 963 281 281 6

© ÚJVÁRY ZSUZSANNA, 1984

„Isten olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös uralmat, és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet...”

(Kálvin)

A történelem furcsa paradoxona, hogy az 1526 utáni események sodrásában elszakadt Erdély fejedelmeinek a 17. század folyamán, miközben az országegyesítést tüzték zászlaikra, mindig azt a kényszerű különállást kellett deklarálniuk, amely ellen éppen küzdöttek – mint a lépéseket próbálgató kisgyermek, akinek mindig a kiindulási ponthoz kell visszatérnie. Ha a kis fejedelemség a maximumot nem is, de a körülmények által megszabott optimumot teljesítette.

„Valameddig pedig a' Magyar Korona ott fen nálunknál erősebb nemzetségnél, a' németnél lészen, és a' Magyar Királyság is a' németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fen-tartani, mert nélkül is oltalmokra, javokra lészen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a' Magyar Korona, Magyar Országban magyar kézhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intyük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéllyék tehetségek szerént, és egyenlő értelemből azon Korona alá a' régi mód szerént adják magokat” – hangzott Bocskai szájából az egész évszázadon át, sőt tovább is „kötelezővé” vált politikai végrendelet. E gondolat mintegy ötvenöt évvel korábban a zseniális György barát agyában is felvillanhatott, legalábbis meggyilkolása (1551 december) előtt, amikor átérezte egész életművének hiábavalóságát: a Habsburgok behívása Erdélybe nem az ország egyesítését, hanem a fejedelemség romlását, végigpusztítását hozta magával. E képlet a 16. század során még többször is megismétlődött, míg igazából megfogalmazódott a végső konklúzió: Habsburg segítség-

gel lehetetlen a törököt kiűzni és az országegyesítést megvalósítani.

Báthori István volt az első, aki Erdélyből kiindulva kereste a hajdani Magyarország helyreállításának lehetőségét, ezzel hatalmas történelmi feladatot róva rá. És ezt a Habsburg-ellenes utat követte – bár nem Erdélyből kiindulva – a hiába várt Habsburg-segítségéből kiábrándult Bocskai István, majd Erdélyre támaszkodva Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György is.

Megvalósítható volt-e az országegyesítés a 17. században? A kérdésre a címadó Illésházy-idézetben benne rejlik a felelet: a két nagy birodalom közti ütközőállam szerepére kényszerített haza csak a folytonos önpusztító s egyben önfenntartó harcban tarthatta meg nemzeti identitását, küzdhetett, és kellett is küzdenie léteért, de sem teljes szabadságát, sem egységét vissza nem nyerhette az Európában kialakult hatalmi egyensúly miatt.

Országos Széchényi Könyvtár

A kétfejű sas igézetében, a félhold kísérteties fényében

„Kizökkent az idő; – oh kárhozat”

(Shakespeare: *Hamlet* I. felv. V. szín)

Az árnyékbirodalom

Egész napos harangzúgás, trombitaszó, harsona, Európa-szerte megtartott hatalmas népünnepélyek dicsérték fél Európa nagy tekintélyű, a középkori világszemléletnek hűséggel elkötelezett és talán utolsó lovagi szellemű uralkodóját, V. Károlyt, a német-római birodalom császárat, trónra lépésének harmincadik évfordulóján. Felhasított szájjal „nevető emberré” felnőtt vásári komédiások és nagy ünnepélyességgel celebrált misék, hálaadó imák egyaránt szórakoztatták a gyakran rövid és igen kegyetlen szélsőségekkel tarkított élethez szokott embereket. Ahogyan a kiváló holland történész, Johan Huizinga *A középkor alkonyában* írja: „Oly tarka és heves volt az élet, hogy a vér és a rózsák szagát egy lélegzetvétellel szívta be. Pokoli szorongás és naiv öröm, könnyörtelenség és megindultság, a világi örömök teljes tagadása és a földi élvezetek szinte tébolyult hajhászása, gyűlölet és jóság között imbolygott a kor embere egyik szélsőségtől a másikig.” Ez a nagyszerű korrajz még V. Károly Európájára is jellemző, hiszen maga az uralkodó is lovagi szemmel nézte a világot, birodalmát. A pompa és nagyság vallásos tiszteletében felnövő polgárokat persze nem volt nehéz elkápráztatni, s talán közöttük senkinek sem tűnt fel, hogy a színes külsőségek, amelyek valaha a lovagi társadalom szerves építőelemei voltak, már csak a pusztulást leplezik. Mint a túlérett gyümölcs, amelyikről csak akkor derül ki, hogy belül rothadt, amikor belcharapunk.

Habsburg Károlyt tizenöt évesen, 1515-ben iktatják be Németalföld tartományainak urává, majd évvel később

EURÓPA A XVI. SZÁZADBAN

Spanyolország társuralkodója lesz, azé az országé, amely a nemrégén (1492) felfedezett Újvilág nagyobb részét magához ragadja, és a nemesfémek tonnáit zúditja Európára. Ugyanekkor nápolyi-szicíliai király is. 1519-ben Miksa, a császári nagypapa örökre lehunyja a szemét. Így a német-római császári címet és a vele járó laza szövetségű, független tartományi fejedelemségekből álló német birodalmat is Károly örökli, az ott megindult és villámgyorsan terjedő reformációval együtt.

Károly öccse, Ferdinánd, II. Lajos királynak, sógorának halála után megszerzi a török által meghagyott Magyarországot, és így Alsó- és Felső-Ausztria főhercegi, Stájerország, Karintia és Krajna hercegi címe után 1526-tól a magyar és cseh királyi címmel is „gazdagodik”. 1556-tól, V. Károly lemondása után ő lesz a birodalom feje, a német-római császár is.

Szinte egész Európa a címerükben kétfejű sast viselő Habsburgoké, s mégis idézőjelbe kell tennünk a „gazdagság” szót. Mert egy adott ország vagy birodalom területének nagysága önmagában még egyáltalán nem biztosítja annak gazdagságát. A különböző úton-módon megszerzett országok pedig magukon viselik saját, külön történelmi fejlődésük jegyeit: az egymástól független tartományok külön rendekkel, külön törvényekkel és jogszokásokkal, eltérő gazdasági fejlettséggel, iparral, kereskedelemmel és sokféle etnikummal rendelkeznek.

E tarka birodalom legfejlettebb és egyben leggazdagabb országa az északi tengeri kereskedelmet uraló Németalföld volt, amely maga is tizenhét különböző fejlettségű tartományból állott. A „városok hazájának” nevezett Flandria ipara korai kapitalista viszonyaival még Firenzét is megelőzte. A művészet, a társadalom változásait érzékeny műszerként jelző emberi tevékenység a németalföldi kultúrában ugyan nem hozott olyan csodálatos eredményeket, mint az itáliai trecento, quattrocento és cinquecento, de míg Délen az elvetélt kapitalizmus a 16. század második felére a művészetet is válságba sodorta, és a modorosság túlburjánzó irányzatát, a manieriz-

must juttatta diadalra, addig a németalföldi reneszánsz és humanizmus beépült a világ első polgári forradalmának folyamatába. És a híres németalföldi festészet – Európában egyedül – meg tudott újulni: a Van Eyck testvérek, Rogier van der Weyden, Hans Memling és Hieronymus Bosch (15. századi mesterek) középkori eszme- és formavilága, valamint a régít bomlásában bemutató művészete után id. Pieter Brueghel (1525?–1569) mutatta az új felé vezető utat mélyreható realizmusával, mely Rembrandt (1606–1669) korában fog kiteljesedni. S e minden tekintetben gazdag ország nem akart többé a császár költséges francia-itáliai háborúinak túrelmes finanszírozója lenni. Az itáliai birtokokért folytatott ellenségeskedésre a kis Németalföld kb. két millió forintot szolgáltatott, annyit, mint az – újonnan szerzett gyarmataival – nálánál összehasonlíthatatlanul nagyobb Spanyolország, valamint Itália. E népszerűtlen adópolitika volt az egyik kiváltó oka az 1539. évi genti felkelésnek, amely előjátéka lett az 1566-ban kitörő polgári forradalomnak. E térségben a polgári fejlődés győzelme – annak minden társadalmi következményével együtt – kétségtelenné vált a század végére.

A császárság másik gazdag országa Spanyolország volt, az a bázis, ahonnet V. Károly az abszolutizmust és az ellenreformációt, valamint a katolikus terrort megindította a németalföldi tartományok ellen is. Spanyolország gazdagsága azonban merőben más jellegű volt, mint Németalföldé: a nemrégén felfedezett Újvilágból mérhetetlen kincsözön tódult be az országba, de ugyanakkor nagy része el is folyt a hatalmas birodalmat megtartó és fenntartó zsoldos- és hivatalnoksereg-re. Ez a gazdagság gyökértelen volt, sőt az ország belső gyökereit is kitépte. Az árforradalom, amelynek egyik kísérőjelensége az amerikai nemesfém beözönlése volt, Spanyolországban 1550 után érte el csúcspontját. Miután mind az árak, mind a bérek a többszörösükre emelkedtek, a spanyol gazdasági élet megroppant. Az ipar elsorvadt, az adózó városok elnéptelenedtek, és a még jelentékeny kereskedést űző mórak és zsidók kitiltásával az állami vezetés betetőzte a gazdasági

öngyilkosságot. A virágzó városok adói az alakulóban levő központi hatalom belső erőforrásait alkothatták volna. A Habsburg-centralizáció azonban a hatalmas adókat nem a belső fejlődés érdekében hasznosította, hanem az ország teherbírását meghaladó költséges dinasztikus háborúk feneketlen mélységeiben tüntette el. 1537-ben a genovai spanyol követ írta a következőket: „Hét Peru jövedelme nem volna elég, hogy fedezze a császár lombardiai [itáliai] hadjáratát.” Az ország, miközben uralkodója fél Európának diktált, egyre szegényedett. A királyi udvarok ugyan még sokáig a spanyol szertartást és etikettet utánozták, amiben a mérvadó V. Károly császárt nehéz volt utolérni, a század végére azonban ez a hegemonia is megtörik. A 16. századi zárt, szigorú spanyol viselet – rideg, kényelmetlen és sötét színű ruházat jellegzetes fodros keményített gallérral, amelynek gúnyneve „malomkerék” volt – pontosan tükrözi a kort: mintha a merev, kitömött ruhák a spanyol nagyhatalom belső ürességét szimbolizálnák.

A német-római birodalom harmadik legfejlettebb területét az ún. délnémet kereskedővárosok (Nürnberg, Augsburg stb.) alkották, de fejlődésük a 16. századra már megrekedt. Így a korai kapitalista versenyből ezek is kiszorultak, sőt stagnálásuk nem biztosíthatott elegendő energiát a jövő építéséhez – a fejlődés nemzeti keretei nem alakultak ki. A 16. század közepére a német területek sok száz önálló, független kis tartományra estek szét. Egyre csökkenő gazdagságuk javát saját fejedelmeik fölőzték le.

A nápolyi-szicíliai királyság fontos anyagi forrása volt az uralkodónak, de a török elleni háborúskodás itt emésztett fel a legtöbbet a jövedelemből.

V. Károly birodalma tehát csak egy adott pillanatban, legfeljebb az 1550-es évekig volt egységes – de csak annyiban, amennyiben az egységet az uralkodó személye jelentette. És a birodalom kiterjedésénél sokkal gyorsabban változott annak anyagi helyzete: míg az 1520-as években a bevételek és a kiadások egyensúlyban voltak, addig az 1550-es évekre bekövetkezett az államcsőd; a tartományok többsége ráfizetésessé

1. V. Károly birodalmában sosem nyugodott le a Nap

vált, és a császárnak nem volt saját, önálló jövedelme. Arnold Hauser, a neves művészettörténész a tönk szélére juttatott bankházakról így írt: „V. Károlynak és utódainak a háborúi tönkretették ugyan a kor legnagyobb kapitalistáit, de biztosították a kapitalizmus világhuralmát.”

A 16. század második felének válsága azonban Európa nagyobbik részét – főleg a feudalizmusban megrekedő területeket, kisebb részben a születő kapitalizmussal küszködő országokat is – érintette. A nagy, felfutó gazdasági virágzás sem volt egyértelmű; a válságok rövid intermezzói ismételtén át szöttek a kort, s sokkal inkább megrázták Európát, mint valaha is azelőtt. E vajúrást nemcsak a sorozatos államcsődök – 1557-ben az első spanyol és a francia, 1575-ben a második spanyol államcsőd, a vallási útkeresés – különböző reformációs irányzatok és a katolikus egyházon belüli mozgalom – és a manierista festészet jelzi, hanem a többi művészeti ág, az irodalom és a zene is. Michelangelo Utolsó ítélete (1534–1541) a Sixtusi kápolna falán milyen messze van már a csodálatos harmóniájú Dávid-szobortól! E freskóban jut kifejezésre a manierista, a bomlott harmóniájú művészetszellem a legtökéletesebben: a káoszról a kétségbeesés kiált a megváltásért – s mindez a pápa házi kápolnájának falán.

Ekkor formálódik meg a legtöbb „hasadt lelkű hős”, például a spanyol Don Juan és Don Quijote, akik groteszk és egyben tragikus hősök. De az átmeneti kor mélységes szkepticizmusát, a reneszánsz harmonia hiányát, vagyis az ember és világ, a természet és művészet, a valóság és szépség ideális kapcsolatának megbomlását jelzi a nagyra törő Anglia fia, Shakespeare is *Hamlet*jében. A kor zenéje is a homályt és a miszticizmust jeleníti meg.

A történelem kemény sodrásában, az elkövetett hibák halmozatától függően és attól függetlenül is, a 16. század végére megcsonkult, maradék német birodalom – a függetlenné vált és a kapitalizmus útjára lépő gazdag észak-németalföldi tartományokra többé nem lehetett építeni – már V. Károly uralkodása alatt is élethalálharcot folytatott ellenségeivel; mind-

inkább beteg óriás lett. A kora kapitalista fejlődésből kimaradó hatalom egyre kevésbé volt képes sikeresen fellépni ellenfelei ellen. Mivel a reformációt csíráiban nem fojtotta el, az Európát diadalmenetben járta végig, s megerősített bázisai ellen hatékonyan csak az elkövetkező században tudnak fellépni. Nyugaton a magát harapófogóban érző, de a közeli jövőt, a haladást képviselő francia nemzetállammal való háborúskodás még évszázadokra meghatározta e térség politikai arculatát. A másik nagy nyugati szomszéd, Anglia éppen csak felocsúdott a Shakespeare által oly csodásan megírt véres dinasztiaharcokból, de ébredése gyors volt: a tengeri hegemoniáért vívott harcban, 1588-ban a győzhetetlen Spanyol Armada megsemmisült. És Anglia a győzelmet nem késlekedett a jövő építőköveként felhasználni. A török birodalom, amely V. Károlyt nemegyszer kényszerítette a francia háborúskodás szüneteltetésére, 1571-ben a lepantói tengeri csatában elszenvedte azt az óriási vereséget, mely már a fordulópontot jelezte a birodalom fejlődésében: a nagy területszerzések kora lejárt. A spanyol hatalom a keleti ellenséget a tengeren legyőzte, mindazonáltal a Habsburgok osztrák ágának országai még százötven évig szenvedtek a nemkívánatos szomszédtól.

A koravén és szinte már megalakulásakor korszerűtlen Habsburg-birodalom mégis évszázadokkal élte túl önmagát, igaz, nem virágozva, hanem vegetálva. S Európa talán első valóban kontinentális méretű háborújában, a harmincéves háborúban (1618-tól 1648-ig) derült ki, hogy az ellenfeleknek szükségük van egymásra: a Habsburgokat nem szabad megsemmisíteni – de ezt nem mindegyik ellenfél tudta.

„Kezünkben van ... nem csak a hazának
... hanem az egész keresztény világnak is
sorsa”

A magyar történelem színpadán Mohácsnál egy pillanatnyi döbönt gyászcsend állott be. Igaznak bizonyult Perényi Ferenc váradi püspök jóslata: „Az t napot, amelyen meg fognak ütközni [ti. a magyarok], a Tomori Pál barát vezénylete alatt a Krisztus vallásáért megölt 20 ezer magyar vértanúnak kell szentelni.” (Amikor ezt mondta, a sereg még nem haladta meg ezt a létszámot, a csata idejében ez a szám 26 ezer volt.) Egyébként maga a püspök is az elesettek között volt.

Azóta nagyon sokszor föltettük magunknak a kérdést, hogy be kellett-e következnie a nemzeti tragédiának; hátha nem így történik, ha a magyar sereg szerencsésebb felállásban kezdi a harcot, ha időben megérkezik Szapolyai János erdélyi vajdának a Tiszánál állomásozó 10 ezer fős serege és a többi seregcsapat?

A történelem egyszeri és megismételhetetlen, hiszen az maga az élet. A gyenge, sebektől vérző középkori magyar állam, amelynek fénye és hatalma már a Hunyadiakkal sirba szállt, nem állhatott ellen az 1520-ban trónra lépő I. (Nagy) Szulejmán hatalmas birodalmának. Előbb vagy utóbb, Mohácsnál vagy máshol be kellett teljesülnie a bukásnak, amely egy másfél órás öldöklés képében csupán szomorú pont volt a magyar történelem egy szakaszának végén. Hiszen II. Lajos király már 1521-ben, Nándorfehérvár és Szabács, a két legfontosabb déli végvár török kézre kerülésekor felismerte a helyzetet: „Országunk most már nyitva áll a török előtt vizen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.” Nándorfehérvárat Belgrád néven először 1688-ban két évre, majd 1717. augusztus 18-án foglalják vissza császári csapatok, és csatolják rövid két évtizedre a Habsburg-birodalomhoz.

Miközben Európa-szerte gyászmiséket celebráltak az el-

esett II. Lajos királyért, a török égő falvakat és néma holttesteket hagyva maga után megindult, hogy egyelőre csak ideiglenesen, de birtokába vegye az ország szívét. Brodarics István szerémi püspök és kancellár, a csata személyes résztvevője és leghitelesebb megjelenítője így írt: „Nincs elég erőm ahhoz, hogy azon éjnek s a következő napoknak borzalmait festhessem. Nem hiszem, hogy ellenség valaha oly kegyetlenséggel dühöngött volna, mint most történt ez az egész dunáninneri [a Duna felső folyása alatti, azaz a mai dunántúli] Magyarországon... ez előtt talán sosem hallott dolog is történt, hogy a csecsemőket a szerencsétlen anyák elevenen ásták a földbe, hogy sírásuk el ne árulja őket...”

Antonio Giovanni da Burgio báró, az ország pápai nunciusa éles szemmel látta a Mohács előtti helyzetet – a kisstilű marakodást a hatalomért: „... ez az ország nem képes magát megvédeni, hanem ki van szolgáltatva az ellenség kegyelmének, és úgy fog kikerülni a háborúból, ahogyan az ellenségnek tetszik. Mert el lehet-e képzelni, hogy Magyarország háborút viselhessen a török egész hatalma ellen, mikor a magyar király és az urak még arról sem tudnak gondoskodni, hogy a végeken szolgáló katonaság megkapja zsoldját? Őfelsége a király olyan súlyos anyagi helyzetben van, hogy gyakran még konyhája költségeit sem tudja fedezni, az urak viszálykodnak, a nemesség pártokra bomlott, de még ha mindnyájan összetartanának is, mit tehetnének a török ellen, mikor a legegyszerűbb hadifelszerelésük sincsen meg? Azt tehetik, hogy egyszer megütköznek, de akkor vereséget is fognak szenvedni...” Ezt a mohácsi csata jóslatának is tekinthetjük. A követ által leírt állapot a csata után csak annyiban változott, hogy az uralkodó halálával az a parányi összefogó erő is megszűnt, amelyet a király személye jelentett. A szomorú leírás pedig még évtizedekig pontos kép marad a magyarországi állapotokról; a zsold nélküli katona és a királyi konyha – János királyé – tüzelőhiánya eleven problémaként él tovább.

A megüresedett magyar trónért egyszerre két uralkodójelölt is kinyújtotta a kezét: Habsburg Ferdinánd, V. Károly

öccse, az osztrák tartományok főhercege és II. Lajos kétszeres sógora, a Jagellókkal kötött trónutódlási szerződést komolyan véve, a birodalmi császár akaratával és támogatásával lépett fel; Szapolyai János erdélyi vajda, az ország egyik leggazdagabb földbirtokosa, aki az 1520-as évek egyik politikai irányítója volt, a Mohács utáni idő egyetlen épen maradt hadseregének birtokában – amely nyomós érvnek bizonyult – bizakodóan nézett az elárvult korona felé.

A mai olvasó számára szinte érthetetlen ez a túlzott hatalomvágy, amely ország- és nemzetvesztő politikává fajult. De tudnunk kell, hogy a 16. században a még csak csiráiban jelentkező nemzeti érzésnek és érdeknek magasan fölötte állott a dinasztikus érdek, amely nemcsak a Habsburgoknál, hanem Európa összes többi uralkodójánál is a család dicsőségének növelésében és egyre újabb területek megszerzésében nyilvánult meg. E korban még nem az adott ország, hanem az uralkodó dicsősége érdekében használták fel a hatalmat.

Habsburg Ferdinánd mélyen hitt abban – és ezzel túllépte a dinasztikus érdek szűk kereteit –, hogy a töröktől csak a Habsburgok segítsége, azaz uralma mentheti meg az országot. E hitében erősítette meg bátyjának, V. Károlynak a magyar rendekhez intézett levele is: „... [Ferdinánd], ki soha semmit el nem mulaszt, mi egy jó fejedelem kötelessége... és akit mi, erőnkkel, tekintélyünkkel, sőt saját személyünkkel soha el nem hagyunk, ... a törököt rövid időn belül s gyorsan elverjük küszöbötök előtt, sőt, ha Isten segít, határszéleitektől is távol tartjuk...” Nem tudhatjuk, hogy ezt az egyébként lovagias gondolkodású császár mennyire gondolta komolyan, tény azonban, hogy ekkor sok helyen akadt dolga: a törököket biztató és a pápával, Velencével, Firenzével és Milánóval szövetséges francia király, I. Ferenc éppen újabb háborúra készült a nemrégén kényszerűségből átengedett Burgundiáért és a milánói hercegségért; a portugál és a dán trón körül is akadt a családot érdeklő bonyodalom, de ennél jóval égetőbb volt a villámgyorsan terjedő reformáció, amelynek kibontakozó népies irányzata az 1524–1525-ben kitört nagy német

parasztháború ideológiáját adta. Így annak ellenére, hogy a törökök még a déli osztrák tartományokba is be-betörték, V. Károly nem mozdulhatott, hiszen akkor a nyugati érdekelt-ségi szférát kellett volna feladnia – ez pedig túl nagy ár lett volna öccse és újdonsült országa megsegítéséért.

Úgy tűnik, hogy a fentebb idézett levél szerzője, Burgio pápai követ jobban ismerte az európai politikai összképet, mint a császári segítségben reménykedő Ferdinánd. „... hon-nan várhatnának segítséget [ti. a magyarok]? Német földről, hol mindenütt viszályok dúlnak, s hol nincs többé alattvalói engedelmesség, nincs fejedelmi tekintély? A némettől, ősi el-lenségétől várjon segítséget a magyar? Vagy talán Lengyel-orzágtól, mely éppen most kötött fegyverszünetet a török-kei öt évre?” S némi segítséget valóban csak a pápa által küldött pénz és a német birodalmi rendek által megszavazott segély jelentett, amely természetesen csak a Habsburg uralkodó ma-gyarországi trónralépése után jöhetett számításba.

A Mohács utáni Magyarország története – egyrészt súly-talanná válása következtében az európai politikai színpadról történi eltűnése, másrészt idegen, Habsburg uralkodója miatt – egyelőre a távoli Madridból részvétlenül irányított birodal-mi politika, no és a még ereje teljében levő török terjeszkedési törekvéseinek függvénye lett.

Szapolyai János gyorsabban cselekedett, mint Ferdinánd: csapatai elfoglalták Budát, Esztergomot és a koronázóvárost, Székesfehérvárt. Hamarjában meg is választatta magát ki-rálynak, és megkoronázták. A gyors cselekvéssel nyert idő azonban nem bizonyult elegendő előnynek: Ferdinánd hama-rosan elkezdte szervezni saját pártját. A bécsi udvari kan-cellária levéltára tele van Ferdinánd birtokokat és főméltósá-gokat, tisztségeket ígérő okleveleivel, melyeket a pártjára álló főuraknak adott – természetesen Szapolyai birtokainak rová-sára. Sok esetben az döntötte el egy-egy hatalmas mágnás párt-állását, hogy melyik király ígért többet. Az 1526 decemberében Pozsonyban egy szűk kis csoport által megtartott országgyű-lésen Ferdinánd és a pártjára állt ecsedi Báthori István nádor

az elkövetkező százötven éven át leggyakrabban ismételt okot hozta fel a Habsburgok trónigényének támogatására: a dinasztia hatalma és európai súlya egyedül őket teszi alkalmassá Magyarország török elleni védelmére. Az ott megjelenő rendek érvénytelenítették Szapolyai megválasztását, és azután Ferdinándot nyilvánították az ország királyának. Mindkét uralkodó egy-egy hatalmi csoportosulásnak köszönhetette trónját, de az adott állapot rövid időn belül változott.

János király ott ült az ország fővárosában, de mégsem lépett fel haddal az ellenkirály ellen. Valószínűleg azért nem, mert jól tudta: a török szultán vissza fog térni, s csak a Ferdinándal történő megegyezés mentheti meg az országot a kétfrontos harc öngyilkosságot hozó állapotától. De Ferdinánd nem így gondolkodott. Csak arra várt, hogy császári bátyja szüneteltesse éppen nagy erővel folyó itáliai háborúskodását. S miután a császár fizetetlen zsoldosai 1527. május 6-án megrohanták és felgyújtották a szent várost, Rómát, kaszárnyává és istállóvá változtatták a pápai rezidenciát és a Szent Péter-bazilikát, Károly a „szegény” öcsnek is juttatott pénzt a magyarországi hadjárat megindításához. János király pedig csak egyre hátrált a németek elől, míg 1528 márciusában kénytelen volt Lengyelországba menekülni. Szerémi György pap – máskülönben Szapolyai híve – a kor közhangulatát híven tükröző, egyébként meglehetősen pontatlan és rémhírekkel teli munkájában, *Magyarország romlásáról* című könyvében így írt: „...háborúnk igazságos volt, mert János király nyilvánosan még nem mutatkozott a törökök császárával.” És ez a mondat nagyon is sokatmondó: benne van az egész magyar nép és a politikát irányító nemesség keresztény hagyománya, neveltetése, hite. A török idegen és riasztó jelenség volt Európában: a keresztény világtól teljesen különböző „pogány” vallása, a korabeli európai feudális rendszerhez képest primitívebb (bár a hadsereg és adózás tekintetében sokkal hatékonyabban működő) államszervezete, a szultán személyének mindenható tisztelete és hatalma, közmondásossá vált hitszegése, valamint ravaszsága – mindez, de legfőképpen az európaiaktól annyira

eltérő, idegen volta tette a török hatalmat oly visszaszítóvá, és európai ember számára megalázóvá a vele való szövetséget. Bár Európa „legkeresztényibb” uralkodója, I. Ferenc francia király, az őt támogató pápa és az itáliai városállamok a törökkel való megegyezést, sőt szövetséget nagyon is helyénvalónak tartották a német császár elleni viszálykodásban.

A magyar király lelkiismerete hiába háborgott a török szövetség gondolata ellen, a helyzet rosszabbodásával nem volt más választása; 1527 decemberében követséget menesztett a Portára a szultán segítségéért. Magyarország török hűbéres állam lett, de adót egyelőre nem fizetett.

Mire a szultán 1529 nyarán óriási hadseregével az országba érkezett, már János király is hazatért kényszerű száműzetéséből. A nyílt törökbarátságot a főurak zöme még nem akarta vállalni, noha a többség ekkorra már csalódott Ferdinándban, aki az ország megmentéséért szinte semmit sem tett – nem is tehetett, hiszen ő maga is császári bátyja politikájának függvénye volt. A birodalmi pénz és hadsereg ismét a franciák ellen kellett. Amikor 1529 nyarán a szultán Ferdinándtól Budát is elfoglalta, egész Európa tudta, hogy Bécs a végső célja. De V. Károly az öccsének nemhogy pénzt és katonát nem adott, hanem még Ferdinánd volt kénytelen 7 ezer zsoldost Itáliába küldeni. Azonban Bécs sikertelen ostroma megmutatta a török birodalom korlátait is: az erőviszonyok hiába szóltak a hódítók mellett, ilyen távolságban, Konstantinápolyból – Bécs elérése öt hónapot vett igénybe – a fölényt már nem lehetett érvényesíteni.

A két király versengésének folytatásával Magyarország feldarabolásának folyamata a végéhez közeledett. Ferdinánd az ország északnyugati részeit bírta – ez lesz a későbbi királyi Magyarország –, János pedig a török által megszerzett Budát és a középső területeket, valamint a keleti részt az erdélyi vajdasággal.

Ferdinánd tehetetlensége és János behódolása a töröknek nem a két király személyi, jellegbeli fogyatékoságaiból, hanem az ország szomorú állapotából, I. Szulejmán hatalmából,

valamint az összeurópai politikai konstellációból eredt. Így nincs reális magva annak a kérdésnek, hogy lehetett volna-e valami egyensúlypolitikát kialakítani a Habsburgok és a török között. Az egész országra kiterjedő, a területi integritást megtartó és a két szomszédos nagyhatalmat kellően balanszírozó politikáról csak olyan Magyarországon lehetett volna álmodni, amelyik még komoly önálló katonai, politikai erőt képvisel. A valóság egyfajta korlátozott egyensúlyt, bizonyos fokú cselekvési szabadságot tett lehetővé, de csak az országon belül, annak egysége és területi épsége rovására. S ez is nagyrészt a két nagyhatalom egymást legyűrni nem tudó birkózásából adódott. A két birodalom állandósult fronthatárán létezhetett egy – pillanatnyilag még „csak” két részre tépett – ország. Amikor azonban János király meghalt (1540 júliusában), a csecsemő János Zsigmond nevében a tényleges úr, a szultán vette birtokába a már 1526-ban elfoglalt, de a birodalmi központtól túl messze fekvő és ezért számukra védhetetlennek tartott Budát. Ha a szultán nem ismerte is a hadsereg tevékenységének hatósugarára vonatkozó mai elméletet, azt tudta, hogy a birodalomtól távol eső, idegen és ellenséges területen egymagában elfoglalt várost nem lehet hosszú távon megtartani. Miután azonban kénytelen volt Budát megszállni, nehogy az Ferdinánd kezére kerüljön, a vár biztosítását is meg kellett oldania. A hódítóknak, ismerve az ország végvárainak siralmas állapotát, nem volt nehéz dolguk: Visegrád, Nógrád, Hatvan, Ozora, Simontornya, Döbrököz szinte harc nélkül lett török végvár. (Kivéve Visegrád fellegvárát, amelyet Amadé Péter hősieken védelmezett.) E török várak ezután nemcsak Buda védelmét és a dunai utánpótlást biztosították, hanem bázisául szolgáltak az újabb hódításoknak is. És ezzel beteljesedett a Mohács óta egyre gyorsuló folyamat: az ország jóvátehetetlenül három darabra tört.

A három részre szakadás kegyetlen valósága azonban viszonylagos nyugvópontot hozott az ország életébe. A középső, hódoltsági terület áldozata mintha nagyobb mozgásszabadságot, kiegyenlítettebb helyzetet biztosított volna a másik két

MAGYARORSZÁG A TÖRÖK HÓDÍTÁS KORÁBAN

1526 – 1606

⊙ Szabad királyi és bányavárosok,

török kézre került egykori szabad királyi városok

⊕ Mezőváros, mezőváros várral

✧ Kisebb vár

○ Fontosabb helység

országresznek. Miközben a hódoltság a török seregek gyakori felvonulási és rablóterülete gyanánt pusztult, addig a királyi Magyarország minden vérvesztesége ellenére is élt, és a maga szerény keretei között, de mégis európai értelemben fejlődött. A megalakuló erdélyi fejedelemség a hozzá tartozó keleti megyékkel pedig még nagyobb szabadságot élvezett a töröktől, mint a királyi Magyarország a Habsburgoktól. Erdély nagyobb szabadsága visszahatott Habsburg-Magyarország uralkodói házhoz való függőségi viszonyára oly mértékben, hogy a rendi hatalom korlátok közé szorítását nem tette lehetővé úgy, ahogyan az a többi Habsburg-tartományban történt. Az elszakadó keleti fejedelemség a magyar függetlenség és rendi ellenállás katalizátora lett. Ez a viszonylagos szabadság azonban nemcsak abból adódott, hogy Erdély kívül esett a török seregek Bécs ellen irányuló felvonulási útvonalán, hanem fejedelmeinek ügyeskedéseiből, diplomáciai manőverezéseiből is. Ha azonban a két önállósult országreszt ezt az egyensúlyállapotot fel akarta bontani – amire nemegyszer sor került –, az érintett nagyhatalom, többnyire mindkettő, azonnal keményen reagált.

Prága messze van...

A kialakult helyzetben az első egyensúly-felbontási kísérletet Fráter György hajtotta végre. A két országresznek – Erdélynek és Habsburg-Magyarországnak – a körülmények ellenére kierőszakolt egyesítéséért mind Erdély és Magyarország, mind a barát súlyos díjat fizetett.

Utyeszenics György, az egykori pálos szerzetes 1527 őszén ajánlotta fel szolgálatait János királynak. Energikus szervezőként mind a diplomáciában, mind a kincstári ügyek rendbehozatalában kitűnt. Buda török kézre kerülése után Erdély és a tiszántúli Részek kormányzatának megszervezését és önálló életre keltését is a mindenható barát irányította. 1547-ben Ferdinánd öt évre békét kötött a törökkel, de amikor a Porta a következő évben újabb hadjáratot kezdett a perzsák ellen,

György barát újra felelevenítette az ország egyesítésének kérdését. 1549-ben megegyezett a királlyal Erdély átadására, de Ferdinánd még 1551-ben is vonakodott birtokába venni az országot. Végül mégis a barát megsegítésére küldte Castaldo tábornokot 6–7 ezer zsoldos katonával. Ez azonban kevés volt a török elleni nyílt fellépéshez, így a barát visszakozt fújt: megpróbálta a Porta bizalmát ismételten visszaszerezni. E kétfelé politizálás a császáriak bizalmatlanságát váltotta ki, és 1551. december 17-re virradó éjjel meggyilkolták az időközben bíborossá és esztergomi érsekké kinevezett helytartót.

Az országot a végzetes katasztrófától csupán az mentette meg, hogy a szultán ismét a perzsa hadszíntéren volt elfoglalva, s csak „kisebb” fenyítési akcióra futotta erejéből. 1552–1553-ban így is jelentősen megcsappant a magyar kézen levő végvárak sora. A török ék mélyen és széles ívben nyomult az ország közepébe, s a felsőmagyarországi bányavárosok védelmét ellátó első végvári vonal is elesett. Elveszett az egész Temes-vidék, Arad megye és a Maros alsó folyása. Mind Ferdinánd csapatai, mind az északi megyék nemesi felkelői többnyire tétlenül nézték a legnagyobb és legfontosabb várak vesztét. Kivételnek számított egy tízezer fős német zsoldos sereg és jelentős magyar, továbbá olasz egységek csatába bocsátkozása Ali budai pasával, de a palásti csata, noha a töröknek is súlyos veszteséget okozott, vereséggel végződött számukra.

A perzsa háború befejezése végleg megpecsételte a feldúlt Erdély sorsát: a szultán még a Ferdinánd által Magyarorszáért és Erdélyért felajánlott igen magas adó ellenében sem volt hajlandó a Királyhágon túli területeket Habsburg kézen hagyni. 1556-ban Erdély ismét folytathatta önálló életét, de egyszersmind le kellett számolni azzal az illúzióval, hogy az országegyesítés Habsburg vagy akár birodalmi segítséggel megoldható.

A Porta a későbbiekben is mindig nagyon vigyázott arra, hogy az Erdély feletti alkudozások a gyakorlatban célt ne érlessenek. Hogyan is tudta volna Ferdinánd, illetve utóda Erdélyt megtartani, amikor állandóan békekötésre kényszerült a

törökkel, és ennek fejében súlyos összegeket fizetett magyarországi uralmának elismertetéséért?

Az 1566. évi utolsó nagy török hadjárat után, amikor immár érezhető volt az erőviszonyok kiegyenlítődése, hosszú békét kötöttek – ez volt a drinápolyi béke (1568).

Azonban a hivatalos fegyvernyugvás alatt is csendes állóháború folyt az országban. A török berendezkedett ugyan, megszervezte a közigazgatást, az adóztatást, de el kellett tennie, hogy a magyar földesurak adóikat a hódoltsági területeken is beszedjék. A képlet fordítva is igaz volt: a hódolatlan határ menti falvak sokszor kénytelenek voltak a töröknek is fizetni. Az északi Nógrád megye 1549. évi adóösszeírásából tudjuk, hogy a sok elpusztult település mellett a falvaknak több mint egyharmada már a töröknek is adózott.

Mind a török, mind a magyar végvári rendszernek megvolt a saját élelmezési, ellátmányi területe, ahonnét erővel is elvették azt, amit nem kaptak meg szép szóval. Az egymással szembenéző ellenfelek békeidőben is ki-kicsaptak a másik területére, fölélve annak élelmiszer-tartalékait. Az igazán tragikus az volt, hogy mindkét részről a magyar parasztot rabolták meg, gyújtották fel házáat, gabonáját, irtották ki családját. „Ki mondhatja meg, minemű iszonyú rettenetességek legyenek azoknak, akiknek pogány törökök, avagy tatárok feleségüket, leányát elviszik, avagy előttük levágják, és ő magukat vashegedővel, éhséggel, istrángolással és fagyosvíz-öntözéssel, ostromozással, nyúzással, csigázással, fogvonással, sózással és egyéb iszonyúsággal kínozzák” – írta Bornemisza Péter 1573-ban.

A falvak egy-egy hadjárat csapásait többnyire kiheverték, de az állandó zaklatás minden anyagi, testi-lelki tartalékot felőrölt. Zaránd megye 1552. évi adóösszeírásában a megye 173 falva közül 24 teljesen lakatlan volt, s nagyon sok a pusztá telek és a szegény. Nyilván az 1552. évi várháborúk résztvevői sarmolták az Arad megyével szomszédos területeket. 1561-ben, kilenc évvel a dúlás után a pusztá falvaknak mintegy kétharmada újratelepült. A század végére azonban ez az arány megváltozott. A generációk óta tartó vérveszteséget nem lehetett

4. „Ki mondhatja meg, minemű iszonyú rettenetességek legyenek...”
(Bornemisza Péter)

már pótolni. A pusztásodás, a falvak, megyék elnéptelenedése katasztrofális méreteket öltött.

A nemzedékeket nyomorító törökről számtalan népdal, balada szól. Már a csecsemőket és kisgyermekeket is törökgyalázó rigmusokra tanították. Mindannyiunk fülében visszavisszacseng a gyermekkorunkból ismert „Gólya, gólya, gilice” kezdetű ének. A töröknek eladott leány balladavariációi még évszázadokig elevenen éltek és újrafogalmazódtak.

Az ország lakói egységesen kívánták a csapások, az „isteni ostromozás” megszűntét. Az ún. Kuun-kódexben – 16–17. szá-

zadi énekek gyűjteménye – az erdélyi Sárközi Máté *Katona-éneke* egy ország álmát tükrözi:

Isten velünk! Hát kivel mit gondolunk?
Igaz hittel mi csak öbenne bízunk,
Soha szégyent nem vallunk, mert ő mi királyunk.

Majd látjátok pogányoknak romlását,
Isten előtt oly nagy szégyenvallását,
Előttünk futását, széllal bujdosását.
(7. ének, 8–9. szakasz)

A béke gyógyírja is inkább lassan ható méreg volt, amennyiben az embereket megfosztotta attól a hittől, illúziótól, hogy a török ellen felszabadító hadjárat indul. „Magyarország míg virágában volt, nagy híres volt. De immár az két tar császár között, török és német között, kopaszon maradt” – írta keserű szavakkal Bornemisza Péter 1579-ben. S az országnak mégis csak ez a sors juthatott. A Mátyás-kori erős államszervezetet, virágzó gazdasági életet és ütőképes hadsereget a 16. század eleji Jagelló királyok uralma alatt felváltotta a polgári fejlődés megtorpanása, az államkincstár kiürülése és a zsoldos sereg felbomlása. Magyarországot e labilis állapotban érték a dinasztiai kihalása következtében fellépő trónharcok és a hódításra éhes törökök támadása. A kelet-közép-európai Habsburg-unió – amely egyébként az egyetlen hathatós védekezési forma lett volna a török ellen – későn jött létre, és csak felemás módon: addigra a hódító már jó nagyot harapott Magyarország testéből, és eredményes összefogásra még százötven évig nem került sor.

Miközben az országnak a Habsburgokra való rászorultsága nőttön-nőtt – az államháztartást, a végvárok anyagi szükségletét még békeidőben sem volt képes saját erejéből fedezni –, úgy gyengült az uralkodók egyébként is laza személyes kapcsolata az országgal. Miksa utódjának, II. Rudolf császárnak (1576–1612), aki magyar uralkodóként I. Rudolf néven 1608-

5. Rudolf császár lüktető életű udvara Prágát egész Közép-Európa fókuszává tette

ig volt trónon, csak kormányzásának első éveiben volt némi gondja országaira. A fallal körülvett Bécsben egyrészt az elégedetlen városi polgárság, másrészt a Kisalföldön portyázó, a bécsi kapuktól alig száz kilométerre rabló török miatt nem érezte magát biztonságban, és székhelyét 1578-ban a prágai Hradzsínba helyezte át. Rudolfot gazdag és pompás udvartartás vette körül, s ezzel az uralkodó nem pusztán az Európa-szerte divatba jött műpártolásnak hódolt, hiszen maga is nagyon művelt volt, a tudományokkal és művészetekkel intenzíven foglalkozott. Udvarában Bartholomäus Spranger, Kep-

ler és még számos más művész, tudós élt. A kiváló szellemi képességű császárnak azonban öröklött verbaja, a dédanyjától, Őrült Johannától (1479–1555) származó, a család több tagján is kiütköző terheltsége az idő folyamán egyre erősödött, míg végül teljes tompultság vett rajta erőt. A prágai várban a világtól egészen elzárkózó király néhány kegyencével körülvéve hol az alkímiába és asztrológiába temetkezett, hol hetekig tartó gyötrelmes lázas rohamok, önkívületi állapot kerítette hatalmába. Az egyébként pompás manierista udvar, pezsgő szellemi élet, amely Prágát nemcsak a négymilliós, jól fejlett cseh tartományok, hanem egész Közép-Európa nemzetközi fókuszává is tette, nem feledtethette a birodalom elhanyagolt ügyeit.

Rudolf fiatalkorában éveket töltött a spanyol udvarban, ez mutatkozott meg merev magatartásában, büszkeségében, makacs vallási dogmatizmusában. A spanyol monarcha abszolút hatalmát csodáló uralkodó előszeretettel öltözött spanyol ruhába és használta a spanyol nyelvet. A miszticizmusra hajló, lelki egyensúlyhiányban szenvedő császárnak, aki mániákusan félt attól, hogy életét merénylő fogja kioltani, beteges, szélsőséges tulajdonságai idővel csak erősödtek. Miközben egyre kevésbé törődött országainak ügyeivel, annál inkább ragaszkodott a hatalomhoz.

Bornemisza Péter világosan látta az ország keserves sorsát: „Magyarországnak mintha egy királya sem volna, oly szunyadozva viselnek gondot reá. Római császár – sem él, sem hal, oly beteges; ki nemhogy ily nagy császárságot ő maga eszétől bírhatna, de sem eszével, sem nyelvével, sem kezével nem bír sokszor nagy betegsége miatt” (1584). Rudolf helyett Habsburg főhercegek kormányoztak. Legkedvesebb testvére, a buzgó katolikus Ernő főherceg vette kézbe Ausztria, Magyarország és Horvátország ügyeit. Rudolf azonban nem adott teljhatalmat testvéreinek: a fontosabb ügyeket fenntartotta magának. Így az államügyek intézését nemcsak az lassította, hogy a központi kormánysszervek egy része Bécsben maradt, másik része Rudolffal Prágába költözött, hanem a saját maga-

6. Rudolf császár és király kedvelt spanyol divatú ruhában

nak megtartott végleges döntési jog is. A magyar országgyűlés sokszor nem is akart a főherceggel tárgyalni, mivel végleges szava úgysem volt.

A magyar rendek már kezdtek hozzászokni, hogy uralkodójuk külhonban lakik, sőt a bécsi kormánysszerveknek a magyar ügyekbe történő beleszólását is eltűrték ideig-óráig. De abba már semmiképpen nem akartak beletörődni, hogy a magyar tanács mellőzésével kizárólag idegenek intézzék a számukra ismeretlen ország problémáit, sőt, idegeneket nevezzenek ki fontos magyarországi állásokba. A királyi tanács, amelyet magyar tanácsnak neveztek, a Habsburg uralkodók alatt is tovább működött, de a helytartói intézmény kialakulásával, amely az 1540-es években ment végbe, jelentősége erősen csökkent. A király személyét helyettesítő helytartó és tanácsosai rendszeresen részt vettek a kormány ülésein, míg a magyar tanács csak időnként jött össze. Az 1580-as években többszöri kísérletet tettek, hogy a középkori magyar kormányzatot, legalábbis annak bizonyos vonásait a Habsburg-centralizációval szemben felélesszék. Próbálkozásaik kudarcot vallottak ugyan, de a legfontosabb sérelmekben sikerült a rendeknek viszonylag egységes álláspontot kialakítaniuk.

Igazán viharossá akkor váltak az országgyűlések, amikor Rudolf az országgyűlési végzések közül éppen a sérelmek orvoslására hozottak szentesítését tagadta meg, illetve a rendi kívánságokat tartalmazó cikkelyeket hagyta ki. (Az országgyűlésen hozott végzések akkor emelkedtek törvényerőre, ha az uralkodó aláírásával szentesítette azokat.)

Miközben Prágában és Bécsben a német és a cseh, illetve a morva arisztokráciából kerültek ki az uralkodó tanácsosai és kegyencei, akik a többi ország és tartomány életébe ily módon beleszóltak, sőt irányították azt, addig a magyar főnemes-ség tagjai többnyire még az udvari multságokra sem voltak hivatalosak. Prága minden tekintetben, mind az ország, mind a főrendek számára szinte megközelíthetetlenül messze volt – messzebb, mint Bécs, messzebb, mint Konstantinápoly.

„Térdig vérben, könyökig könnyben”

*„Mostohaanyátul
Pogány dajkaságra
Jutottál, Magyarország!
Veszed-e eszedben, Kigyó kebeledben,
Kiben nagy az álnokság?
Fejed hová hajtod?
Bizonnyal meghiggyed,
Keserves az tutorság!”*

(A tizenötéves háború alatt
keletkezett politikai vers)

„Katona vagyok én, ország őrizője...”

Miközben Prágában az udvaroncok és kegyencek a szokásos udvari multságokkal voltak elfoglalva, és a hölgyek spanyol divatú kitömött szoknyaikat, csipkés nyakdíszeket próbálgattak, a távoli Magyarországra betört a boszniai pasa. 1591-ben ostrom alá fogta Sziszek várát, de sikertelenül. A hódolatlan területekre való behatolás a hivatalos béke alatt is szokásos volt, így a háború gyanúja fel sem merült az udvarnál.

Amikor Rudolf 1576-ban trónra került, neki is döntenie kellett a béke megújításáról. Ezért az új császár 1577-ben tanácskozást hívott össze, melyen a háború és a béke álláspontja csapott össze Rueber János felsőmagyarországi főkapitány és Schwendi Lázár, Rueber hivatalbeli elődje és császári generális előterjesztésében. Rueber álláspontja közelebb állt a valósághoz: a béke nem tud véget vetni a török rablásoknak; ezért nagy törökellenes hadjáratot indítványozott. Schwendi a béke minden körülmények közötti megtartását javasolta, és a békéért a török adófizetést sem tartotta túl drágának. Az udvar végül az utóbbi álláspontot fogadta el, melyben azért benne volt a védőháború elve is: a véghelyeket megfelelően biztosítani kell, mégpedig az udvar szempontjából politikailag megbízhatóbb német zsoldosokkal.

Az udvar a békét mindenáron, még erőszakkal is meg akarta őrizni, s a török területekre betörő végváriakat nemcsak hogy elítélték Bécsben és Prágában, hanem a magyar országgyűléstől is megbüntetésüket kívánták. 1586-ban Ali koppányi bég a Somogy megyei Hidvéget és Kéthelyt elfoglalta. A következő évben Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár – a dunántúli főnemesség ellenzéki vezéralakjai – és Huszár Péter, a pápai vár kapitánya viszonzásképpen nagy sereggel törtek a megerősített török szandzsákszékhelyre, Koppányra. A védők nagy része elesett, az életben maradottakat foglyul ejtették. A bécsi Haditanács a vállalkozás vezetőit haditörvényszék elé állíttatta. Igaz, a pápai kapitány valóban kockáztatta a gondjaira bízott vár védelmét, azáltal hogy katonáinak nagy részét kivonta onnét. A magyar „rendbontók” ellen következetes szigorral léptek fel, miközben a török rablások ellen hiába emeltek szót.

A mélyebb okokról senki sem akart tudni; a hónapokig, sőt évekig fizetetlen katonák gyakran éhségük és rongyosságuk enyhítése reményében hatoltak be az ellenség területére. Sokszor a hivatalos békében „kevélyé”, dölőfőssé vált törökök kihívó pusztításaira, rabszolgaszerezéseire kellett a nem hivatalos csatározásokkal válaszolni, ily módon valamennyire is féken tartva őket. Az apró békebontások harmadik okaként szerepelt az a felfogás, amit ma a katonák demoralizálása megelőzéseként fogalmaznánk meg. A várban évekig tétlenül ülő katona nemcsak harci kedvét, katonai morálját, hanem harci felkészültségét is elvesztette volna; a fiatalok, az utánpótlás ugyan hol tanulta volna meg a szablya és a kopja életmentő használatát, ha nem a gyakorlati harcban?

Prágában tehát nem vették komolyan a boszniai pasa betörését, még 1592-ben sem, amikor másodszor is ostrom alá fogta a várat. Több horvát és szlavón véghelyet is elfoglalt, és a környéket is nagy erővel pusztította. A prágai várban Rudolf császár nem hallotta, nem hallhatta meg alattvalóinak szomorú énekét:

Ha kérdik hol vagyok,
 Mondd meg, hogy rab vagyok,
 A török császárnál,
 Térdig vasban vagyok.

Amikor azonban 1593 tavaszán Hasszán harmadszor is ostromolni kezdte Sziszeket, de a magyar felmentő seregek teljesen tönkreverték hadát, a Porta érkezettnek látta az időt a hadüzenetre. A Habsburgok konstantinápolyi követét és kíséretének tagjait elfogták, közülük néhányat rabszolgának adtak el. Ezzel egyidőben a háborús párt feje, Szinán nagy-

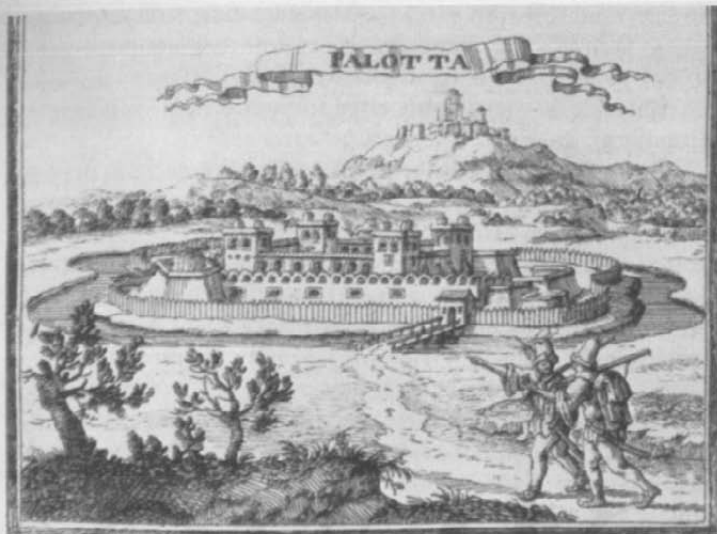
7. Török tábor és ahogyan a keresztények elképzelték:
 szekerek hosszú sora keresztény emberfejekkel megrakva

vezér serege is megindult Magyarország felé. Rudolfnak nem volt választási lehetősége; az elé dobott kesztyűt fel kellett vennie. Visszahívta éppen Konstantinápoly felé utazó követeket, akik busás ajándékokkal akarták elfeledtetni a szultánnal a sziszeki kudarcot.

Hasszán veresége és halála a már régóta érlelődő háborúnak csak a kezdő szikráját adta. A török birodalom a keleti halálos ellenség, a perzsák ellen folytatott hadjáratot – egyelőre – befejezte. A lassú bomlás jeleit mutató birodalomnak a hajtóerőt jelentő harcot, a területi terjeszkedést tehát most ismét Nyugaton kellett folytatnia. Ennek az országnak, amelynek a társadalmi tartóoszlopai a katonák és a hivatalnokok voltak, a fennmaradását és fejlődését biztosította az újabb területek szerzése, miközben a katonáknak és a hivatalnokoknak megélhetést és munkát adott. A közben folyamatosan szaporodó katona- és bürokrataelem pedig újabb területek bekebelezését igényelte. Ez az önmagát erősítő folyamat az óriási távolságok és a hatalmas szerzemények hatására felpuffadt birodalomban a 16. század végére megroppant. E mechanizmus, amely mindig ugyanazon két pólus között mozgott, egyre gyorsabban és egyre reménytelenebbül működött. A kíméletlen rablógazdálkodás megakadályozta a termelőerők fejlődését, így a termelés nem tudta a társadalmat ellátni. Mind a belső ellátáshoz, mind a válság levezetéséhez újabb háborúra volt szükség.

Láttuk a német és a török álláspontot. A harmadik országot, melynek a „vérére ment” a döntés, nem kérdezte meg senki.

Mivel senki sem tudhatta, hogy ez a háború micsoda óriási, közel másfél évtizedes öldöklést fog az országra zúdítani, sokakban felcsillant a felszabadulás reménye. Bornemisza Péter 1579-ben elsőként hangoztatta az *Ördögi kísértetekről* című munkájában, hogy a törököt nem az Isten, hanem az ördög küldte: ezzel egyben a török elleni aktivitásra is buzdított. Ez a katolikus császári udvarral szemben álló, főleg annak passzív törökpolitikáját bíráló magatartás nemcsak Bornemiszát és a hozzá hasonló kortárs prédikátorokat jellemezte, hanem főúri

8. Palota vára. Előtérben két gyalogos katona szakállas puskával

mecénásaikat is. Magyarországon – nem lévén királyi központ, csak Erdélyben fejedelmi udvartartás – a főnemesség, még a Bécshez közel levő birtokosok is, egymással versengve támogatták a protestáns irodalmat és annak művelőit. A nagybirtokosok fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű protestantizmus fejlődésében – a főnemesség anyagi fedezete nélkül nem működhetek volna a Biblia-fordításokat és más műveket kiadó nyomdák sem. Mikor a felségsértéssel vádolt Bornemisza megszökött Bécsből, Bánffy László, Balassa István, Losonczy Anna, Nádasdy Ferenc, Esterházy Ferenc és Máriássy Pál bújtatta, segítette. Ez pedig az ellenzékiiség jele volt. A török torkában azonban a lutheri vallási tanokat túllepni nem tudók sem hirdették pusztán az eljövendő apokalipszis várását, hanem ők is a török kiűzése mellett foglaltak állást. Magyar István, a Nádasdyak sárvári prédikátora 1602-

ben kinyomtatott művében – *Az országokban való sok romlásoknak okairól* – azt fejtegette, azért kell megjavulni, hogy a törököt ki lehessen űzni az országból. Így a magyarországi lutheránusok is – legalábbis ebben a kérdésben – túllépték a wittenbergi téziseket, a lutheri passzivitást.

A háború megindulásakor Szinán nagyvezér nagy haddal jött Magyarországra. 1593 októberében nagy erejű tüzérségükkel Veszprém várát kezdték el töretni. Az ostrom negyedik napján az őrség sikertelen kitörést hajtott végre; az 1200 fős védők nagyobb része elpusztult, illetve fogságba került. Szinán következő kiszemelt áldozata Palota volt. A vár német kapitánya – a magyar Ormándi kapitány akarata ellenére – szinte harc nélkül adta át a véghelyet.

A nyugati megyék és birtokosok egyesült serege, valamint a bányavidéki főkapitányság várkatonái, mintegy tízezer ember, dunántúli török területeken viszonzta a támadást: november 3-án Pákozd mellett Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc, a híres „Fekete Bég” a budai pasa előreküldött serege felett aratott jelentős győzelmet.

Az ország északkeleti vidékén is megnyitották a törökellenes frontot: Teuffenbach kassai főkapitány és Pálffy bányavidéki főkapitány vezetésével Fülek, majd Szécsény vára került magyar kézre. Pálffy Nógrádot is vissza akarta foglalni, de Teuffenbach csapataival téli szállására, Kassára vonult el. Így a magára maradt magyar főkapitány csak a kisebb palánkvárak elpusztítására gondolhatott; Drégelypalánkot és Drégelyt maguk a törökök gyújtották fel, és elmenekültek. A magyar veszedelem hírére a környékbeli többi kis várból is elfutott az őrség; Kékkő, Divény, Somoskő, Buják, Ajnácskő, Hollókő és Hídvég visszaszerzésével a Garam menti bányavárosok első védelmi vonalának jó része biztosítva volt.

A Mohács óta alig mozduló ország először mutatott fel jelentős erőt a török ellen; mind a magyar, mind a külföldi csapatok először kezdeményeztek támadást a hódítókkal szemben.

1594-ben a szokásosnál jóval korábban, már márciusban

9. Török bőrköpeny, 15–16. század

megkezdődtek a hadműveletek. Mátyás főherceg napok alatt bevette Nógrádot, és ezzel megnyílt az út Esztergom és a főváros, Buda felé. Miután a főherceg Esztergom városát „nagy kevélyen jött németekkel” megszállta, körülzárta a várat. Hat hétig ostromolták – hiába. A hadvezetéshez keveset értő Mátyás súlyos hibákat követett el. A kortársak egyértelműen a fegyelem hiányát, a teljes nemtörődömséget tartották a kudarc okának. „... [Mátyás] semmi büntetést az táborban nem mível, és ezokáért sok szántalan emberölések esnek vala; egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmár-áruval, udvari pompával úgy annyira rakva vala az tábor, hogy nem az sz[ent] istennek de még az jámbor embereknek is iszonyú vala benne maradni... öt-hat mérföldig mindenfelé az falukot, városokat mind elpusztították, az szegénységnek minden marhájokat, lovokat, barmokat elhordották pénz nekül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták...” A kapitányok részegesek voltak, és törököt szinte sosem láttak. Vérhasjárvány tört ki, ez a tábort megtizedelte, még inkább szétzilálta. A várvédők, látva a tehetetlenséget, ki-kicsaptak az ostromlókra. Illésházy István feljegyzése szerint a törökök kikiáltottak a „vitéz magyarokra”, hogy hagyják ott „az részeges német disznókat”, hogy megtanítsák őket hadakozni. Gróf Illésházy, a tábor leírója, elkeseredésében kissé elfogultan és hamarjában ítéltkezett a császári hadvezetés felett, de az tény, hogy az objektív nehézségek mellett ezek a hibák is közrejátszottak a hosszú ostrom eredménytelenségében. A török felmentő sereg érkezésének hírére a főherceg abbahagyta az ostromot, és visszavonult. Az anyanyelvű világi líra megteremtője, a viharos életű Balassi Bálint is Esztergomnál vesztette életét. „Te katonád voltam, Isten” – voltak utolsó szavai.

A török a Dunántúlon Tatát sikerrel bevette, és Szentmárton őrség (a mai Pannonhalma) elfoglalásával már Győr ostromához készülődött. A kitűnően megerősített és mintegy hétezer védőt befogadó vár nemcsak Nyugat-Magyarországot, hanem Bécset is védte. A vár őrsége a mintegy két hónapig

tartó, óriási erővel folyó ostromot keményen állta, és a lehetőségek határáig ellenállt. A felmentő sereg azonban hiába volt közel, még csak kísérletet sem tett a legfontosabb végvár megmentésére. Az erődítményt végül is feladó gróf Hardegg parancsnokot Bécsben kivégezték, noha ő csak a hatalmas sereget ért kudarc bűnbakja és nem felelőse volt. .

A hozzáértő hadvezetés, a fegyelem, a bátor kezdeményezés hiánya és nem utolsósorban a török harcmódorhoz hozzászokott és azt értő magyar vezetők mellőzése, sőt lenézése – ezeket a kortársak egyértelműen a balsiker okának vallották – jelentős mértékben hozzájárult a kudarchoz, mely súlyos következményekkel járt; a nagyjából azonos létszámú két sereg, noha harcértékük nem volt azonos, nem tudta egymást legyőzni. Így a későbbiekben olyan hosszadalmas háború bontakozott ki, melyben az ország jóvátehetetlen károkat szenvedett.

A török sereg létszáma erősen megfogyatkozott a szulejmáni kor óta: a 20–30 ezer fős reguláris hadsereget ugyanilyen nagyságú tatár had kísérte, melyet azonban csak rablásra, a vidék felperzselésére lehetett használni. A tatárok ilyen méretű megjelenését már a kortársak is a török gyengülése jelének fogták fel. A reguláris hadsereg színe-javát képező janicárság létszáma is erősen lecsökkent a legutolsó perzsa hadjáratban, és a keresztény utánpótlás – a meghódított területeken a törökök keresztény gyermekeket raboltak, hogy janicárokká neveljék őket – egyre jobban akadozott. A török csapatok felszerelése, fegyverzete is elmaradottabb volt, mint a nyugati csapatoké; lovasságuk egy része teljesen könnyű fegyverzettel rendelkezett, és a gyalogság is nélkülözte a legkorszerűbb harci eszközöket. Harci fegyelmük viszont jóval felülmúlta a még csak kialakulóban levő nyugati típusú állandó zsoldos seregeket.

A mind területileg, mind alattvalói létszámban jóval kisebb Habsburg-birodalom korszerű abszolutisztikus irányítással, megfelelő anyagi alappal és modern zsoldos hadsereggel, hadvezetéssel hamar felül tudott volna kerekedni a kisebb harc-

11. Gróf Hardeg, az 1594. évi kudarc bűnbakjának elítélése és kivégzése.
1595. június

értékű török seregen. Csakhogy a birodalom korszerű állam-berendezésének létrehozása még csak az első lépéseknél tartott. A császári hadvezetés pedig az ellenfél hibáit sem tudta kiaknázni; az ellenség támadásaival szemben védekezett, pedig az ország felszabadításához aktív hadműveletekre lett volna szükség. Az erősen korlátozott anyagi lehetőségek miatt a zsoldosokat rendszerint hat hónapra fogadták, így azok a téli időszakban szétszéledtek. A zsold még a nyári hónapokban is nagyon esetlegesen érkezett meg, s így a sereg teljes zülése, a lakosság ellen elkövetett erőszakoskodás és az anyagi javak elrablása mindennapos jelenség volt. Igaz, ez a kor hadviselési módjához egyébként is hozzátartozott. A sereg élelem-ellátását sem tudták megoldani. A gyakran távolról jött német, olasz, vallon zsoldosok nem ismerték sem a magyarországi

harcteret, sem a török harcmodort. A szélsőséges időjáráshoz, az elvadult mocsarak kigőzölgéseihez és a salétromos vízhez nem szokott katonákat gyakran pusztította a magyar betegségnek nevezett malária.

Magyarországon sem volt állandó zsoldban tartott reguláris sereg a végváriakon kívül. A megyei csapatokat csak előre meghatározott időre, néhány hónapra állították ki és csak korlátozott feladat elvégzésére.

Magyari István 1602-ben számos fontos hadi újítást javasolt: a tábori tobzódásokkal, lakmározásokkal, paráznasággal fel kell hagyni; az ellenségre gyorsan kell lecsapni; a győzelmet ki kell használni oly módon, hogy „fottig [fogyásig] kell az ellenséget az nyereségkor vágni”, és nem a prédának kell esni; a hadnagyok és kapitányok képzettek legyenek a hadtudományban; végházakat ne adjanak fel; a sereg a parancsnoknak mindig engedelmeskedjen; végül az ellenséget ne nézzék le gőgösen.

Győr elestével fontos új területek kerültek török kézre, melyet még Pápa elfoglalásával is megtoldottak. „Az Győrnek veszedelme elrettenté nemcsak az magyarokat, ... egész Olasz- és Németország is megrettene” – írta Illésházy naplójában.

A magyarországi háború menete komoly megtorpanást mutatott, amikor Báthori Zsigmond, Erdély nagyra hivatott, ám szerencsétlen természetű fejedelme a két román vajdasággal együtt felrúgta a török békét.

A török frigy felbontása

Úgy tűnt, mintha a sárkányfogakkal ékesített családi címert viselő Báthoriak sarjának, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek valóban mérget és halált osztó sárkányfogai lettek volna. A nagy előd, Báthori István lengyel király és fejedelem konszolidált, virágzó Erdélye Zsigmond uralmának néhány éve alatt romba dőlt.

A Krakkóban székelő Báthori István helyett Erdélyben testvére, a művelt és tekintélyt parancsoló, dinamikus Kristóf intézte a közügyeket. Testi állapota azonban egyre rosszabbodott, és még életében szerette volna fiát, Zsigmondot fejedelemmé választatni. Sokak rosszallása ellenére is sikerült a hatalmat biztosítania a kilencéves fiú számára. 1581 májusában Kristóf meghalt, így a kisfiú mellé nagykorúságáig tanácsosokat választottak. 1583 tavaszán István király a tizenkét tanácsos közül hármat kiválasztott, akikre az államügyeket bízta. Az összekuszálódott ügyeket és a megfogyatkozott fejedelmi kincstárat azonban nem lehetett a három helytartó és a megerősödött rendek egymást egyensúlyozó, bizonytalan kormányzatára hagyni. Ezért 1585 tavaszán az uralkodó Ghyczy János váradi kapitányt nevezte ki teljhatalmú kormányzónak.

1586. december 13-án meghalt Báthori István, és az ország egyesítésére irányuló, Lengyelországra támaszkodó nagy távlatú terveit magával vitte a sírba; Lengyelországra többé nem lehetett számítani, és a török is felszabadult a keleti perzsa fronton.

1588 decemberében Ghyczy lemondott a kormányzóságról – nehéz szívvel tette, mivel látta, vagy inkább megsejtette, hogy Zsigmond nem uralkodásra termett.

A rendek és az új fejedelem már az első pillanatban összecaptak; az országgyűlés kimondta, hogy az István király uralkodása alatt betelepített jezsuitáknak, akik a szinte teljesen protestáns Erdélyben erős ellenreformációs tevékenységet folytattak, huszonöt napon belül el kell hagyniuk az államot. Országszerte mondogatták, hogy a jezsuiták az ifjúság megrontói – a fiút az apa ellen fordítják. Az ifjú uralkodó, akit a jezsuiták neveltek, egyszerűen nem teljesítette az országgyűlés végzését. A jezsuiták pillanatnyilag távoztak ugyan, de helyükbe mások jöttek. Már ekkor beigazolódott Ghyczy jóslata, miszerint a rendek meg fogják bánni, hogy Zsigmond kezébe adták a gyeplőt.

A rendkívül tehetséges, intelligens, nagy művészi érzékkel rendelkező, zenerajongó ifjúnak szenvedélyes, sőt betegesen

hiú és neuraszténiás, zsarnoki természete volt. Reneszánsz-maniérista udvara tele volt hízelgő olasz kegyencekkel. Somo-gyi Ambrus, Belső-Szolnok megye jegyzője a következőkép-pen jellemezte: „Kristóf, . . . a szelíd, jóakarátú . . . kedves és a barbárok-nál is tiszteletben álló fejedelem, fiát, Zsigmondot csak nevének, nem pedig érdemeinek örököséül hagyta ránk, ugyanis olyan romlott erkölcsű volt, hogy szélében Erdély-ország átkának és [gyűjtogató] fáklyájának nevezték.” Nagyra-vágyó és kiegyensúlyozatlan lelke valami hatalmas, utolérhe-tetlenül nagy tettről álmodott – s erre a tizenöt éves háború kitörésével hamarosan alkalma is nyílt.

A tapasztaltabb katonaemberek mind Magyarországon, mind Erdélyben észrevették, hogy a török sebet kapott a leg-utóbbi perzsa hadjáratban; de vajon halálos sebet? Minden-esetre a magyarországi háború kezdetekor úgy látszott, hogy a török gyengébben és kevesebbet üt. A Porta fegyveres segít-séget kért hűbéreseitől, a román vajdaságoktól és az erdélyi fejedelemségtől: mérhetetlen mennyiségű gabonát, lőport, golyót, valamint sáncépítő munkásokat követelt. Ugyanakkor a pápa és a császár szent háborúra szólította fel őket. Erre Báthori túlfűtött lelke már a keresztes hadjárat dicsőséges hadvezérének kijáró tisztelet és hódolat dicsfényében fürdött. Carillo Alfonz, a fejedelem jezsuita gyóntatója és mindenható bizalmasa a Habsburg-szövetség létrehozásán munkálkodott. Zsigmonddal csak kevesen tartottak: anyai nagybátyja, Bocskai István, az Erdély kulcsát, Váradot kézben tartó mindenható kapitány, rátóti Gyulaffy László, a híres törökverő vitéz, Geszti Ferenc, Dévavár ura, Kornis Gáspár huszti kapitány, az alacsony sorból feltörő Jósika István és Kereszturi Deák Kristóf. Az idősebbek, a tapasztaltabbak, akik még emlékeztek arra, hogy mit jelentett a török háború, sőt még elődeik nyomán bennük lüktetett Fráter György egyensúly-felbontási kísérlete és az azt követő keserves Habsburg-uralom, élesen tiltakoztak az elszakadás ellen.

Zsigmond országgyűlést hívott össze Tordára, de a rendek Habsburg-ellenességét nem tudta legyűrni. Közben északkelet

felől tatár hadak készültek az országra törni. Ebben a kiélezett helyzetben a fejedelem meghátrált; a kortárs Szamosközy szerint Olaszországba akart kivándorolni. Kővárra menekült, miközben a Gyulafehérvárra ismételten összehívott országgyűlés új fejedelmet készült választani: Zsigmond unokatestvérét, Boldizsárt, a török párt fejének, Kendi Sándornak a vejét.

Zsigmondot híveinek csapatai mentették meg; visszahívták, és a váradi seregek fenyegető nyomására az országgyűlés 1594. augusztus 27-én kimondta a török frigy felbontását – ekkor Győr nagyarányú török ostroma már mintegy egy hónapja tartott. Kendi Sándor súlyos jóslata ott lebegett a megfélemlített rendek tudatában: „Jegyezzétek föl e napot, ma veszítettük el az országot, mi magunkat és nemzetünket.” S hogy e jóslat nem teljesedett be maradéktalanul, az nem Báthori Zsigmondon múltott.

A bosszú nem váratott magára sokáig. Az ellenzék vezetőit, Kendit, Báthori Boldizsárt, Kovacsóczy Farkast és másokat elfogták, és minden vizsgálat, illetve ítélet nélkül, egyszóval törvénytelenül kivégezték. A Zsigmond születése körüli baljós jelek, melyeket Somogyi Ambrus jegyzett fel, ismét szájról szájra keringtek egész Erdélyben: a csecsemő összefont, véres kézzel született, így már akkor tudni lehetett, hogy véres kezű ember lesz.

Most már tiszta volt az út Prága felé. Igaz, Rudolf sokáig nem tudott dönteni Erdély sorsa felől, a tárgyalások közben Carillo gyakran heteket várakozott az udvarnál, míg végül sikerült a megállapodást nyélbe ütnie. Az erdélyi háborús párt figyelmen kívül hagyta, hogy a királyi Magyarország a Habsburg-birodalom, Erdély viszont a török birodalom és a hódoltság szomszédságában fekszik, és ez két különböző politikát követel – ebben rejlett az ország egyesítésének egyelőre megoldhatatlan volta.

A kezdet mégis biztató volt; Zsigmond fejedelem mind Havasalföldön, mind Moldvában a töröknek ellenszegülő vajdákat segített hatalomra. 1594. november 5-én Zsigmond,

Mihály havasalföldi és Áron Tiranul moldvai vajda szövetséget kötött a török ellen. Zsigmond a két román ország fejedelmi címeit is felvette. Erdély fejedelme tehát megerősödve, úgy tűnhetett, méltón lépett az 1595. január 28-án megkötött szerződés elé. Rudolf megígérte az elkezdett török háború folytatását, belevonva a Részeket, Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát is. Mindketten elismerték egymás uralmát, de a fejedelemnek hűségesküt kellett tennie a császárnak – királyi hűbéresként uralkodott tovább. Amennyiben fiúutód nélkül halna meg, Erdély visszaszáll a magyar koronára. Rudolf Habsburg hercegnőt ígért Zsigmondnak feleségül, és hozzá német birodalmi hercegi címet. Végül utolsó biztosítékként és menedékként két sziléziai hercegséget ajánlott fel arra az esetre, ha Erdély mégis elveszne a háborúban.

Mikorra létrehozták ezt a törökellenes szövetséget, a kezdeti győzelmek reményét már elhomályosította az esztergomi kudarc és Győr eleste. Az első lendület megtört, már számolni lehetett a török megújuló erejével. Nyilván nem véletlenül került a szerződés szövegébe a két sziléziai hercegség Erdély esetleges elvesztének kárpótlása gyanánt. Maga a császár és király is nagyon sokáig habozott, míg aláírta az Erdélyt egyelőre közvetett módon birtokába juttató okmányt; félt a távoli, ismeretlen országtól, megtartásának gondjaitól. Pedig az első pillanatokban úgy tűnt, hogy Erdély és a vele együtt lépő két román vajdaság csatlakozása a császárhoz Prága és Konstantinápoly háborújában a két birodalom hatalmi mérlegének nyelvét az előbbi javára billenti – hiszen a háborúba belépő területek újabb csapatokkal, fegyverekkel, élelmiszerral kecsegtethették a császári és királyi hadvezetést. A politikai-hatalmi képlet azonban nem volt ilyen egyszerű: a Porta számára exponált területek mondták fel a török hűbérességet. A „pogány” torkában fekvő Havasalföld és Moldva a birodalmi élelmiszer-ellátás és hadi út fontos láncszeme volt. Erdély különleges adófizetői státust élvezett; inkább szövetséges volt, mint alávetett tartomány, de olyan ország, melyet fontos élelmiszer-szállítóként nem nélkülözhetett a Porta. És most

ezek a területek hirtelen elszakadtak, mind közelségük, mind fontosságuk miatt nagymértékben veszélyeztetve magát a török birodalmat. Világos volt tehát, hogy a Porta erre igen élesen reagál – sokkal élesebben, mint ha a jóval távolabbi királyi Magyarországról lett volna szó. Amennyire fontos és közeli volt Erdély és a két vajdaság Konstantinápoly számára, olyannyira voltak azok távol Prágától.

Mégis, a nagy törökellenes összefogás első gyümölcsei úgy látszottak, korán beérnek: 1595 nyarán magyarországi és erdélyi várak egész sora került ismét keresztény kézre, és a havasalföldi hadjárat során a román vajdaság is felszabadult a török uralom alól.

Az abszolutizmus kiépítésén fáradozó Habsburg-birodalom ilyen méretű megnagyobbodása az egyébként is nehezen működő központi irányítást még nehézkesebbé tette. Amennyiben a szultáni hatalom és az azt megtestesítő hadsereg hatósugara a királyi Magyarorszáig, úgy Prága hatalma és a császári csapatok harci felhasználhatósága, valamint a mindig akadozó hadtápellátási vonal Erdély határáig terjedt. Mint ahogy a szultán a valóságban sohasem tudta bekebelezni a távoli Magyarországot, úgy a német-római császár és magyar király sem vehette ténylegesen birtokába Erdélyt az adott körülmények között.

Rudolfnak fegyveres csapatokkal kellett uralma alá vonnia újdonsült országát, és így nemcsak a legérzékenyebb pontján megtámadott török birodalom közeli és kedvezőbb helyzetből indított támadásával, hanem az erdélyiek ellenállásával is szembe kellett néznie. A császári sereg ellátása teljesen megoldatlan volt. Ilyen körülmények között viszont még a császárhű elemek elidegenedésével is számolni lehetett. És mikor ezek a tényezők egyszerre kezdtek el hatni, a mérleg serpenyője egyértelműen átbillent a Porta javára.

A Rudolf és Zsigmond között kötött szerződéstől, illetve a házasságtól mindenki nagyon sokat várt, ugyanis a fejedelmi elődök egyike sem tudta elérni, hogy osztrák főhercegnőt kapjon nőül. Azt remélték, ha a politikai szerződést rokonsági

kötéléssel is megerősítik, akkor a császár a rokonát minden körülmények között megvédi. Maga a fejedelem is szerfölött elégedett volt sikereivel, és hálásan adományozott hatalmas birtokokat a tervekbe jelentősen belefolyó és a kivitelezést teljesen magára vállaló Bocskai Istvánnak. Az áprilisban Gyulafehérvárra összehívott országgyűlés is e szellemben intézkedett: a császárral kötött szerződést és a Portától való elszakadást törvényben rögzítette. A megfélemlített országgyűlés utólagosan a török párt vezetőinek törvénytelen kivégzését is jóváhagyta.

Májusban elkezdődtek az erdélyi hadműveletek; öreg Borbély György – Báthori István király egykori hadvezére –, az újonnan kinevezett karánsebesi bán Temesvár környékének visszafoglalására indított sikeres harcokat. A fejedelem biztosította a hátát: elfogatta a törökkel egyezkedő moldvai vajdát, s helyébe Ștefan Răzvant ültette.

Ezalatt Magyarországon is megváltozott a hadi helyzet; a császári és királyi sereg újult erővel kezdeményezett. Az új fővezér, Mansfeld jól értett a hadvezetéshez, és a korábbi szokáson túltéve magát, erős fegyelmet tartott, magyar katonáit is megbecsülte. Karl Mansfeld gróf a mintegy 60–80 ezres sereg élén Komáromnál átkelt a Dunán, és július 1-én körülzártá Esztergomot. Kiváló lehetőség nyílt a vár és majd később a végső cél, Buda visszavételére; a török erők a román vajdaságokban voltak lekötve – a szultán Havasalföld megbüntetésére készülődött. Mansfeld augusztus 4-én, két nappal Báthori Zsigmond lakodalma előtt az Esztergom felmentésére érkező Hasszán budai pasa seregét tönkreverte.

A nagy reményű menyasszony, Mária Krisztierna és kísérete a nyár elején indult útnak, hogy eleget tegyen a szerződésben foglaltaknak. Az út Bécsen és Pozsonyon vezetett keresztül, és Lőcsén, Eperjesen, Kassán át folytatódott. Ahogyan a kortársak feljegyezték, „nap mint nap új meg új – főurakból s papokból álló – menetek vonultak elébe”, s felcsillanó reménnyel üdvözölték a felszabadító háború biztos győzelmének vélt zálogát.

Amilyen pompás és káprázatos volt az 1595. augusztus 6-án megült menyegző és lakodalom, olyan rideg és tragikusan kiábrándító volt az azt követő valóság. A fiatal fejedelem egyébként is labilis idegei felmondták a szolgálatot: közvetlen környezete azt tapasztalta, hogy Zsigmond menekül felesége elől, visszautasítja a vele való együttélést. Volt olyan, aki rontásról beszélt Carillo gyóntató „naturae defectus”-ról, férfierejének elvesztéséről írt. A fejedelmet ez a felismerés nyilván teljesen összetörte; ettől kezdve még inkább kiszámíthatatlan, kapkodó és bizonytalan lett. És ezzel nemcsak önmagát, hanem országát is a pusztulás felé taszította.

A szerencsétlen végeredményű esküvő szinte vonzotta maga után a tragikus eseményeket: a budai pasa felett fényes győzelmet arató Mansfeld a táborban dúló vérhasjárvány áldozata lett. A fővezérséget újból a katonailag képzetlen Mátyás főherceg vette át, és vele együtt a régi hibák is a felszínre törtek. Esztergomot sikerült ugyan visszafoglalni, Pálffy pedig Visegrádot vette be, de Budát már meg sem közelítették. Erdélyben Borbély György visszafoglalta Lippát, azonban a török is erőre kapott: Szinán nagyvezér elfoglalta Bukarestet; Visegrád, Vác és Zsámbék is ismét török uralom alá került.

Zsigmond fejedelem betegesen igyekezett menekülni önmaga, szégyene és mindenfajta felelősség elől. Szinte örült, amikor harcba indulhatott, a csatákban keresve meggyalázott önértékre orvosságot. Erre nem is kellett soká várnia; a Szinán elől menekülő Mihály vajda a Kárpátokba húzódott vissza, és onnan kérte a fejedelem segítségét. Zsigmondnak nemcsak hűbéresét és annak országát kellett megsegítenie, hanem ahhoz, hogy Erdély földje elkerülhesse a nyilvánvaló megtorló hadjáratot, a törököt a Kárpátokon túl kellett megállítania. Az mindenki előtt kétségtelen volt, hogy a Porta nem hagyja büntetlenül az erdélyiek árulását – a hadjárat sikere létkérdés volt.

Az erdélyi rendek csak csekély számú sereget tudtak kiállítani, és a várakból a védőket nem lehetett kivonni. Prága pedig régi jó szokása szerint csak ígérgetett; végül késő ősszel meg-

érkezett a rokoni segítség néhány száz zsoldos képében – ennyi katona egy parádés udvari bajvívás kíséretéhez elég lett volna, de nem a felbőszült török ellen. A kényszerhelyzetben a fejedelemnek csak egyetlen lehetősége maradt: az évszázadok óta katonai-határőrvidéki szolgálathoz szokott székely férfiak mozgósítása. Csakhogy a közszékelyek János Zsigmond óta jobbágyként adóztak, a szabad székely előkelők pedig nem pótolhatták az ily módon elveszített székely gyalogok tömegeit.

I. László király a székelyeket a keleti országrész határ menti védelmére telepítette le a 11. század végén. Kiváltságukat az évszázadok során többször is megerősítették, így nemcsak szabadságukat, hanem a katonáskodást szolgáló közigazgatási szervezetüket, a nemesi megyéktől különálló székeket és a faluközösségeket is sokáig meg tudták őrizni. A török veszély és az ország három részre szakadása új helyzetet teremtett: „a két irányban is állandó éberségre kényszerült” erdélyi államnak rendkívüli katonai terheket kellett viselnie. Állandó zsoldos sereg felállítására gondolni sem lehetett a lakosság szegénysége miatt, így az ingyenes katonai szolgálatot ellátó székelység szerepe ugrásszerűen megnőtt. A 16. századra azonban már soraikban is erős vagyoni differenciálódás ment végbe. Sok szegény székely élt jobbágysorban, mivel a jobbági terhek könnyebbek voltak, mint a szabad székelyek katonai és anyagi kötelezettségei; a székelyeknek maguknak kellett a felfegyverkezés költségeit viselni, sőt hadba szállás után tizenöt napig saját élelmükről is gondoskodniuk kellett. Az állam törvényekkel igyekezett gátat vetni a jobbágyosodásnak, miközben a fokozott megterheléssel meggyorsította ezt a folyamatot. Az elszegényedő lófők és gyalogosok végső elkeseredésükben, a Habsburgoktól is biztatva, 1562-ben felkelést robbantottak ki János Zsigmond hátában. A közvetlen és iszonyú bosszú után a székelység önkormányzatát jórészt felszámolták, és a haderőt szorosan beosztották az erdélyi hadrendbe. A székelyföldi jobbágyokat a vármegyei jobbágyokhoz hasonlóan a földesúri terhek mellett az állami adó fizetésére is kötelezték.

12. Hidverés a Dunán Gyurgyevónál. 1595

1562 brutalitása a felkelések egész sorát nyitotta meg, ugyanakkor a székely jobbági terhek megnövelésével valamennyire útját állta a további tömeges és önkéntes jobbágyság közé állásnak.

Zsigmondnak nem volt sok ideje a gondolkodásra: Szinán pasa Bukarest és Tergovistye után a vajdaság többi várát és nagyobb városát is megszállta. A néhány nap alatt mozgósítható székelységet szabadságlevél ígéretével nyerték meg. „... Mindenütt véres nyársat hordoztak akkoron a nép között, hogy felkeljen minden és az ellenség ellen menjen...”

A kb. 22–28 ezer fős székely sereg az egész erdélyi hadnak több mint kétharmadát alkotta. A szabadságukért harcoló székelyek mind Tergovistye, mind Gyurgyevo (Giurgiu) ostromá-

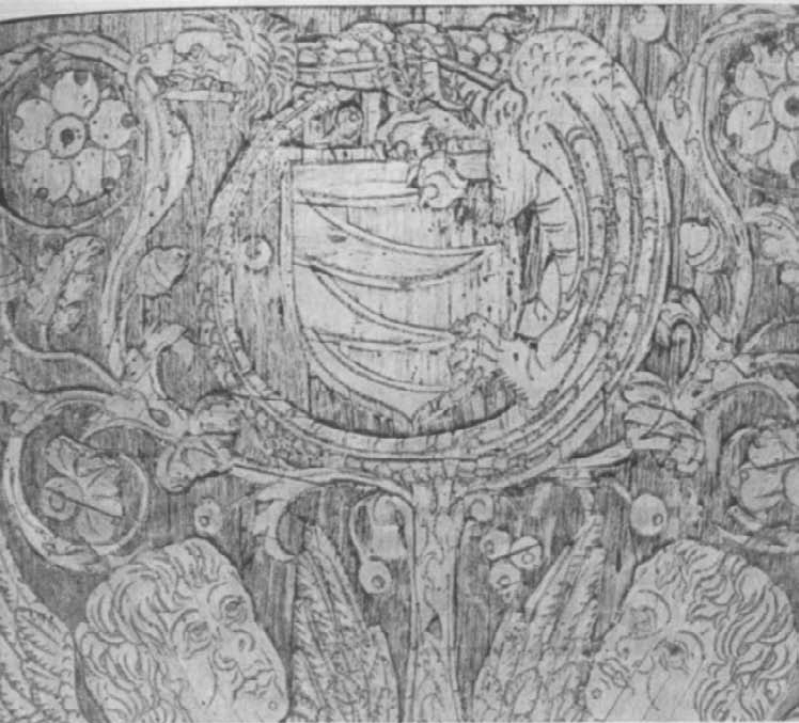
nál elsőként rohantak a falakra, és törtek utat az egyesült hadak előtt. A fényes győzelemre, a székelyek hősie katonai tet-teire Bécsben és Prágában is felfigyeltek. Havasalföld felsza-badult, Bocskai és az egyesített sereg elégedett lehetett az ered-ménnyel. (E hadjáratban már részt vett az akkor alig tizenöt éves Bethlen Gábor, Erdély későbbi nagy fejedelme.) Igaz, a nagyvezér derékhadának sikerült a Dunán átkelnie, s a ke-resztény sereg csupán a foglyokkal és zsákmánnyal bajlódó török utóvédet tudta megsemmisíteni. „Egy új csillag látta-tott vala az égen” – csillant föl a remény az emberi szívekben Báthori győzelmei hatására. Vajha ne tévedtek volna ekkorát a kortársak!

A havasalföldi hadjáratot kihasználva Borbély György Je-nőt, Solymost, Aradot, Csanádot, Világost és még néhány ki-sebb várat visszafoglalt.

1595 mind Magyarországon, mind Erdélyben a harcok csúcspontja volt; a háborút kezdeményező török békét kért, a császári udvar azonban most már a hadjárat folytatása mel-lett döntött.

A havasalföldi hadjárat befejezése után a fejedelem két tűz közé került: a székely nemesség a közszékelyek, vagyis job-bágyaik szabadsága ellen, a harcoló gyalogosok pedig a meg-ígért szabadság megadásáért emeltek szót. A gyulafehérvári országgyűlés 1595 decemberében a hadjárat idejére felszaba-dított székely jobbágysorba taszította. A nagy véráldozat „jutalma” eme rút visszaélés lett. És erre csak egyféleképpen lehetett válaszolni: felkeléssel.

Az éppen Prágában farsangoló fejedelem helytartója, Bocskai és a többi fejedelmi tanácsos véres megtorló intézkedéseket foganatosított. Az akkor alig tizenöt éves Nagy Szabó Ferenc emlékiratában megrázóan írt a kortársak által „véres farsang-nak” nevezett embervadászatról: „... egy nap rohantak min-den széken reájok, ... az ágyokban lepték meg őket, akiket felírtak volt. ... és ott öltek meg szegény ártatlanokban nagy sokat; kit felakasztottak, kit felnyársaltak, kit pedig egyéb-

13. Mintha a Báthori-család sárkányfogás címere valóban mérget és halált hozott volna a fejedelemségre

képpen kínoztanak és vesztegettek, orrát-fülét elmetszették szegényeknek rútul, kit ismét fel piricskoltanak benne, úgy hogy megholtak ... Egykor az öldöklést megunták, elhagyták, hanem az orrokat, fülüket kezdék metszeni; de azt is oly istentelenül, hogy az orrát ajakastól elmetszették, annyira hogy csak a foga maradt szegényeknek, és sok így is meghalt miatta; ... Még a pogány se tette volna ezt!" – fejezte be Nagy Szabó ezzel a felkiáltással az 1596-os események szomorú történetét.

Báthori azonban nemcsak a székelyek, hanem a protestáns felekezetek gyűlöletét is felszította azzal, hogy Gyulafehérvárott erőszakkal visszaállította a római katolikus püspökséget.

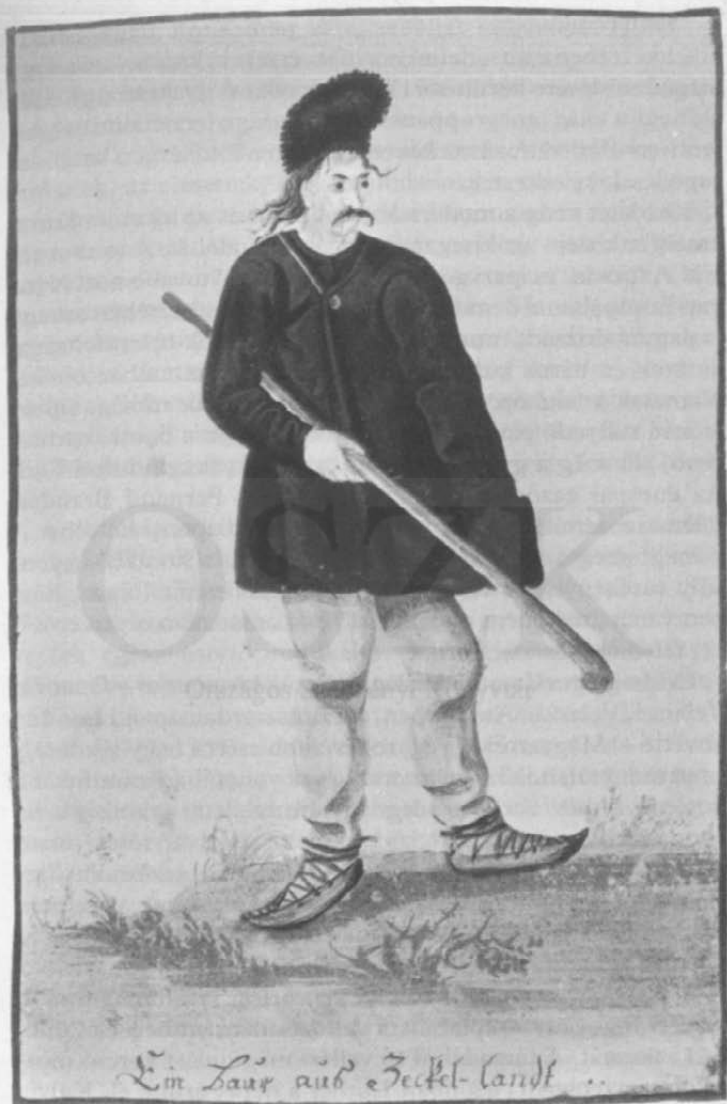
A fejedelem egyéni bajával Prágába menekült a felbolydult országból; már 1596 elején le akart mondani, de az udvar egyelőre lebeszélte erről – fontos eszköznek tekintette őt a megújuló rohammal támadó török ellen.

Az osztrák Habsburgok hatalmas tartományainak, illetve a kis Erdélynek és Magyarországnak a sorsa II. Rudolf császár és Zsigmond, két uralkodásra alkalmatlan ember kezében volt. Vajon pusztán a véletlen és az öröklődés a felelős azért, hogy ebben a válságos korszakban a nemzeti sorsokat irányító uralkodók nem voltak józan politikai-erkölcsi ítélőképességük birtokában?

Már szó esett arról, hogy a Habsburg-családban Aragóniai (Őrült) Johanna óta a szkizofrénia bizonyos vonásai jelentkeztek. A betegség enyhe jelei már Johanna fián, V. Károlyon (1500–1558) is kiütköztek; Károly fia, II. Fülöp (1527–1598) képviselte a spanyol ágat; utódai, III. Fülöp (1578–1621) és Don Carlos (mh. 1568) is elmebetegek voltak. Az I. Ferdinándtól (1503–1564) származó osztrák ág sem volt mentes az elmebaj jegyeitől: fiának, II. Miksának V. Károly leánya, Mária volt a felesége. Fiuk, II. Rudolf (1552–1612) és annak törvénytelen fia is beteg volt. Az elmebetegség esélyét a gyakori rokonházasság még tovább növelte.

A Báthori-családban öröklődő beteges hajlamokról is hosszasan lehetne írni. Mind az ecsedi, mind a fejedelmi somlyai ágban akadtak olyanok, akiken kiütköztek a betegség jelei. A kegyetlenség és vérszomjasság tette hírhedtté Nádasdy Ferenc feleségének, ecsedi Báthori Erzsébetnek a nevét is. Báthori Zsigmond pedig hideg kegyetlenséggel ölette meg az ún. erdélyi török párt vezetőit, unokatestvéré, Báthori Boldizsár életét sem kímélve.

A század sok „hasadt lelkű” emberéért – ahogyan a mai irodalomtudomány a korabeli, életből mintázott hősöket nevezi – azonban nem kizárólag az öröklődés a felelős. Az európai

gazdasági-társadalmi fejlődés soha nem látott felgyorsulása következtében a társadalmi normák, értékek, kapcsolatok nagy átrendeződésére került sor. A kortársak ezt gyakran úgy élték át, hogy a világ „megroppant”. A gazdasági, társadalmi és szellemi-erkölcsi változások következtében a földkérgen hatalmas repedések keletkeztek.

Kezdetét vette a modern kapitalizmus és az a konjunktúra, amely a közép- és kisegzisztenciák lába alól kirántotta a talajt. A tőzsde- és ipari gépezet beindulásával tovább nőtt Nyugat-Európában a demográfiai robbanás következtében amúgy is nagyra duzzadt munkanélküliség, a városok túlszűfoaltsága, az árak és bérek különbsége, és csökkent az ember értéke. Nemcsak a faluközösség védelméből kiszakadt tömeg, a proletárrá süllyedő paraszt és kézműves, hanem a bomló nemesi rend, sőt még a győztes polgárság alatt is megindult a föld. Az európai gazdaság változásairól így ír Fernand Braudel: „Amszterdam lép Antwerpen (a spanyol központ) helyébe... – megremeg az egész történelem, feltárva a korábbi egyensúly törékenységét és a soron következő erejét.” Igaz, közben van a „még nem olyan erős” és a „már nem olyan erős”, két felvonás közti űr.

És ahogyan változtak a világgazdaság központjai – Genovát Velence, Velencét Antwerpen, azt Amszterdam, majd London követte –, Magyarország egyre távolabb esett a nagy gazdasági centrumoktól, miközben az ország sok vonásában mindinkább európaivá vált; európai a legnagyobb szellemi áramlat, a reformáció teljes és tudatos, sőt „harcolt sajátjává” tétele miatt. Az Európával való kapcsolat határtalanul megerősödött, így az onnan érkező áramlatok alól – akár gazdaságiak, akár politikaiak, társadalmiak, akár eszmeiek, erkölcsiek voltak is azok – nem vonhatta ki magát.

A hirtelen meghasadt földkérgen óriási lávatömeg ömlött szét, és ingoványossá, labilissá változtatta az emberi élet minden szféráját. A társadalmi és vallási megújulást kereső mozgalom összeolvadt; azonban Luther a népet árulta el, Kálvin pedig a spanyol inkvizíció elől menekülő Szervét Mihályt

(1511?–1553) égette meg. Elég volt egy valamilyen tulajdonságával a többi fölé magasodó ember, mint amilyen a rendkívüli lángelme, Giordano Bruno (1548–1600), hogy a máglya lángja fellobbanjon. De az inkvizíció és az egyházi, világi bírások nem csak a szellem nagyjait üldözték. A hétköznapi kisemberek, az elesettek, a gyámoltalanok, az özvegyek és nyomorékok sem érezhették magukat biztonságban – a közöség, amely éppen csak megtűrte őket, egy-egy hirtelen támadt baj okozójaként bármikor kivethette a szerencsétleneket, s boszorkánysággal végezték be földi életüket. Ha egy anya torz gyermeket szült, nehéz volt a boszorkányság vádját alól magát tisztáztatnia, de megesett, hogy a bábaasszony került a vádlottak padjára. Sok csilingelően nevető kisleány sem kerülhette el a szörnyű máglyahalált, ha nagyon különbözött az adott közöség átlagától, és éppen ezért túl sok volt az irigy felnőtt körülötte.

A „valóság kritériumainak megrendülése” révén a hamleti melankolikus lélek gyakorivá vált. E vákuum, amely a világ addigi rendjét felváltotta, és melyben a kortársak gyakran csak passzívan várták a misztikus apokalipszist, a pszichopata művészek egész sorát produkálta: Parmigianino (1503–1540) búskomor volt, és az alkímiába temetkezett; Pontormo (1494–1557) súlyosan depressziós, Rosso (1494–1541) öngyilkos lett, Tasso (1493–1569) elméje elborult, El Greco (1541?–1614) melankolikus különc volt. A kor remény- és talajvesztett hangulata minden társadalmi rétegbe mélyen beleivódott. Az egyszerű emberek talán még félenkebbé, vallásosabbá, még aszketikusabbá, az entellektüelek pedig depressziósabbá váltak. Így nem csoda hát, ha a katasztrófa hangulatú szellemi elittel körülvett uralkodók minden velük született betegségük mellett még zárkózottabbá és sokkalta zsarnokibbá váltak.

„Támaszd fel már csillagunkat, ... Szabadítsd meg országunkat!”

1596-ban a harcok súlypontja újra a magyarországi hadszíntérre helyeződött át. A török nagy erővel támadott; a szultán harminc év után ismét személyesen vezette hadait az ország ellen. Miksa főherceg kétheti ostrom után bevette Hatvant, de azután túlzott óvatosságból visszavonult Esztergomhoz. Így a padisah akadálytalanul zárhatta körül a kitűnően megerősített és jól felszerelt Eger várát. A fontos véghely az 1552. évi hősiek helytállás idején valóban „rozzant akol” volt e század végi állapotához képest. Az olaszbátyás, jól védhető várat azonban háromheti ostrom után a német zsoldosok, Nyári Pál és a főtisztek ellenére, szabad elvonulás feltétele mellett feladták. Miksa főherceg sem sietett Eger felmentésére. A törökök a német zsoldosok előzetes, Európa-szerte hírhedté vált hatvani vérengzését az elvonuló egriek lemészárlásával torolták meg. A vár eleste újabb rést ütött az északi megyék, valamint a bányavárosok védelmén, és a török immár megszervezhette Magyarországon a harmadik területi kormányzóságát, az egri vilajetet, élén az új beglerbéggel. A Porta különösen felnagyította az egri győzelmet, mivel ezzel vélte az 1552. évi nagy csorbát kiköszörölni.

Zsigmond fejedelem ezalatt pedig egyre inkább a távozás gondolatával foglalkozott. Az ostromlott Lippát felmentette ugyan, sőt az ellene küldött tatár hordákat is szétverte, de lelki egyensúlya teljesen megbomlott. Szeptemberben már követekeket küldött Prágába, hogy lemondását előkészítsék. Ettől fogva hol Erdélyben, hol Prágában időzött – lemondásai és visszatérései szinte a hold járásával együtt váltakoztak. És a fejedelemség Zsigmond kiszámíthatatlan léptei alatt vonaglott. A vad háborús kavargás és a folytonos uralomváltozás közepette a távoli Prágába bezárkózó nagybeteg Rudolf császár fennhatósága sem hozott megnyugvást. Mintha a század végére várt utolsó ítélet készülődött volna eljönni. Ha egy Bosch-

Sibenbürgische Herzliche victoria vnd Schlacht vor Temeswar fürgelossen.

Das ist wie vierzig tausent mehrer theils Tartari vnd Türcken/das Sibenburgisch läger vberfallen/darüber bey 7000. Soldaten zu beyden seiten auff der waltstatt gebliessen der Fürst aber Gott lob vnd danck nicht gefangen.

Dergleichen auch/die Paltsische Victoria/vnd gewaltiges Lampffstück mit Samboc/zwischen Ofen vnd Griechisch Weissenburg gelegen wie das selbige treffliche Castell mit Sturm erobert/zerstört/verbrent/vnd alle Soldaten sampt Weib vnd Kind mider gehant/ vnd vil Christen erlöset worden.

Vnd wie die Herzliche gewaltige Bestung Cuffain Dalmatia gelegen/leider wider verloren/darüber zu beyden theilen vber 6000. Soldaten auff der waltstatt abglichen/auch was sich sonst mehr in vielen Türckischen Handt die Nahschlagen vnd Künichschiffen mit vnd wider die Corinthen in end des jüngsten Monats May/di 1596. Jar verlossen vnd jngertragen hat.

15. Korabeli újságlap Zsigmond fejedelem és Pálffy Miklós, a legendás hírű győzők arcképével. 1596

kép iszonyatos pokolbéli büntetései váltak volna valóra, az sem lett volna borzasztóbb, mint az erdélyi és a magyarországi pusztulás, a mindenre ráülő enyészet.

A tizenötéves háború során Habsburg-Magyarország és Erdély először és utoljára egyesítette erőit a török ellen: Miksa főherceg serege, a megyék hadra kelt nemessége és a még trónon levő Zsigmond fejedelem csapatai, melyeket együttesen némi túlzással a kortársak 55 ezer főre becsültek, Mezőkeresztes falu határánál kerültek szembe a támadó ellenséggel. A háromnapos harc során a mindkét részről fosztogató csapatok olyan áttekinthetetlen zűrzavart okoztak, hogy mind a főherceg és a fejedelem, mind a szultán elmenekült; szinte senki sem tudta, hogy ki a győztes, és ki a vesztes. Az egyesült sereg nagyobb fegyelmeztelensége döntötte el a csata végkimenetelét a törökök javára: a menekülő „pogányokat” üldözték ugyan, de mihelyt azok táborába érkeztek, mint akik jól végezték dolgukat, fosztogatni kezdtek. A janicsárok, Czíkala basa lovassága és a tatárok megtámadták a zsákmányolókat, és szétszórták őket. A tatárok nyilai és a hirtelen roham hatására megfutamodott a német–magyar–erdélyi sereg. Miksa főherceg fővezéri jelentésében a német gyalogság súlyos veszteségét emelte ki, de mintegy hatezer magyar katona, köztük kétezer erdélyi is ottmaradt a csatatéren. A győztes török sereg csak a környéken több mint száz falut dúlt fel, és mintegy tízezer embert fűzött rabszíjra.

A vereség óriási volt, nagyobb, mint amit az elesett és az elhurcolt emberek tízezres számadatai ki tudnának fejezni: Rudolf király Magyarországa és Zsigmond Erdélye együttesen sem tudott győzelmet kiharcolni a hanyatló, de még hanyatlásában is félelmetes török birodalom serege felett. A korai abszolutizmus fokán álló és belső nehézségekkel, mindig üres kincstárral, a még csak kialakulóban levő állandó zsoldos hadsereggel küszködő Habsburg-birodalom ennél többet nem tudott nyújtani. A távoli erdélyi fejedelemség és a vele együtt lépő román vajdaságok határáig Prága keze nem érhetett el hathatósan és eredményesen.

A sikertelenség hatására az udvar már majdnem feladta az ország védelmét, és a megmaradt erőket Bécs alatt akarta összevonni. Végül is Pálffy és Nádasdy rábeszélésére a háború magyarországi folytatása mellett döntöttek, és 1597-ben minden ott folytatódott, ahol a felek abbahagyták.

A háború elhúzódása az egyes hadműveletek többszöri ismétléséhez vezetett; néhány fontosabb vár nem egyszer cserélt gazdát. A helyi csatározások következtében majdnem teljesen felélt, elpusztított falvak jelezték az ország teste fölött halotti torrá züllött felszabadító háború jelenlétét.

1597-ben Pálffy Miklós Tatát vívta meg sikerrel, majd Miksa fővezér Pápa gyors visszavétele után Győr körülvételéhez fogott. Az „álmos” hadviselés azonban nem hozhatott eredményt, sőt Vác vesztével és az ostromló török sereg bántatlan elvonulásával az ellenség jutott előnyhöz. „[Miksa] herceg nemcsak szerencsétlen vala az hadakozáshoz, de igen tudatlan ember is. Az vicéje [Ferdinánd főherceg] még annál is tudatlanabb” – jegyezte fel nagy elkeseredésében naplójában a nem egészen elfogulatlan kortárs, Illésházy.

1597. december 23-án, hosszas tárgyalások és huzavona után végre sikerült Zsigmond fejedelemnek a számára tehernek érzett fejedelemségről lemondania. A feltételek kedvezőeknek látszottak: haláláig Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket kapja évi ötvenezer tallér jövedelemkiegészítéssel; a császár megszerzi számára a pápai hozzájárulást a lehetetlenné vált házasságból való menekülés egyetlen útjához, a váláshoz, és a pápától bíborosi méltóságot is kap.

1598-ban a magyarországi hadszíntéren a Miksa fővezér mellett szolgáló Schwarzenberg generális, Pálffy és Nádasdy országos főkapitányok sikeres hadműveleteket hajtottak végre a Dunántúlon: Győr, Tata, Gesztes, Palota, Veszprém, Csesznek, Vázsony és Tihany felszabadult. Buda őszi ostroma is elkezdődött, de az időjárás közbeszólt: a tartós esőzések miatt a Vár-hegy a nehéz faltörő ágyúkkal megközelíthetlenné vált.

A lemondott Zsigmond fejedelem sértett hiúságát ragyogó

színű skarlátból olasz mintára szabott bíborosi ruhában tetszelegve legyezgette, miközben olasz udvaroncai „isten arcifejezését” magasztalták. Azonban hamarosan újabb fordulat állott be állhatatlan gondolkodásában: megbánta a Carillo Alfonz által sugalmazott lemondását, és kancellárja, Jósika útján igyekezett a szerződésben foglaltak teljesítése alól kibújni. De miután a császár küldöttei megjelentek Erdélyben, már késő volt; kénytelen volt Oppelnbe távozni. A valódi kárvallott Jósika volt, akit a késleltetés miatt kivégeztek. A kortársak azt is tudni vélték, hogy Jósika maga akart a fejedelem utóda lenni; Zsigmond évi tízezer aranyért adta volna át neki a trónt – mert „Zsigmondnak ez az ország mindig csak adásvétel tárgya volt”. A márciusban összehívott gyulafehérvári országgyűlés kénytelen volt tudomásul venni Zsigmond lemondását és Erdély átadását, noha többek agyán is átvillanhatott a humanista műveltségű levéltáros-történész, Szamosközy István gondolata: „Ez a fejedelemség ellopása, nem szavazás útján való elnyerése!” Zsigmond „felrúgta a sarkával a tele sajtárt”.

A nyár folyamán Mihály havasalföldi vajda is hűséget esküdött a Habsburg uralkodónak, és ezzel birodalma határa a török számára igen veszélyes zónáig terjedt.

Az Erdély kormányzójává kinevezett Miksa főherceg is útnak indult a Kárpátok felé, de egyelőre csak Kassáig jutott. Már szó sem esett a két ország erőinek egyesítéséről, pedig a magyarországi hadmozdulatok ismét reménykeltőek voltak.

Erdély így egyedül hadakozott a török ellen, és egyre sürgette a Habsburg-kormányzó megérkezését. Azonban sem a főherceg, sem a megígért pénzsegély nem érkezett meg, noha Zsigmond távozásakor igencsak kiürítette a kincstárat. A várak katonái fizetetlenek voltak, a török pedig sereget küldött Erdély ellen. „... az egész ország úgy függött a végpusztulás szakadéka fölött, mint a hajnali harmatcsepp, amely kicsiny gyöngyszemmé tapadva alig tud megmaradni a fűszálak hegyén. Csak egy kis szellő kellett, hogy ... [az] esendő sorsát félénken viselő cseppet enyhe fuvallatával a földre hullassa” – írta megejtő és mégis keserű szavakkal Szamosközy. Zsig-

16. Reményt adott a hajdúk Tolna melletti győzelme. 1599. június 22.

mond sem érezte jól magát hercegségében; az egyezményben foglaltaknak a fele sem valósult meg, a bíborosi kinevezés is elmaradt. Így a fejedelem Bocskai segítségével visszatért egykori országába. 1598. augusztus 22-én a szászsebesi országgyűlés ismét fejedelemnek fogadta Zsigmondot, s két nappal később Rudolf biztosai elhagyták Gyulafehérvárt. Az erdélyiek békét kértek a töröktől, de Mehmed pasa ötvenezer fős seregének élén nem mutatott semmi hajlandóságot a békés elvonulásra. Csanád, Nagylak és Arad gyors elfoglalása után megkezdte Erdély kapujának, Váradnak az ostromát. Az esős idő beállta azonban Mehmedet is elvonulásra készítette, ugyanakkor, amikor a királyi sereg is kénytelen volt abbahagyni Buda vivását.

1599-ben és az azt követő években mind Magyarországon, mind a Királyhágón túli országban már sokkal reménytelenebbek a harcok. Székesfehérvár és Buda visszavétele kudarcba fulladt, és csak a hajdúk – a hadjáratok következtében lak-

helyükről felszakított, elűzött parasztok, fizetetlenül kóborló végváriak és talajvesztett nemesek –, akiket Pálffy küldött a török dunai utánpótlásának megzavarására, arattak fényes győzelmet Tolna mellett. A nagyvezér seregének teljes utánpótlását, zsoldját, több mint száz hajó rakományát szereztek meg, s ezzel mintegy 500 ezer forint veszteséget okoztak. Az észéki hidat is a bátor hajdúk gyújtották fel, és az északeleten betörő, vadul pusztító tatárokat is csak ők tudták megfutamítani – „... nagy vitézséget cselekedtek ő magoktul, szabad akaratjokbul, senki nem fizetett nekik”. Mivel a boszniai pasa sem bírt a hajdúkkal, az ősz folyamán megkezdődtek a béketárgyalások, de a felek makacsságán megfeneklettek.

A „fazekaskorongnál állhatatlanabb” Zsigmond még meg sem melegedett a trónon, amikor mind országát, mind feleségét újból elhagyni készült. Ismét az udvarral tárgyalt, de egyidejűleg unokatestvérét, Báthori András bíborost, a meggyilkolt Boldizsár testvérét is hazahívta Lengyelországból. 1599. március 21-én a medgyesi országgyűlésen, miközben a várost fegyveresek szállták meg, elfogadtatta a rendekkel András fedelemségét.

És Erdélyben elkezdődött a század végi vad, „pokolbéli ördögtánc”. A magyarországi felszabadító háború eredményessége, a török kiűzésének reménye is már csak az emberek lelkében élt – ott is csak haldokolva.

A hosszú háború csekély eredménye ellenére is mérhetetlen pénzt emésztett fel: a hadi költségek évenként átlagosan hatmillió forint fölé emelkedtek. Ezt az óriási összeget nemhogy az ország, hanem szokásos bevételeiből a Habsburg-államháztartás sem volt képes egyedül előteremteni; idegen jövedelmekből, más országok segélyeiből kellett a deficitet fedezni.

A legnagyobb segítséget a német birodalom rendjei által megszavazott ún. római hónapok jelentették. Ezt a rendkívüli adót eredetileg a császár római koronázására szavazták meg, később azonban más célra is fel lehetett használni. Egy római hónap hatvanezer forintjáért zsoldosokat lehetett fogadni. A háború megindulásakor a regensburgi birodalmi gyűlés

nyolcvan római hónapot szavazott meg pénzben, s az elkövetkező években újabb és újabb segílyt ajánlottak meg. Az összeg önmagában is igen jelentős lett volna, ha valóban összegyülik; ám a külföldi pénznek, ahogyan a Haditanács 1598-ban megírta, csak a fele folyt be. A török segíly beszédését irányító Zacharias Geizkofler különböző hosszú lejáratú kölcsönökkel és rövid lejáratú váltókkal pótolta a hiányt. (Ily módon a háború során a kölcsönt lebonyolító pénzemberek és a hadiszállítók mesés vagyonokhoz jutottak.)

A pápa 1594-től rendszeresen havi harmincezer forintot biztosított, látva azonban a császári pénzkezelés visszaéléseit, nyolcezer főnyi zsoldos csapat kiállításával, illetve küldésével váltotta fel.

Nem állandó, de időnkénti segítséget jelentett a spanyol uralkodó, az itáliai hercegek és a városállamok nem csekély háborús hozzájárulása.

Az osztrák tartományok – ezek voltak a leginkább érdekelve Magyarország és ezáltal saját védelmükben – jelentős összegeket költöttek katonák tartására, zsoldosok fogadására és határszéli váraik megerősítésére. E tartományok – a különálló Belső-Ausztria kivételével, amelyik külön fizetett – tíz év alatt több mint másfél millió forintot küldtek a török háborúra.

A cseh korona országai – mint a védelem közvetett haszonélvezői – is hozzájárultak a hadikiadásokhoz.

Maga a hadviselő ország, a vérét közvetlenül is áldozó Magyarország óriási terheket vállalt magára. A háború előtt a portánkénti 3 forint adót a végvári védelemre kellett költeni. (A porta, a telek volt az akkori adóalap, amely több jobbágygazdaságot foglalhatott magába.) 1594-ben a nemesi felkelés húszezer embert állított fegyverbe, 1595-ben pedig már 15 forintot szavaztak meg egy portára, melyből 9 forintot a jobbágyok, a többit földesuraik fizették. 1596-ban a 20 forintos adó mellett további 2 forintot kellett adni a várak fenntartására.

Az adók azonban itt sem folytak be rendszeren. Egyrészt

ennek kiküszöbölésére, másrészt az idegen katonák dúlásai ellen határozott úgy az 1597. évi országgyűlés, hogy pénz helyett „vérben” fizetnek, azaz magyar katonákat szerelnek fel a jobbágy és földesúr közös költségén. Ehhez hasonló javaslat már 1593-ban is elhangzott. Az udvar megijedt, hiszen ez lehetőséget nyújtott volna egy önálló országos hadsereg létrehozására, amely a rendi jogokkal körülbástyázott országban veszélyes lehetett volna számukra. A határozatot mégsem az udvar, hanem a megyék buktatták meg oly módon, hogy a porták arányában előírányzott katonákat nem állították ki. A pénzt országgyűlési bizottságok gyűjtötték össze; a tehetetlenség és korrupció következtében azonban csak néhány ezer katona gyűlt össze, s zsold híján azok is szétszéledtek.

Az önálló magyar hadsereg eszmei megfogalmazójának, Nádasdy Ferencnek udvari prédikátora, Magyar István is e rendi reformok és a nemesség önkéntes áldozatvállalásának jegyében írta meg 1602-ben kiadott művét. „Veszedelmes az idegen segítség, főképpen midőn külömb [különböző] hitű és erkölcsű vitézek az segítségre menők. Mennyi kárunkra legyen csak az vallonoknak köztünk való sok dúlások, fosztások és ékten cselekedetek, sok atyánkfiak keserű könnyhullatással nézik, egyfelől az pogánság, másfelől az szükség és éhség nyomorgat, harmadfelől ő magok is elpusztitnak, kik segítségünkre jöttek volna.” Magyar István 1602-ben még nem láthatta az önálló magyar hadsereg tervének végleges csődjét, ezért buzdította oly igyekezettel a nemességet a „ki-ki mind ereje szerént” való jóra. A tervezetet 1604-ben vette elő újra Thurzó György, az országgyűlés azonban elvetette.

1598-ban az udvar kívánságára a rendek újból pénzdót szavaztak meg. A porta mint adóalap teljes devalválódásának következtében az országgyűlés új adóalapot hozott létre: az adót házanként vetették ki 1 forint összegben, melyhez a nemesek $\frac{1}{2}$ forintot tartoztak adni. Ez utóbbi pénzből megyei hadakat kellett felszerelni az országos főkapitányság parancsnoksága alá.

A házankénti adóztatás, mely később a jobbágyok többlet-

fizetésével 2 forintra emelkedett, 1604-ig fennállott ugyan, de nem volt sokkal eredményesebb a korábbi gyakorlatnál: az 1598-ban összeírt több mint 161 ezer ház évről évre csökkent, és 1604-re 66 ezerre olvadt.

Az országgyűlések gyakori kérelme volt az idegen katonák fosztogatásainak meggátlása. 1600-ban a rendek erélyes határozatot hoztak, hogy a rabló zsoldosok ellen a megye fegyveresen lépjen fel. Mátyás főherceg azzal érvelt, hogy az idegen védelem nélkül maradt országban az ellenség még inkább vérszemet kapna, s még nagyobb lenne a pusztulás.

A zsoldosok garázdálkodásaira szinte számtalan adatot, feljegyzést, emlékiratot lehetne felsorolni. Láthattuk, hogy Magyarai is őket említette harmadik pusztítóként a pogány és az éhség mellett. „...emberi nyelv meg nem describálhatná [írhatná le] az ő fertelmes utálatos hadban való jövéseket; ...Az Magyarországbán pedig efféle nagy dúlást fosztást mintegy ellenségeken nagy bővséggel kionták, sok ökröt levágának, és az táborban behajtának pénz neköl, és az asszonyemberekről is levonják az ruhájokat” – írta gróf Illésházy 1597-ben. A fizetetlen zsoldosok az ország felélése mellett másféleképpen is reagáltak a hiányos ellátásra: sokan megszöktek a csapattól, de előfordult egységes parancsmegtagadás, lázadás is.

A háború során természetesen nemcsak az idegen, hanem a magyar katonák is fosztogattak, hiszen „az magyaroknak az császártul semmi fizetése és szolgálatjok nem vala, ...nagy éhséggel s koplalással az végházakat tartották”.

A legnagyobb dúlást mégis a török és tatár hordák vitték végbe. A tatárok félelmetességét még az is növelte, hogy nem kellett téli szállásra vonulniuk, mint a törököknek. Például 1599-ben Zomborban teleltek, és az egész Duna-Tisza közét „pusztává” változtatták. Az Alföldről háromezernél is több rabot vittek el.

Az emberi munkaerő és a föld ilyen méretű pusztulása a magyar nemességet is nagymértékben érintette, hiszen az ő parasztjaikat hajtották el, őket fosztották meg a munkaerőtől

és az adózó alanytól. A felégetett földek, uradalmak nem hozhattak hasznót, sőt a nemesi udvarházakat, a várszerűen meg nem erősített kastélyokat előszeretettel fosztották ki a bandákba tömörült, kóborló katonák. Sokakban fogalmazódott meg az a gyanú, hogy „az melyik úr bírta magát és bőven volt jószágá, arra reá szállították az idegen nemzetet és elpusztíták jószágát” – mintha az udvarral szembeszálló magyar nemesi rendet akarták volna ezáltal is gyengíteni és megfélemlíteni.

Még a fallal körülvett szabad királyi városok lakói érezhették leginkább biztonságban magukat, noha azokat is keményen adóztatták, gyakran sarcoltatták. (Az ostromlott városok, például Esztergom egész környékével szinte teljesen elpusztult.) A városok falvai és a külvárosok semmiképpen nem kerülhettek el a dúlást. Aki tehetett, az valamely jól védett városba húzódott; a polgárság menekülése a déli településekről a felsőmagyarországi városokba már a török kor elején megkezdődött, s számuk a század végére mindenhol felduzzadt. Így volt ez Kassán is, a felsőmagyarországi főkapitány székhelyén, ahová még Erdélyből is érkeztek hontalanok. A menekülők között persze akadtak nemesek is, akik a városban, a zárt közösségen belül is kiváltságoltak, adót nem fizetők akartak maradni, a város nyújtotta biztonság elnyeréséért nem akartak áldozatot vállalni. A városok, középkori zártságukat féltve – e zártság a gyengeséget jelezte –, már az 1560-as években tiltakoztak a nemesség beözönlése ellen. Évtizedekig tartó hosszú harcuk végül is vereséggel végződik.

A lakosság mozgása egyrészt spontán volt: a hadak vonulása elől igyekezett védettebb helyre menekülni, ahol nem érte utol a katonák fosztogatása, a kényszermunkára hajtó parancs vagy a rabszolgaszedő tatárok. A lakosság áttelepítését központilag is irányították. Egyfelől meg lehetett ezzel nehezíteni az ellenség élelmezését és a lakosság idegen hadi munkára kényszerítését, másfelől védelmi és újjáépítési munkára lehetett őket felhasználni. Ez történt Esztergom visszafoglalása után is, amikor Pálffy a város újjáépítéséhez több mint

17. Kassa. A fallal körülvevett város sok idegennek nyújtott védelmet

kétezer embert szállíttatott és telepített le a környékre. Az elpusztult Csallóközbe is vittek telepeseket.

A vonuló sereg útját nemcsak az elhajtott állatok és a gabona felélése, felperzselése következtében fellépő éhínség, hanem a középkori ember nagy rettenete, a temetetlen holttestek nyomán fellépő döghalál, a pestis is jelezte.

A háborús károkhoz még egyéb, az emberektől független természeti csapások is járultak. A források 1598-ban nagy árvizet említenek.

A 16. század végén felerősödő európai méretű klímaváltozás – enyhe, de fokozatos lehűlés – is tetézte a bajt. Az 1570–1580-as években még hatalmas mennyiségű gabonatermés a század végére hirtelen lecsökkent, és a háború befejezése után

18. A janicsárok igen megfogytak a török seregben

sem állott helyre. Igaz, ennek társadalmi-gazdasági okai is voltak; nagy területek estek ki a termelésből. A melegigényes búza aránya azonban nemcsak a kirabolt területeken, hanem a kevésbé háborgatott északi megyék növénykultúrájában is csökkent. Sáros megyében a 16. században még nem jelentéktelen mennyiségű tiszta, illetve rozssal kevert búzát, ún. mixtúrát találunk, a 17. századra ez majdnem teljesen eltűnt. Helyét a mostohább éghajlati körülményeket elviselő rozs vette át.

„Elpusztula az szép alföld, ... elkölt Erdély és Havasalföld”

Az intelligens, művelt és tehetséges Báthori András bíboros határozott intézkedésekkel igyekezett helyzetét megsziárdítani. A törökkel újra érintkezésbe lépett, és a két román vajdával is sikerült megegyeznie. Rudolf azonban levélben közölte, hogy nem adja át neki Erdélyt. Végül is háromhónapos fegyverszünetet ígért, de ez csak a látszat volt; az idő neki dolgozott. Gróf Giorgio Basta császári tábornokot, akkori kassai főkapitányt és az önálló uralomra törő Mihály havasalföldi vajdát küldte Erdélybe András fejedelem ellen.

A császáriak késése miatt Mihály vajda egyedül indult Erdély megbüntetésére. A gyűlölt Báthoriak ellen felizgatott székelek szabadságuk visszanyerése reményében tömegesen csatlakoztak a fényes havasalföldi hadjáratból jól ismert vitéz vajdához. A hosszú és véres csata, Szeben mellett, Sellenberknél 1599. október 28-án Báthori vereségével végződött. A menekülő fejedelmet a havasokban székelek támadták meg és ölték meg.

A győztes Mihály vajda a császár nevében vonult be a gyulafehérvári palotába, de a maga nevében és a maga javára kormányzott. Hivatalosan is rendezetlen volt a Habsburgokhoz való viszonya; helytartóként és a sereg főparancsnokaként gyakorolta a hatalmat. Az erdélyi országgyűlés meghódolt a vajda

előtt, és fejedelemnek címezte. Mihály a székelyeknek biztosította a szabadságot, de a jobbágyokra „havasalföldi módon” óriási adót vetett ki, s azt inséges hónapokban is kegyetlenül behajtotta. Nagyszámú seregét is Erdélynek kellett eltartania. „Sok kegyetlenségekkel ostromozá vala az erdélyieket; valakinél pénzt vagy egyéb gazdagságot érzett, erővel elvette, sokakat meg is öletett érette, nagy adókat vetett rájuk, jószágukat dúlatta, hadát ingyen rajtok tartotta, a kinek szép felesége vagy leánya volt, maga megszeplősítette, és egyéb sok istentelen dolgokat cselekedett rajtok, az fő népeket [nemeséget] benne mind leváogatni igyekezik vala.”

Ezalatt mind az erdélyi nemesség, mind a városok egyre inkább Mihály ellen működtek. Az új fejedelem a három ország egy kézben történő egyesítéséről álmodott. Báthori Zsigmond csak hűbéri fennhatóságot gyakorolt a két román vajdaság felett, Mihály tényleges irányításon fáradozott. Az erdélyi törvényeket, szokásokat és magukat a rendeket is mellőzve román bojárjaival uralkodott, noha kétségtelenül voltak fontos helyi támogatói is. Bécsnek és Prágának is megtagadta az engedelmisséget: miután legyőzte az ellenséget, nem távozott az országból. Rudolf hiába küldött bizottságot Mihály fejedelemhez, hogy Erdély átvételéről tárgyaljon, csak visszautasítás volt a válasz. Báthori Zsigmond, immár háromszori lemondása után, ismét saját hűségére hívta az erdélyieket. 1600 tavaszán azonban Mihály még viszonylag szilárdan tartotta magát. A lengyelbarát Moldvában is biztosítania kellett uralmát; Jeremia vajdát és a betörő Báthorit legyőzte.

Mialatt Bécs az ölébe hullott fejedelemséget igyekezett mindenáron visszaszerezni, a magyarországi törökellenes hadjárat ismét súlyos helyzetbe került; Pálffy és Schwarzenberg halálával a császári sereget összefogó erő és a hozzáértő hadvezetés megszűnt. Ibrahim nagyvezér visszavette Babócsát és Kiskomáromot, majd a Dunántúl egyik legfontosabb, még magyar kézen levő végvárát, Kanizsát kezdte ostromolni. Bécs ebben a nehéz helyzetben is Erdélyre figyelt; kapóra jött a Mihály-ellenes erők segélykérése. Basta császári generálist

19. Báthori András erdélyi fejedelem levágott feje

Pugnando q̄ patrum patentes iudicia, Ducor:
 Inter ex egregios, ceterosq̄ BAS. I. A. Duces.
 Hinc, sua traxi vergit dudum qui sentit et horret
 Inclita pugnae facta patris manu;
 Hungarico, æternam segetem, fugiuntur ab Iste
 Probetur laudi materiemq̄ tua.

21. Mihály vajda

hatezer emberével a fejedelemség elfoglalására küldte. Az elégedetlenkedő nemesek és városok a bevonuló Basta mellé álltak, és Mihály a Miriszló falu melletti csatában, 1600. szeptember 18-án vereséget szenvedett. A lengyel hadak előrenyomulása következtében a két román fejedelemségből is menekülnie kellett, és csak Prágában számíthatott megértésre. És valóban, Mihályra még továbbra is szüksége volt az udvarnak.

Rudolf király a győzelemmel még korántsem biztosította Erdélyt, pedig Magyarországon is érzékeny veszteségek érték: Georg Paradeiser császári tábornok közel kéthónapos ostrom után feladta a kulcsfontosságú Kanizsa várát. Ezért a bécsi haditörvényszék kivégeztette ugyan a kapitányt, de az adott helyzeten ez már nem változtatott; a török Kanizsa székhellyel immár megszervezte a magyarországi negyedik vilajetét. A rosszul fizetett német zsoldosok még a tavasz folyamán fellázdak a pápai várban; egy részüknek sikerült kitörni a királyi csapatok ostromgyűrűjéből és török zsoldba állni.

Az erdélyi nemesség és Basta együttműködése sem volt gyümölcsöző; a közsékelyek szabadságát ismét visszavonták, és ezzel a belső társadalmi feszültség tovább fokozódott. E bonyolult helyzetben az 1601 tavaszán összeülő országgyűlés újra fejedelmet választott: a márciusban Moldván át hazatérő Zsigmondot hívták meg ismét a trónra. A fejedelem első dolga az volt, hogy András bíboros haláláért bosszút álljon a csiki székelyeken a Báthori István oroszországi hadjárataiban kiváló katonává edződött Székely Mózes reájuk küldésével. Mihály vajda embereit is sorra összefogdosták, és közülük sokat meggyilkoltak.

Prága valóban jól számított, amikor még egyszer és utoljára visszafogadta kegyeibe Mihály vajdát. Báthori Zsigmond ellen ismét csak Mihály és Basta egyesített serege győzhetett 1601. augusztus 3-án, a Goroszló melletti csatában. De ezzel be is fejeződött Mihály küldetése a Habsburgok szemében – Basta megölette önálló hatalomra törő versenytársát.

Mind Basta, mind Mihály seregében nagy számban vettek

részt Magyarországon toborzott hajdúk, akik – a kortárs szerint – megemésztették Erdélyt: „valamit földben, földkívül találtak, az mind oda volt... sokan hegyekben, havasokban rejtőztenek, futottak, búttanak, – onnat is kivadászták őket.” A Habsburg-hű Istvánffy Miklós írta, hogy „az annyi háborús nyomorúságot kiállott szerencsétlen földművelő nép és nemesség a vezértől – Bastától – s katonáitól súlyosabb csapásokat szenvedett el, mint akármelyik barbár ellenségtől”.

A vereség után Zsigmond a lengyel hadak által elfoglalt Moldvába menekült, majd titokban visszatért Brassóba. A városok egy része megmaradt Zsigmond hűségén. A török ismét elismerte fejedelemségét, és hadakkal segítette. S miközben a török éppen Kolozsvár környékén zsákmányolt, a fejedelem „immár negyedszer árulja vala Erdélyt az németnek”.

E kettős uralomban mind a török, mind a német – Basta idegen és magyar hajdú zsoldosai – az országot hűtlen, ellenséges területként kezelte; mindenki ott fosztogatott, ahol éppen tudott.

És kérlelhetetlenül egyre jöttek az újabb és újabb felvonások a soha véget nem érőnek tűnő tragikus színjátékban; 1602 nyarán Székely Mózes az erdélyi rendek Habsburg-ellenességének kifejezést adva ütközött meg Basta nagyszámú seregével, de vereséget szenvedett. 1603 januárjában Gyulafehérvárott ismét országgyűlést tartottak: Rudolf biztosa bejelentették, hogy átvették Erdély kormányzását. Nem ismerték el sem az országgyűlés törvényhozási jogát, sem az ország törvényeit. A rendek követség útján hiába kérték Rudolfot, hogy a vallás szabadságát engedélyezze, és az ország jogait erősítse meg. Így a királynak tett esküjükkel mit sem törődve ismét Székely Mózes felé tekintettek, aki dúló tatár és török csapatok élén tört be. Vele voltak a korábban török földre menekült bujdosók, köztük a fiatal Bethlen Gábor is, aki Székely Mózes elővédjét vezette. 1603 májusában egy tábori országgyűlés az immár csehországi őrizetben tartott Zsigmond helyett Székely Mózest választotta meg fejedelemnek. Mózes rövid idő alatt kiszorította Bastát, aki a havasalföldi vajda segít-

ségét kérte. Radu 1603. július 17-én a Brassó mellett lefolytatott nagy küzdelemben elpusztította csaknem az egész erdélyi sereget. Az utolsó felvonásnak készülõ szín következett Bastával és az útját jelzõ hamuval és átokkal. „Mert ami ezután jön, az már csak a temetés végtisztessége lesz” – írta Szamosközy.

Radu visszaparancsolása után a császári generális az erdélyiek többszörös árulásának példás megbüntetése végett tért vissza az országba. Szeptemberben Dévára hívott össze országgyûlést, ahol a nemesség kiirtásával fenyegetõdött. Basta azonban megelégedett a vezetõk kivégzésével és nagyarányú birtokelkobzásokkal. Ezenkívül minden nemes köteles volt megváltásként birtoka egynegyedét készpénzben lefizetni. A vámokat, harmincadokat és a tizedeket az uralkodó nevében vette kézbe. A városok önkormányzatát megszüntette, és hatalmas sarcokat rótt ki rájuk; például Brassónak nyolcvanezer, Kolozsvárnak hetvenezer forintot kellett fizetnie. Az addigi szabad vallásgyakorlatot megszüntette, és az ún. hûtlén városokban csak a római katolikus vallást engedélyezte. Basta generális és a két császári biztos Rudolfnak küldött javaslatában nagyszámú német telepítésrõl is írt – a németesítés útján látták biztosítva Erdély Habsburg-hûségét. A rendek hatalmának megtörését és azzal együtt az erdélyi önkormányzat megszüntetését tüzték ki célul.

A Habsburg uralkodó a magyarországi hadszíntéren sokkal kevesebb „sikert” könyvelhetett el magának, mint Erdélyben; az 1601-ben visszafoglalt Székesfehérvárt már 1602-ben visszavívták a törökök, és Buda 1602. évi sikertelen ostromát 1603 szeptemberében hiába próbálták meg újílag. Pest és Hatvan felszabadítása is csak rövid intermezzo volt a hosszú török fennhatóság közepette.

Az elhúzódó, gyilkos háború a hatalmas katonai, pénzügyi és emberáldozatokkal szemben szinte eredmény nélküli zárómérleget mutatott: Esztergom, Visegrád, a bányavárosokat védõ vonal és a Maros völgyét záró várak felszabadultak ugyan, de pótolhatatlan volt Eger és Kanizsa elveszte.

A háborúban nem volt gyõztes, csak vesztes – elsõsorban

az ország, a nép. Pontos és részletesen összefogó felmérés ma sem áll a történészek rendelkezésére; nem tudjuk, hogy az ország lakosságának hány százaléka pusztult el, hány falu, mezőváros néptelenedett el, mennyi lehetett az anyagi veszteség. Újabb kutatások eredménye szerint a jobbágyporták húsz százaléka vált végleg elhagyottá, de a lakosság tényleges pusztulása ennél talán kevesebb lehetett. A szórványos adatokból ismert romlás – hogy például Pest megye lakosságának több mint háromnegyedét elvesztette, Szabolcs megye mintegy négyezer adóköteles házából 161 maradt meg –, a hadjáratok nyomán járó éhínség, járványok és a mindenkori természeti csapások, árvizek jóvátehetetlen károkat okoztak. Egész generációk pusztultak el értelmetlenül úgy, hogy a béke édes illatát nem ismerhették meg. És ez az értelmetlen halál, az élet pazarló tékozlása az elkövetkező évszázadra érlelte meg igazán káros termését; miközben Európa egyes országaiban a 16. század folyamán a lakosság létszáma többnyire megduplázódott, addig Magyarországon a 17. században alig volt emelkedés.

A korabeli protestáns és népi irodalom, a kortársak és emlékirók művei tele vannak siralommal, a meggyalázott asszonyok könnyeivel, az elvesztett gyermekeiket sirató anyák máriafájdalmával. Ki nyújthatott segítséget a felperzselt élet újrakezdéséhez? Ahogyan Erdélyi Zsuzsannának az archaikus népi imádságok gyűjtése során sok idős asszony – akik tudtukban, „fekete sorsukkal szikkasztott” életükben a régmúlt sorsokat is hordozzák – vallotta: „ahho’ köll ragaszkodni, ahunnand a segítséget várod” – és honnan várhattak segítséget? E kegyetlen sorsot önerőből alig tudták volna elviselni. A megfogható felső erő – az uralkodó – elérhetetlen volt, így maradt a megfoghatatlan, a számukra elérhető és valódi. Az egész évszázad irodalma tele van imádsággal, istenhez szóló könyörgéssel, mert e szövegek melegséget, reményt, hitet árasztottak – energiát a túlélés keskeny ösvényének megtalálásához.

Hálákat adok Uram Teremtőm,
Ez te szent fölségednek,
Hogy megőriztél, oltalmaztál a máj dicsőséges szent napon,
Kártu' kárvallástu'
Szerencsétlenségtü'
Kétségbeeséstü'
Pogánnak a markátu'
Rossz embernek a szándékátu'
Minden kárvallástu'

(*Pogánnak markátu', „Fölajánlás”*)

Erdély ugyan csak néhány évre kapcsolódott be a tizenöt-
éves háborúba, de az átélt viharok pusztítása leírhatatlan volt
– az ország e pár év alatt szinte teljesen lemeztelenedett. A kü-
lönféle hadak át- és átvonulása, ott-telelése óriási öldökléssel,
rablással járt együtt. Rácok, magyar hajdúk, vlachok, néme-
tek, vallonok, törökök, tatárok, lengyelek és kozákok felváltva
dúlták az erdélyi tájat. 1601-ben Basta és Mihály seregei előbb
a Szilágyságot, majd a Mezőséget pusztították végig. 1602-ben
a győztes hadvezér sorra vette be ostrommal a Habsburg-
uralomnak ellenálló városokat; a nyolcezer lelket számláló, a kü-
ortársak által kincsesnek nevezett Kolozsvárt, Erdély legna-
gyobb és leggazdagabb városát jóvátehetetlenül feldúlta és
kirabolta. Besztercével, Gyulafehérvárral és több várossal is
hasonlóan bánt el. Amikor 1604 tavaszán Basta elhagyta Er-
délyt, hatalmas társzekerek egész sora százezreket érő kin-
cesekkel, arannyal megrakodva vonult győztes serege után.
„A rablások vadságával mindenki lelke annyira megutálta a
német uralmat, hogy a germán névnek már pusztta említésénél
is megborzadtak” – jegyezte meg Istvánffy. Igaz, Basta hadá-
nak ellátása kétségbeejtő volt; nemcsak a zsold fizetése ma-
radt el rendszeresen, hanem a sereg az egyébként is szerényen
működő császári hadtápvonaltól olyan messzire került, hogy
a katonáknak a szó szoros értelmében nem volt mit enniük.
Az évek óta tartó háború és a sorozatosan rossz termések kö-
vetkeztében a helyi lakosságnak sem volt már semmije. És a

22. Basta és katonáinak dúlásai következtében kincses Kolozsvár
jövőtétlenül elpusztult

szinte állati módon éhező zsoldosok valóban bestiálisak voltak – az erdélyieket pedig többszörös eskü- és hűségsegesítésük miatt emberszámba sem vették.

De nemcsak az idegenek, hanem a német zsoldban szolgáló magyar hajdúk is gyilkoltak. A marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc említi, hogy az „istentelen” hajdúk az erdélyiekben nem testvért, hanem „tarka hitű hajas törököt”, törökbérencet láttak. Nagy és szokatlan eseménynek nevezte, hogy mind családja, mind ő maga meg tudott menekülni, és újra láthaták egymást.

Míg a tatárok az emberek ezreit hajtották el rabszolgának – a kortársak csak 1603-ban egy ötezer és egy tizezer fős rabcsapatot említenek –, addig a császári katonák a barmok egész csordáit terelték Szilézia felé. Az igásállatok annyira megfojgatóztak, hogy a parasztok maguk húzták ekéiket, melyeket „Basta szekerének” csúfoltak.

A kis országon nagyszámú sereg élőködött szünet nélkül, így sokkal erősebben pusztult, mint a nálánál nagyobb és gazdagabb Magyarország. A terméketlenebb földekről a hadak minden élelmiszer-tartalékot feléltek. Már 1602-ben hatalmas méretű élelmiszer-drágulás és élelemhiány lépett fel, ami hallatlan fokú éhínségbe torkollott. „A Bátha hadainak béké-
vetelekor Hunyadvármegyében az 1603. 4. die Augusti oly nagy éhség támadá vármegyénkben, hogy a lovak és ökrök az mely búzát vagy kölest megették és kiganéjolták, az szegény éh paraszt emberek mosták ki, azt törték és örölték, az holt lovak, ökrök csontjait megégetvén, együtt tették liszté és azt sütötték, ették...

Az akasztott embereket egynéhány helyeken lelopták az fáról, megették az éh emberek. Egyik atyafi az másikat megette, ez is bizonyos. ... Sármáságon az anyját az fia megsütötte, főzte, megette... Besztercén az temetőt őrzeni embereket állattanak, mert az mely halottat nappal eltemetnenek, éjjel kiásták, ellopták, megették.” És persze országszerte éheztek az emberek; Tordán és Nagyszeben határából is jegyezték fel ehhez hasonló történeteket, sőt a kortárs szerint Nagyenyeden a mészárszéken emberhúst mértek.

E vad kavarodásban a pestis is felütötte a fejét, hogy a rosszul táplált, agyongyötört emberek tömegeit vigye magával. 1600 és 1603 között évente jegyezték fel nagy járványokat.

Az 1603. évi nagy pestis és az ország pusztulása fölött kesergő jeremiád-énekek egyike a Petki János által írt vers.

Erős harcon le vágatál sok vitézt közülünk,
Fegyver közül kit el hozál válogatva bennünk,
A' dög halál hirtelen el vévé közülünk,
Minden fele csak siralom, s jaj szó zeng közöttünk.

Már-már úgy tűnt, hogy a kis ország hajója a szerencsétlen fejedelme által támasztott viharban végleg elsüllyed, a két szomszédos hatalom felől fújó ellenszél mégis mindig továbblökte. Erdély önállóságát a Habsburgok gyengesége és a Por-tának még mindig létező hatalma mentette meg.

„Isteni segítség kezdetik”

*„Keserves nemzetünk,
Szomorodott szívünk,
Egyszer hadd vidámuljon:
Rabságból testünk,
Siralomból lelkünk
Immár hadd szabaduljon:
Ezeknek fejében,
Boldog reménységben,
Minden ember induljon.”*

(Debreceni S. János:
Militaris Congratulatio)

„Kivel Isten vagyon, bátorsága lehet”

„Ő kövárom, pajzsom, erős tornyom nekem,
Fogadta, hogy leszen mindenütt mellettem” – fohászkodhattak e csendes reménységű zsoldosokkal azoknak a polgároknak az ezrei és tízezrei, akiket a Rudolf császár nevében megindított ellenreformáció kényszerített protestáns hitük vagy lakhelyük elhagyására.

A Habsburg-ház központosítási törekvése, az abszolutisztikus hatalom kiépítése érdekében folytatott, a rendek megtörését célzó politika a 16. században nem vezetett eredményre; az egyre növekvő konfliktus a század végén a reformáció és az ellenreformáció összecsapásában robbant ki.

A birodalom nagy többsége a nyugati tartományok kivételével az 1580-as évekre protestánssá vált: Csehország és Morvaország lakossága kisebb részben huszita, jórészt pedig lutheránus és kálvinista volt; Szilézia és Lausitz teljes egészében az evangélikus vallást követte; Alsó- és Felső-Ausztriában is többségben voltak a protestánsok, noha mellettük jelentős katolikus kisebbség is maradt; Stájerországban, Karintiában és Krajnában a nemesség többsége a lutheránus vallást követte. A birodalmon belül csak Tirol és Elő-Ausztria maradt katolikus jellegű. Magyarországon már a század közepén je-

lentős protestáns központok alakultak ki, és a század végére az ország túlnyomó többsége reformált vallásúvá vált.

A Habsburgok, noha csak I. Ferdinánd (1526–1564) volt lelke mélyéig katolikus, és fia, II. Miksa (1564–1576) már erősen rokonszenvezett a lutheránusokkal, sőt az áttérés gondolatával is kacérkodott, dinasztikus érdekből – nehogy elveszítsék a katolikus spanyol támaszt – és a középkorból ittmaradt császártradícióból a katolikus politika mellett döntöttek. Miksa császár még a halálos ágyán sem békült meg az egyházzal, és megtagadta az utolsó kenet felvételét is. Némi belső bizonytalanság fiánál, Rudolfnál is megfigyelhető. A klérus ellen érzett ellenszenv nemcsak abból adódott, hogy egy jóslat szerint „pápista” pap fogja megölni, és ezért a legtöbb egyházi rítustól távol tartotta magát, hanem a belső meggyőződés hiányából is. Borghese kardinális 1612-ben írta egyik Rómába küldött levelében, hogy 1600 óta Őfelsége nemcsak hogy nem gyönt, hanem nem is mutatott semmi bűnbánatot. A császár élete vége felé paranoid félelmet érzett a pápa mindenhatósága iránt. Ez azonban nem párosult a protestáns táborral való szimpatizálással. A merev madridi udvarban kiteljesedett uralkodói elvei között szerepelt az az elgondolás is, miszerint a katolikus vallást vissza kell helyezni eredeti egyeduralmi helyzetébe.

Rudolfnak, mint általában az államügyek tényleges vezetésében, a protestánsok üldözésében is kevés személyes szerepe volt. Az ellenreformáció vezetője a császár kedvenc öccse, a buzgó katolikus Ernő főherceg, majd halála után annak utóda, Mátyás, Khlesl bécsújhelyi püspök és később a fiatal stájer főherceg, Ferdinánd volt. A különböző osztrák tartományokban az erőszakos rekatolizáció végrehajtásához már az 1580-as években hozzáfogtak, mivel ezek a belső birtokok voltak a birodalom legbiztosabb részei. A nyomás Belső-Ausztriában Károly főherceg, majd fia, a későbbi II. Ferdinánd császár kormányzósága idején volt a legnagyobb. Az erősen katolikus hitű, jezsuiták nevelte Ferdinánd főherceg 1596-ban lett kormányzó, és jellemző módon uralmát azzal a kije-

lentéssel kezdte, hogy inkább váljék pusztasággá országa, sem hogy protestánsokat kelljen uralma alatt megtűrnie. Ferdinánd e nézeteket egyébként sógorától, a vakbuzgó bajor Miksától és spanyol rokonaitól tanulta; V. Károly fia, II. Fülöp (1556–1598) hirdette, hogy inkább veszítse el minden országát, mint hogy eretnekek felett uralkodjon. A lázadó protestáns németalföldi tartományokba küldött Alba hercegnek pedig a következőket írta: „Inkább vesszen el százezer élet, mintsem eltűrjem, hogy a legkisebb mértékben is megváltoztassák a valást.” Ferdinánd 1600-ban megvonta a belső-ausztriai városoktól a protestáns vallásgyakorlat jogát, és áttérésre vagy kivándorlásra szólította fel a polgárságot. A hithű lutheránus polgárok inkább a kivándorlást választották, mintsem áttérjenek a „pápista” hitre. Ferdinánd hírhedtté vált kívánsága csak azért nem teljesült maradéktalanul, mert a parasztokat nem engedték kivándorolni.

Luther tanai és a wittenbergi professzorok a világi felsőbb-ség iránti engedelmisséget hangsúlyozták, de hitbeli kérdésekben megkívánták az engedelmisség megtagadását – inkább Istennek, mint az embernek kell engedelmeskedni. A „tűrni vagy kivándorolni!” jelszó azonban csak a passzív ellenállást tette lehetővé.

A karintiai bányászok elvándorlása olyan méreteket öltött, hogy a korábban virágzó bányák teljesen elnéptelenedtek, jelentéktelenné váltak. Hasonló rekatolizációs folyamat indult meg Alsó- és Felső-Ausztriában is Khlesl kardinális irányításával, bár ő finomabb módszerekkel igyekezett eredményt elérni. A legdurvább eszközöket Sziléziában és Lausitzban alkalmazták, ahol valóságos katonai rohamokat intéztek a szerencsétlen városlakók ellen. Troppau városát szabályos ostrommal kényszerítették térdre, ami persze a polgárság egy részének kivándorlását vonta maga után. A városok hiába kérték a nemesség szövetségét, azok elutasították a polgárokat, mondván, hogy a városok tulajdonosa a király, és a kegyúri jog alapján – cuius regio, eius religio (akié a föld, azé a vallás) – az uralkodó, azaz földbirtokosuk szabja meg vallásukat. Az

osztrák, stájer, cseh és morva rendek elfogadták az udvar álláspontját, miszerint a vallásgyakorlat nem része a tartományi jognak, csupán magánügy. A Habsburg-országok közül egyedül Magyarországon álltak ki a rendek a városok mellett, és ezáltal a vallásszabadság kérdését közjogi szintre emelték.

Így az ellenreformáció a centralizáció már addig elért eredményeit is tönkretette, alapjaiban rázta meg: virágzó városok hullottak ki a fejlődésből, azáltal hogy az egyébként sem túl erős polgárságot elűzték, illetve kiszolgáltatatták a nemességnek. A születendő abszolutisztikus állam legfőbb támasza és adóalanya lehetett volna a polgári rend.

A reformáció a polgárosodásnak sokkal megfelelőbb ideológiát szolgáltatott, mint a katolicizmus; önkormányzatot, „olcsó egyházzal” puritán takarékossgot, a szorgalom és a munka megbecsülését, egyszóval a mindennapi polgári erényeket hirdette. Az egyházi hierarchia kiiktatásával közvetlen kapcsolatot teremtett ember és Isten között. A protestantizmus elhintette az emberek között az új jelszót: egyedül csak a hit üdvözít, s csak azáltal igazul meg az ember – s ezért a hitért az emberek egy része sok mindent megtett.

A neves tudós, Szervét Mihály lángoló hittel, meg nem alkuvással vállalta teológiai elveiért a máglyahalált; a 16. század legnagyobb magyar reformátor szelleme, a hitét mindig továbbfejlesztő és megújító Dávid Ferenc (1520?–1579) a magas Déva vár börtönében lelt csak keserves nyugalmat. Az ő mártíromságukat, önmaguk választotta áldozatukat a tudomány és a kultúra magasabb szférába emelte, és a halhatatlanság babérkoszorújával vonta körül. De a hétköznapi kisember, a sok ezer és tízezer névtelen vajon mit várt, miért tudta vállalni a megpróbáltatásokat? Csak Istentől várhatott „segítséget”, csak ő keményíthette meg hitében, amelyért szüntelenül könyörgött:

Tehozzád kiáltok, Uram, ne hagyj vesznem,
Te menthetsz meg engem, nincs más reménységem,
Két kezem az égre tefeléd emelem,
Ne légy süket hozzám, mert ezent el kell vesznem.

(28. zsoltár, Bogáti Fazakas Miklós fordítása)

Az Ige, az evangélium, a szabad prédikálás – az augsburgi confessio (ágostai hitvallás, 1530) lényeges pontjai voltak. És most az erőszakos rekatolizáció megindításakor nemcsak a protestáns templomokat csukták be a hívők előtt, hanem kiűzték a városokból a prédikátorokat is, akik az Igét hirdették. A következő lépés mindenhol az volt, hogy a házi istentiszteleteket, az otthoni összejöveteleket is megtiltották. Még azoknak sem lehetett biztos nyugalma, akik színleg ráálltak az áttérésre. A polgárság jó része úgy érezhette, hogy a rekatolizálás lelkiismerete, lelke megtagadása lenne. Nem egészen nyolcvan évvel később egy magyarországi protestáns lelkész, Kocsi Csergő Bálint pápai rektor, akit a Wesselényi-féle összeesküvés felfedése után óriási erővel támadó udvar és a katolikus klérus mintegy hétszáz protestáns egyházi személlyel együtt perbe fogott és gályarabságra ítelt, 1676-ban a következőket írta az áttért lelkészekről: „Ezek... a következő szenvedéseknek füstöt látván, elrettenvén, elhagyják [ti. egyházukat] másoknak nem kevés botránkozásokra, és így Isten, lelkekisméreti és ekklesiáik ellen vétvén, magokat s nemzetségeket eltörölhetetlen mocsokkal, vétkekkel megmocsokolták.”

A korabeli, üvegszerűen törekeny emberi élet könnyel és vérrel volt átitatva: a születés és a halál, az élet két végső pólusa gyakran igen közel állt egymáshoz. A gyakori természeti csapások, az elemek vad erői, a járványok, betegségek rettenetes pusztításai és a szinte állandóan jelen levő háború mind, mind bizonytalanná tette a létet. Így az emberek az élet minden nagy és apró mozzanatát az isteni gondviselés vagy büntetés megnyilvánulásának tekintették; parányi és esendő létük, melynek fő- és hajszálcerein át az isteni hatalom érzete sugárzott, kitörölhetetlenül ott lüktetett tudatukban.

Te megvigasztalsz mindeneket
Reggel az napfénnel
Biztatsz minden élő rendeket
Csillagokkal éjjel.
Áldásiddal meglátogatod

Az elszáradt földet,
Hasznos esőkkel meglágyítod
Gazdagítva őket.

(65. zsoltár, Szenci Molnár Albert fordítása)

És ehhez a nagyon is esendő élethez a reformáció – minden későbbi merevsége ellenére – közel hozta Istent. Az új vallásban a hívőknek nem kellett többé a katolikus papok érthetetlenül bonyolult, latin nyelvű ceremóniáit hallgatniuk. A hit demokratizálódott azáltal is, hogy többé nem csak a kiváltságos rend, a papság részesülhetett a két szín alatti oltári szentségben. A vallás egyénivé, az emberek belső világává, vitathatatlanul sajátjává vált. Az egyszerű ember – nyilván nem tudatosan – érezte, hogy ez szinte saját önmegvalósítása. Mégis, amikor lelki életét, kialakított világképét fenyegette a megsemmisülés, kész volt a legnagyobb áldozatot is meghozni. Ha elhagyta volna vallását, meggyőződése szerint az élet minden szférájában jelen levő isteni kegyelmet veszítette volna el. A hithű lutheránus polgárok legöntudatosabb rétege a lelkiismerete előtt nem tudott másképpen elszámolni cselekedeteivel, csak ha hitéért, világnézetéért vállalta akár a kivándorlást is. Számukra egzisztenciálisnak tűnt hitük gyakorlása.

1603 őszén a Habsburg-országok közül szinte utolsóként Magyarországra nézve is elhatározta Rudolf az erőszakos katolikus restauráció megindítását. A hosszúra nyúlt, gyötrelmes és csaknem eredménytelen török háború közepette a különösen erős magyarországi rendek ellen már megindított támadást rendkívül rövidlátó módon a szabad vallásgyakorlat megtiltásával tetőzték. A protestáns vallás visszaszorítására már korábban is történtek kísérletek, különösen a koronabirtokokon, melyeket az uralkodó kényszerűségből zálogosított el protestáns magyar mágnásoknak; feltételként gyakran szerepelt az a kikötés, hogy a birtokon csak katolikus papok működhetnek. 1602-ben egy ilyen esetről írta Illésházy Thurzó Györgynek: „Az polgárok azt mondják, hogy mind levágták magokat inkább, hogynem elbocsássák a praedicatort.”

1603-ban azonban már ennél jóval többet határoztak el. Rudolf – főként a magyar főpapok javaslatára – megparancsolta, hogy a kassai székesegyházat az Eger török kézre kerülése (1596) óta Kassán menedékjogot élvező egri káptalannak kell átadni.

A magyar tanácsban a török uralom miatt egyházmegyéiket és birtokaikat veszített főpapok voltak többségben. A királyi udvartól függő, hivatalnokká süllyedt katolikus papság sem birtokjogilag, sem érzelmileg, de gyakran származás szerint sem kötődött a magyar rendekhez. A nyájukat veszített főpásztorok mind híveik, mind hatalmuk visszanyerését csak a központi hatalomtól várhatták. A császári bürokraták szemével ítélték meg a „rendi rendetlenséget”, és hatalmuk előretörése érdekében csatlakoztak a prágai aulikus hivatalnokokhoz, akiknek célja a központi abszolutizmus kiépítése volt. Így a magyar főpapok lettek az udvar leghűbb és legerősebb támaszai az országban.

Magyarország a 16. század végére majdnem teljesen protestánsná lett. Egy 1606-ban a római curia tájékoztatására készült jelentés szerint az országban – Erdélyt és Horvátországot is ideszámítva – mintegy 300 katolikus egyházi és világi személy működött a főpapokkal egyetemben. „Ezer eretnek esik az országban egy katolikusra” – olvasható az iratban. A nemesség kilencetizede protestáns volt, köztük is a kálvinisták voltak többségben: az udvar szemszögéből megbízhatatlannak tartott Felsőmagyarország és a keleti részek fő- és köznemessége szinte teljesen református volt, míg a Dunántúl és a Nyugat-Felvidék többnyire evangélikus maradt. A főnemesség, az ún. nagyságosok közül csak három család – az Erdődyek, a Gersei Pethők és a Draskovichok – maradt meg ősei katolikus hitén. A többi 25 legnagyobb mágnáscsalád, mint a Nádasdy-, Batthyány-, Czobor-, Thurzó-, Pálffy-, Illésházy-, Balassa-, ecsedi Báthori-, Homonnai Drugeth-, Rákóczi-, Perényi-, Bocskai-család protestáns volt.

A városok az országban elsőként, és szinte teljes létszámmal váltak a magyarországi protestantizmus híveivé és hirdetőivé.

Az új, személyesebb vallásosság először a német lakosságú városokban hódított tért; polgárai állandó összeköttetésben álltak a német birodalommal, és a gazdagok fiaikat német egyetemekre küldték tanulni, az egyszerűbb kézművesek gyermekei pedig a Habsburg-birodalom különböző városaiban töltötték a céhlegények számára kötelező vándoréveket. A „külső városokból” való házasítás sem volt ritka, tehát élénk maradt a kapcsolat. „Ez volt az első szellemi mozgalom, amely az ország egész lakosságát megindította, és gondolati állásfoglalásra kényszerítette. Ha Szent István korában történt az ország megkereszteltetése, a 16. században történik a bértmálás, az ország nagykorúvá érése a hitben” – írta Szerb Antal. Mindössze négy nyugat-magyarországi városban – Sopronban, Pozsonyban, Nagyszombatban és Szakolcán – tudott némileg teret nyerni a 16. század végére a katolicizmus.

A parasztság pedig a „cuius regio, eius religio” elve alapján földesurai vallását követte – az elv magyarországi és lengyelországi változata értelmében a jobbágyok patrónusa nem az uralkodó, hanem a földesúr volt.

A 16. század közepén még jórészt evangélikus német polgárságú Kassa nem csekély politikai vihar közepette a század végére majdnem teljesen elmagyarosodott, de protestáns vallását megőrizte. Kassa szinte elsőként vált az ágostai hitvallás magyarországi bázisává. Neves lelkészek működtek a városban, akik közül nem keveset maga a város, illetve polgárai tanítottak a wittenbergi egyetemen. Jómódú polgár nem hunyhatta le a szemét anélkül, hogy a protestáns egyházra és szegény deákok német egyetemeken való taníttatására ne hagyott volna egy-egy jelentősebb összeget, sokszor több száz forintot is. (Szenci Molnár Albert, a század neves reformátora, zsoltárfordítója és nyelvésztudósa is sokat köszönhetett egy kassai polgárnak, aki például 1600-ban 150 forintot küldött egyetemi tanulmányaira, míg édesapja és testvére alig tudott egy-két kölcsönként forinttal enyhíteni súlyos anyagi gondjain.)

Szuhai István egri püspök, a magyar kamara elnöke „lán-

goló hittel” vallotta, hogy az egyház egyetlen célja „Istene galád eretnekségtől aláásott dicsőségét régi fényében visszavarázslani”, egyházmegyéjét és Kassát megtisztítani az eretnekségtől. Azt a várost, amely egyfelől a keleti protestantizmus fő fészke, másfelől a feltétlen Habsburg-hű zsoldos vezérek által bírt felsőmagyarországi főkapitányság székhelye volt – a központi hatalom messze előretolt bástyája. 1603-ban Szuhai többször intézett kérvényt a császárhoz, amelyben támogatását kérte a protestánsok ellen és a kassai főtemplom átadásához az egri káptalan részére. A császár Mátyás főhercegnek címzett levelében aggodalmaskodva írt a magyarországi háborús állapotról, amelyben a valláskérdés újabb zavart okozhat. A királyi helytartó és a magyar tanács mégis az azonnali cselekvést javasolta. E folyamat első lépcsője volt az 1553-tól a protestánsok használatában levő kassai Szent Erzsébet-templom, a Dóm erőszakos elvétele. Mivel a városi tanács nem akart engedelmeskedni a parancsnak, és a kulcsokat nem adta át, az újonnan kinevezett felsőmagyarországi főkapitány, Giacomo Barbiano di Belgiojoso gróf 1604. január 7-én a főtéren felállított és a templomnak szegezett ágyúkkal kényszerítette jobb belátásra az ellenszegülőket. A többi templomot is kivették a protestánsok kezéből, és a házi istentiszteleteket is megtiltották. A lelkészeknek hat héten belül el kellett hagyniuk a várost. A nyár folyamán Barbiano a városi iskolát is átadta a jezsuitáknak. Itt ugyan nem szólították fel a polgárokat az áttérésre vagy a kivándorlásra, de nekik nem is lett volna hová menniük – az egyetlen keletebbre fekvő protestáns ország, Erdély szintén Habsburg-kézen volt. A protestáns hitélet megtiltása azonban így is óriási felháborodást váltott ki, és azonnal városi küldöttség indult Prágába az uralkodóhoz kérvények és panaszok áradatával.

A polgárság, melyet hitbéli meggyőződése, hitének egyedül üdvözítő tudata fűtött, protestált Barbionánál: a polgárok kifejtették, hogy vagyonukat, életüket, vérüket készséggel áldozzák fel öfelsége szolgálatában, de kérik, vallásszabadságuk hagyassék meg nekik, s ne kényszeríttessenek akaratauk

ellenére, mert abba semmiképpen bele nem nyugodhatnak – „a hittelt hit állt szemben”. És a város nemcsak hogy botrányba fullasztotta a katolikus úrnapi körmenetet, hanem fegyverkezni kezdett, nagyszámú őrséget állított ki a főkapitány zsoldosai ellenében, és a szomszédos megyék hittestvér nemességét is segítségül hívta.

A rekatolizáció azonban nem állott meg az erős kassai ellenállás figyelmeztető hangjaira. 1604. január 16-án Pozsonyban történt hasonló templomfoglalás, majd az ősz folyamán Lőcsén és a Szepességben is. Az általános elégedetlenség miatt maga Mátyás főherceg utasította Pethe Márton kalocsai érseket, hogy a szepességi katolikus restauráció megindítását halassza el az országgyűlés utáni időre.

A magyarországi eset méreteiben ugyan nem hasonlítható össze a többi Habsburg-tartományban végrehajtott rekatolizációval, amely kétségtelenül sokkal drasztikusabb módon ment végbe, de Magyarországon is eltervezték a protestantizmus teljes kiirtását és a jezsuiták fokozott mértékű betelepítését. És hogy ez nem valósult meg, az nem az udvaron és a magyar katolikus főpapokon, illetve királyi tanácsosokon múlt; a magyarországi rendek és az egész ország a lehető legradikálisabb módon válaszolt a központi hatalom kihívására, melynek az erőszakos rekatolizáció csak az egyik tényezője volt.

**„Jaj szegény magyarok, immár vigadnotok,
egyszer ideje volna”**

Az 1604 februárjára meghirdetett országgyűlés kezdetén Pozsonyban még meglehetősen csend uralkodott: úgy tűnt, mintha igaz lenne a szepesi kamara azon vádja, mely szerint már-már szokás, hogy a meghívottak egy része nem jelenik meg, és azután az országgyűlési végzéseket kijátssza, nem tekintik kötelező érvényűnek. Részben igaz volt ez a megállapítás, de a távolabbi megyék küldöttei és birtokosai gyakran

életüket kockáztatták a hosszú és veszedelmes utazással – távollétükkel nem szívesen tették ki családjukat az ellenség és a szabadon kóborló hajdúk fenyegetéseinek. A nemesség azonban inkább ragaszkodott az országgyűléshez, mintsem hogy a rendi ellenállás e fórumát kiengedte volna a kezéből. A kamarák véleménye szerint a rendek az országgyűlésen csak a közigazgatási, közjogi és bírósági visszaéléseket, a törvénytelen birtokelkobzásokat és kamarai pereket (összefoglaló nevükön a rendi sérelmeket, gravámeneket) akarták tárgyalni – fokozottabb áldozatvállalásra, így a nemesi adómentesség végleges feladására nem voltak hajlandók.

De a rendeknek nem is volt más fórumuk a sérelmek, a visszaélések orvoslására, csak az országgyűlés. A nádori hivatal, amelynek viselője az ország első embereként az udvar és a rendek között volt hivatva közvetítő lenni, 1562 óta betöltetlen volt. A nádori tisztelet a helytartó, általában az esztergomi érsek látta el, aki azonban katolikus főpapként egyértelműen az uralkodó törekvéseit szolgálta. A magyar királyi tanácsban sem volt a rendeknek szószólója, mivel a tanácsosok jórészt az udvarhoz feltétlenül hű katolikus klérusból kerültek ki. A kisebbségben levő világi tanácsosok is katolikusok, esetleg lutheránusok voltak. A lényegesebb és kényesebb kérdésekben azonban csak a főpapoknak volt szavuk, sőt a valóban nagy horderejű ügyekbe a magyar tanácsnak mint testületnek nem is volt beleszólása. Így a magyar, lényegében protestáns főnemességnek nemcsak a radikálisabb, református vallású része, hanem az uralkodóhoz hű, többnyire evangélikus hitű csoportja is kiszorult a prágai udvarból s ezzel együtt a tényleges hatalomból.

Az előző években odáig fajult a dolog, hogy a magyar kamara, élén Szuhai Istvánnal azt javasolta az uralkodónak, hogy 1603-ra ne hívjanak össze országgyűlést, hanem Rudolf minden egyes megyét királyi paranccsal keressen meg a háború folytatásához szükséges subsidium (hadisegély) megszavazása végett. Valójában e felterjesztés a dinasztia abszolutisztikus programját szolgálta, melyet az erdélyi kormánynak

kiadott elvi utasítás már magába is foglalt; az országgyűlések a „lázadások” tűzfészkei, melyeket a központi hatalom érdekében fel kell számolni, majd a rendeleti úton történő kormányzást kell fokozatosan bevezetni. A „hosszú háború” miatt a szinte minden évben összehívott országgyűlések évről évre majdnem ugyanazon forгатókönyv alapján zajlottak le. A két-kamarás országgyűlés – egyrészt a főnemesek és a főpapok, másrészt a megyék nemesi küldöttei és a városi követek alkották az országgyűlés két kamaráját – és az uralkodó között állandó harc folyt, hogy a hatalom vagy az anyagi terhek viselése méretessék-e meg a mérlegen, és az kinek a javára billenjen. A legfontosabb kérdés az adó volt: az országgyűlés joga és kötelessége volt az évi adó és a katonai segély megszavazása. Ha az udvar nem tudta is elérni a nemesi adóztatást, legalább a megyei adó és a sereg élelmezését szolgáló gabonasegély, a fuvarozási és egyéb közmunkák fokozottabb megajánlását kérte. Az évek során többször is szóba került a házak utáni adó ijesztő méretű csökkenése. Geizkofler, birodalmi fillérmester és főadószedő ennek fő okát a sikkasztások és a törvénytelen kedvezmények elharapódzásában, valamint az adóhátralékok egyre növekvő mennyiségében látta. Ennek orvoslására az adószedés kamarai reformját javasolta. A sok kiváltságos hegyi falu egyházi adómentességét is igyekeztek megszüntetni. A szepesi kamara a nemesek tized körüli visszaélései ellen is élesen kikelt: sok esetben maga a földesúr szedte be a korábban eltagadott dézsmát.

Az udvar és a kamarák panaszait még hosszasan lehetne sorolni, de ennyiből is kiderül, hogy a központi hatalom is beszélhetett „sérelmekről”. A nemesség áldozatvállalása nem állott arányban azzal, amit az országos erőfeszítés megkövetelt, illetve amit anyagi helyzete lehetővé tett volna. A pénzbeli és emberáldozatot, mint általában az európai nemesség, igyekezett másra hárítani. Ez lényegében a rendiség természetes védekező mechanizmusa volt a központi hatalommal szemben, mely azonban a másik oldalon, az udvarnál olyan erős visszatetszést keltett, hogy valós anyagi terheit és áldo-

zatait sem akarta elismerni, sőt a tényleges sérelmeket és visszaéléseket sem vette komolyan.

E libikókajáték még egy lényeges mozzanatra világít rá: a magyar nemesség, miközben minden háborús kára és szenvedése ellenére sem vesztett hatalmából, erősen polarizálódott; a század végére a főnemesség hatalma igencsak megerősödött a köznemesség rovására. Az a nemes, akinek például 50 portája volt, és annak egy részét földülták, óhatatlanul elszegényedett. Az 5000 jobbágyportájú főnemes, ha érték is érzékeny veszteségek, a háborús konjunktúrán, a hadseregszállításokon és az országos kereskedelembe való bekapcsolódással busás haszonhoz – vagy legalábbis veszteségei pótlásához – jutott. A főnemesség fokozott megerősödése mind a megyei életben, mind az országgyűléseken megmutatkozott: a politikai élet irányítása, melyet addig is személyes privilégiumnak tekintett, mindkét fórumon kizárólag a főnemesség kezébe került.

A királyi előterjesztés után a rendek sérelmi föliratot szerkesztettek, melyben panaszaikat és keserőségeiket öntötték ki. E föliratok tele voltak az idegen zsoldosok szörnyű pusztításainak leírásával, rablásokkal, sírfosztogatásokkal, templomrablásokkal, ártatlan emberek karóba húzásával, asszonyokon elkövetett erőszakkal és egyéb borzalmakkal.

Mert azhol török nyáron nem pusztéthat,

Télen hadakozó azt semmivé juttat,

Olasz, német, francúz fenékkal fölforgat,

Azt csudálom: szádban marad is az falat.

(Wathay Ferenc XXIV. éneke, 1605.)

A fizetetlen katonák dúlásai olyan borotvaéles helyzetet teremtek, hogy a rendek már az 1603. évi országgyűlésen is a zsoldosok megfékezésének feltételéhez akarták kötni az adómegajánlást. 1604-ben pedig a sokat tapasztalt Mátyás főherceg azzal a kéréssel fejezte be a császárhoz írt javaslatát, hogy az elbocsájtásra kijelölt császári ezredeket az uralkodó még az

országgyűlés megnyitása előtt fizesse ki. Csakhogy a kincstár üresen állott. A velencei követjelentések már 1602-ben és 1603-ban arról számoltak be, hogy a császári udvar odáig jutott, hogy minden elzálogosítható birtokot zálogba adott, s a kereskedők és tőkepénzesek már kölcsönt sem hajlandók nyújtani.

A 16. század utolsó harmadában a dinasztia meglevő, kamattal terhelt adóssága sok millióval növekedett. A hajdani hitelezők, a Fuggerek, a délnémet és itáliai bankházak a nagy európai gazdasági átrendeződés során és nem utolsósorban V. Károly birodalmának fizetéseképtelensége miatt tönkrementek. A korábbi vezető pénzembereket a Habsburgokkal ellenséges hollandi és angol tőkésék váltották fel. Így a dinasztianak csak a kispénzü hazai kereskedők és bankárok, no és a jelentős kölcsönöket összegező osztrák, cseh, morva és magyar arisztokrácia állt rendelkezésére; ezeket a kölcsönöket azonban csak a zálogösszegnél jóval többet érő és busás hasznot hozó koronabirtokok elzálogosítása révén kaphatták meg. A század végére már az osztrák Habsburgok összes koronabirtokainak jövedelme a főnemesi zálogbirtokosok kincseskamráját gazdagította. Magyarországon 1536 és 1600 között 35 várat és 716 helységet adtak zálogba, csaknem 1 900 000 forint értékben.

Ez – a pénzügyi problémán túlmenően – már súlyos politikai kérdés is volt: gyöngítette a központi kormányzatot, és erősítette a rendi ellenállást vezető arisztokráciát.

Az udvarnak és a mindig segíteni kész kamarának tehát úgy kellett újabb jövedelemforrás után néznie, hogy közben politikai hatalma is növekedjen a rendiség rovására.

Az udvar és a magyar kamara a pénzügyi nehézségekből való kilábolás érdekében az erőszaktól és a törvények kijátszásától sem riadt vissza. A hírhedt kamarai pörök, melyeket történetírásunk hajdanában úgy felnagyított, azonban csak szerény eszközei voltak a kincstár gyarapításának. Valóban indítottak pereket hatalmas vagyonú főurak ellen, de ezek egy részénél kimutatható volt a valódi bűnösség: vérfertőző

házasság, hatalmaskodás stb. (Igaz, akkoriban melyik főúr nem hatalmaskodott?)

A magszakadás címén a koronára háramló birtokok már sokkal nagyobb zsákmánnyal kecsegtették az üres kincstárat. Régi szokásjog volt, hogy az örökös nélkül elhunyt javait az oldalági rokonok vagy a magukat csupán annak nevezők megszallták, és ha sikerült a birtokban egy évig bennmaradniuk, a magyar jog szerint az uralkodó háramlási keresete elévült. Így aztán a kamarának résen kellett lennie – valóságos versenytűzés indult meg a még szinte ki sem hűlt halott javai után. Az ingóságok és a birtok is többnyire azé lett, aki fürgébb volt – az „örökösök” és a kamara is gyakran katonai segítséget vett igénybe. 1597-től az országgyűlés ismételten követelte, hogy a kamara ilyen esetekben a rendes bírósághoz folyamodjék, de hiába. Ha a kamara a törvényes utat választotta volna, amikor az eljárást lefolytatják, az uralkodó háramlási joga már régen érvényét veszti. Így a kamara is megkerülte a törvényes eljárás útvesztőit.

A több valóban törvénytörő és erőszakos birtokfoglalás közül a kortársak szemében különösen kiemelkedett az egykori egri hős fia, a gyermektelenül elhunyt oligarcha, Dobó Ferenc örökségének esete. Szuhai, a magyar kamara elnöke már előzőleg értesítette az uralkodót a nagybeteg közelgő haláláról és várható örökségének nagyságáról. 1602-ben, két nappal a halál beállta után 300 német zsoldos megszállta Sárospatakot, és Dobó többi várát is erőszakkal vagy csellel kézre kerítették, noha ebben az esetben valóban az uralkodó volt a törvényes örökös. A kamara, tekintettel az örökség hatalmas értékére, nem kockáztathatta meg a lassú és ezért bizonytalan kimenetelű hivatalos eljárás lefolytatását – törvényes jogának törvénytelen úton szerzett érvényt. A per folyamán az oldalági örökös, Perényi Zsófia kiegyezett a kamarával: az előzetesen elvitt több tízezer forintot érő ingóságok és kincsek mellé még kemény százezreket fizetett az udvarnak, részben ajándékképpen, részben zálogkölcsonként. Jellemző, hogy a nagyaszonny pár hónap alatt előteremtette a kért százezreket. Sza-

mosközy jegyezte fel Dobóról, hogy „csak pénze maradtott négyszázezer forintnál több, mert ez Dobó Ferenc igen fősvény, szegény ember véréből élő, jobbágya sajtoló, kegyetlen ember volt, noha látta, hogy sehol semmi maradéka nem marad”. A pénzből egyébként 220 000 forintot Basta kapott, hogy felkészülhessen Erdély birtokbavételére – „ezzel ez Dobó pénzével rontá meg az német Erdélt”.

A század végére előretörő főnemesi rend nemcsak a központi hatalom és a parasztság, hanem a városok rovására is erősödött; a nemesség bekapcsolódott az árutermelésbe és a kereskedelembe. Hogyne kereskedtek volna, amikor a 16. századi árforradalom a mezőgazdasági termékek árait hajtotta föl azok többszörösére? A század utolsó három évtizedében a búza ára 350 százalékkal, a messze földön híres és keresett magyar ököré 200 százalékkal, a boré 100 százalékkal emelkedett. Mivel a földbirtok jövedelmezősége megsokszorozódott, a magyar arisztokrácia nem késlekedett a lehetőséget kihasználni.

Az országgyűlésen a városok már évek, illetőleg évtizedek óta elkeseredett harcot folytattak a nemesség ellen, amely nemcsak szétzilálta zárt világukat, beköltözésével megzavarta autonómiájukat, hanem egyeduralmukat is veszélyeztette a kereskedelemben – főleg a virágzó borkereskedelemben, mely az ipari tevékenységük sorvadásából adódó jövedelemkiesést pótolta, sőt prosperitásukat még egy ideig biztosította. Himmelreich, a nagy befolyású magyar kancelláriai titkár úgy fogalmazott, hogy azon néhány főúr és gazdagabb nemes ellen, akik „állapotjokkal nem elégedvén meg, nem restellik kereskedéssel is foglalkozni”, fel kell lépni a városok érdekében, mert különben azok tönkre fognak menni. Nem szabad megengedni, hogy ezáltal a városok tovább gyöngüljenek, mivel „szükség idején sokkal többet tudnak Ő Felségének használni, mint sok csak saját hasznát néző nemes”. Az udvar azonban nem tudott teljes erővel fellépni a nemesség ellen, és saját érdekében nem is erősíthette túlzottan a városokat addig, amíg azokat le nem választotta a rendi ellenállásról – különben erő-

nyerésük a rendiség hatalmát növelte volna. Így csak felemás, a városok csekély védelmét szolgáló törvények születtek, melyeket persze könnyen ki lehetett játszani.

A jellegzetes kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi fejlődésből adódott, hogy a cseh, osztrák és hazai polgárság nem bontakozott ki a középkori városgazdaságból. Részben ezért, részben vallási okból a centralizációval szembeszegülő rendi ellenállás erőtartaléka lett. A mindenkori Habsburg-uralkodók így is kezelték őket, és a rendek elleni harcban – mivel a városok voltak a gyengébbek – elsősorban őket érték a csapások. A városok erőszakos leválasztása a rendiség köldökzsinórjáról – ami az osztrák és a cseh városoknál megtörtént – pillanatnyilag támaszt jelentett az uralkodó számára, de az elvetélt kapitalista csírákat és az ebből adódó tőkeszegénységet, a központi hatalom anyagi bázisát semmi sem pótolhatta.

A Habsburgok várospolitikájának egyelőre egyetlen járható vonala volt: új, korlátozott önkormányzatú városok létrehozása, melyek egészében a Habsburg-kormányzatnak voltak alávetve. Státusuk nem volt azonos a többi szabad királyi városéval; ezeket kincstári birtokoknak tekintették, s lakóit az uralkodó jobbágyainak, akik a király támogatására jelenhettek meg az országgyűlésen, és a rendekkel szemben a központi hatalom érdekeit kellett hogy szolgálják. Ez volt a célja Modor (1596), majd Szentgyörgy és Bazin mezővárosok (1598) szabad királyi városi rangra történő emelésének is, amivel az udvar frontálisan ütközött a magyar főnemesség egyik vezéralakjával. A két utóbbi város Illésházy István királyi tanácsos, a hatalmas vagyonú, három vármegyében kiterjedt birtokokkal rendelkező mágnás zálogbirtoka volt. Illésházy nem akarta megengedni, hogy a két mezőváros polgársága megváltás útján kiszabaduljon a földesúri hatalom alól. Rudolf császár meghallgatta kérelmüket. Az állandó pénzzavarban szenvedő uralkodónak kapóra jött a gazdag bortermelő civisek áldozatkészsége; a feudális földesúrnak elzálogosított királyi mezővárost saját polgárainak pénze juttatta vissza királyi tulajdonba, mint ahogyan Szokolca és Modor

esetében is történt. E kérdés azonban az udvar anyagi támogatásánál jóval többet jelentett; ez a per ugyan egyidőben folyt a többi szokványos kamarai pörrel, mégsem volt az. Mind az uralkodó, mind az országgyűlés, illetve a rendek magatartása megmutatta a vita politikai lényegét – a központi hatalom és a rendek párharcában a pisztolyokat immár élesre töltötték.

Miután Illésházy az ügyet az országgyűlés elé vitte, a rendek tiltakoztak a mezővárosok, azaz a parasztpolgárok földbirtoklási joga és országgyűlési képviselte ellen, és a korábban városi rangra emelt Modor követeit is kiutasították. Mivel Illésházy szembefordult a király akaratával, illetve hatalmával, felségsértést követett el – felségsértésért pedig fej- és jószágvesztés járt. Illésházy most már hiába fújt visszakozót, az udvar és a kamara már hatalmas birtokainak jövedelmét számolgatta. A főúr, hogy magát mentse, Joó János személynököt – az ország egyik főbíráját – is belekeverte a perbe. Mindkettőt Bécsbe idézték; az ott megjelenő Joó Jánost el is fogták, Illésházy azonban Lengyelországba menekült.

Alig csitulnak el a kamarai pörök és az Illésházy-ügy hullámai, amikor az 1604. évi országgyűlés idejére ismét viharfelhők gyülekeztek. A petárdaként robbanó erőszakos rekatolizáció megindítása nemcsak a kedélyeket ajzotta fel ismét, hanem a nem egyértelműen végrehajtott városvédelmi politika csekély eredményét is tönkretette. Az udvar megpróbálta leszakítani a városokat a rendi ellenállásról, és a központi hatalom mellé állítani. Csakhogy ezt megelőzően a városok túl keveset kaptak az uralkodótól ahhoz, hogy legdrágább kincsüket, vallásukat feláldozzák érte. A rendek pedig túl erősek voltak ahhoz, hogy ezt tétlenül nézzék.

A hosszú várakozási idő alatt lassan gyűlő követek végül is nagy számban érkeztek meg a Mátyás főherceg késése miatt csak március végén megnyitott 1604. évi országgyűlésre. A hangulat nemcsak az évek óta pusztító háború, a rendi sérelmek és a kassai templomfoglalás miatt volt igen feszült, hanem a török béketárgyalások miatt is. A háború folytatása

ugyan további szenvedésáradatot zúdított volna az országra, az esetleges békekötés viszont megölte az emberek lelkében annak a reményét, hogy a sok gyötrellem és véráldozat végül is nem volt hiábavaló – az ország felszabadul a török iga alól. Már Velence prágai követei is úgy tudták, hogy a tárgyalások ideje és ürügye alatt a török az összes várát jól megerősítette, minden szükségessel ellátta, és a keresztény sereget is sikerült elvágnia a dunai utánpótlástól. Röviddel az országgyűlés megnyitása után jött a sérelmek áradata; e sérelmek valódiak voltak, és valóban szinte elviselhetetlenné váltak a háború több mint tíz esztendeje alatt – a háború „búze” mindenkit és mindent utolért. „Adta volna az Úristen, hogy ez üdőt ne értem volna és ez undok világból régen kimúltam volna. Boldogok azok, akik meghaltak és ezeket nem látják” – írta Illésházy keserűen. A haditanács az 1604. évi januári előzetes jelentésében kénytelen volt elismerni, „hogy a magyar rendek és a jobbágyságok a náluk beszállásolt és elbocsátott ezredektől a télen többet szenvedtek, mint eddigelé bármikor”. A sérelmi iratban a rendek kijelentették, hogy ha a főherceg nem biztosítja őket a nyomor orvoslásáról, nemcsak hogy nem fogják tovább tűrni a zsoldosok kihágásait, hanem a királyi előterjesztésekre sem fognak semmit megajánlani. A törvénytelen idézőparancsok, a rendkívüli bíróságok ellen is tiltakoztak, valamint Illésházynek és Joó Jánosnak kegyelmet kértek.

A legyőzője lába alatt ájultan, kiraboltan heverő Erdélyben már megindították az ellenreformációt; Basta megvonta Erdély önkormányzatát, a városok vallásszabadságát, és katolikus papokat, jezsuitákat küldtek az országba. Ezután pedig Magyarország következett volna, csak hogy az erdélyinél sokkal erősebb magyar rendek nem nyugodtak ebbe bele.

A vallása miatt megháborgatott Kassa Eperjessel, Lőcsével, Bártfával és Szebennel együtt hiába várt hónapokon át királyi audienciára, segítséget nem várhattak „protektoruktól”. A nagyrészt lutheránus városatyák csak a megyékhez, a kereskedés miatt velük éles harcban álló, többnyire kálvinista nemességhez fordulhattak. És itt mutatkozott meg a nemesi

rendek kiváló közjogi érzéke: készek voltak támogatni a városokat, mert érezték vagy tudták, hogy a vallásszabadság korlátozása nem áll majd meg a városok határánál. A valláson túlmenően ez már politikai kérdés volt – az abszolutizmusra törő központi hatalomnak a katolicizmus palástjába burkolt frontális támadása volt ez a protestáns rendiség nagyra nőtt hatalma ellen. A városi követek egy pillanatra megrettentek az ellenszegüléstől, de a megyék küldöttei és a főrendek kitarottak mellettük – a Habsburg-országokban először itt alakult meg a lutheránusok és kálvinisták, a városok és a megyék uniója, mellyel Mátyás főhercegnek nemsokára fegyveresen is szembe kellett néznie.

A rendi és vallási sérelmi irat benyújtása után a rendek ígéret fejében beleegyeztek a proposíciók tárgyalásába, nem kétkedvén abban, hogy a vallás kérdése az uralkodótól megnyugtató elintézkést fog nyerni. Az adó összegét azonban csak megnyírbálva ajánlották meg, és a személyes felkelést is megváltottnak tekintették. Az állandó magyar mezei sereg tervét, amelyet Nádasdy önálló hadseregről kidolgozott tervezete alapján Thurzó György elevenített fel, kivihetetlennek minősítették. Végül a rendek, miután nem kaptak a vallásügyben ígéretet, az országgyűlés bezárása előtt Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt nagy ünnepélyességgel óvást jelentettek be: amennyiben a támadások folytatódni fognak, úgy azok ellen előre is tiltakoznak, és jogaikból nem engednek, sőt élni fognak azokkal.

Már évek óta szokás volt Prágában, hogy a rendek és a főherceg közös megállapodását, az országgyűlési végzéseket Himmelreich kancelláriai titkár az udvar érdekében átfogalmazta, egyesekhez erőltető záradékot fűzött, némely végzések pontjait egyszerűen kihagyta. Mátyás főherceg most egy egészen új törvénycikk behamisítására szólította fel. Az egyébként tapasztalt és politikailag sem éretlen gondolkozású főherceg ezzel víz helyett olajat öntött a már-már meggyulladó máglyára. Mivel az udvar a vallásügyet, ahogyan a többi Habsburg-országban, Magyarországon is magánügynek tekintette,

és a városokat az uralkodó saját birtokaiként kezelte, úgy a kegyúri jog alapján jogában állt a városlakók vallását meghatározni. E meggondolás alapján és a katolikus magyar királyi tanácsosok javaslatára tette meg a főherceg e rövidlátó, gyűjtőlángként ható indítványát. Himmelreich az általa megfogalmazott és a törvényes végzések közé betoldott cikkelyt a XXII. számmal látta el. E szerint a rendek az országgyűlésen a vallási sérelmek miatt tett panaszukkal hátráltatták a tárgyalásokat. A törvénycikk ezért és az uralkodó római katolikus vallása miatt, valamint a katolikus hit védelme és felvirágoztatása érdekében megtiltja, hogy bárki a vallásügyet az országgyűlésen előhozza. Az összes addig kiadott, a római katolikus hitre vonatkozó törvényeket és rendelkezéseket megerősítette. „A császár, ... hazánk törvényei és jogai ellenére, önhatalmúlag, anélkül hogy erről az ország rendjei tudtak volna, az országgyűlési végzések végére egy elviselhetetlen, szabad embernek elfogadhatatlan, úgynevezett törvényt függesztett és íratott oda, mely ha érvényben van, ránk minden órában üdvünk és életünk kétségtelen veszedelme, pusztulása s a biztos halál vár” – írta Bocskai István 1605-ben a szerencsi országgyűlésre meghívott rendekhez.

„Bocskai kezde gondolkodni maga és nemzete felől”

„... Ez a szerencsétlen és földre sújtott Magyarország, a mi édes hazánk, az idegen nemzetektől, de főképpen és elsősorban a németektől, mily nagy csapásokat szenvedett, s hogy mekkora veszedelem fenyeget most is, nap mint nap, nemcsak minket, hanem javainkat és vagyonunkat is, annyira, hogy a rajtunk hallatlan igazságtalansággal elkövetett súlyos sérelmek és jogtalanságok miatt még saját lelkiismeretünknek sincs – ez pedig egyedül a mindenható Istenre tartozik, s ezzel egyedül neki tartozunk számot adni – semmi békéje és nyugalma.”

Az ország háborús pusztulásából, a zsoldosok féktelen rab-

lásaiból, a sorozatos törvénysértésekből, a kamarai birtokfoglalásokból és perekből, a protestáns vallásszabadság elleni erőszakos támadásból és az erdélyi ellenállás véres eltiprásából évek óta halmozódó máglya tetejére került a hírhedt, az országgyűlési végzések közé behamisított XXII. artikulus. A „hosszú háború”, amely inkább a többi tartomány védelmére mintsem az ország török alóli felszabadítását szolgálta, és a sok-sok sérelem valamilyen módon – persze nem egyforma mértékben – minden társadalmi osztályt és réteget érintett; a korábban egymás ellen acsarkodó megyék és városok, reformátusok és evangélikusok, arisztokraták és köznemesek, sőt még a szegény nép képviselői is megtalálták a közös érintkezési pontokat. Ki azért, mert koholt vád alapján perbe fogták, és csak magas váltságdíj fejében ejtették el a vádat; ki azért, mert néhány, utolsóként megmaradt jobbágytelkét is felválták; ki azért, mert gyermekei éhes szája előtt az utolsó szem gabonát is elvették; ki azért, mert hitének, lelkiismeretének szabadságáért aggódott – mindenkinek volt félténivalója. És ez biztosította a Habsburg-ellenes felkelés leendő sikerét. Magyarországon és -tartományban is volt viharos rendgyűlés, a magyarországinál sokkal erőszakosabb rekatolizáció miatti elégedetlenség, sérelem, sőt parasztfelkelés, de ezeknek nem volt közös gyűjtőpontjuk. A Bocskai névvel fémjelzett mozgalom azért tudott a központi hatalommal szemben győztes szabadságharccá nemesedni, mert szinte az ország egésze állt szemben az udvarral; no és leginkább Magyarországra nehezedett a háború terhe, itt volt legnagyobb az önálló államiség hagyománya, és a különösen erős, öntudatos magyar rendek a török miatt szinte állandóan fegyverben álltak – így a fegyveres ellenállásnak mind az okai, mind a lehetőségei adva voltak.

1604 nyara nemcsak a nap melegétől volt elviselhetetlenül forró: a prágai udvar hatalmas gyűjtőlencseként, tehetetlenül és feltartóztathatatlanul összpontosította a sugarakat arra a máglyára, amelyhez már csak a lángot fogó szalma hiányzott.

Az események az első lehetőséget Illésháznak kínálták fel:

a gazdag zászlósúr, az uralkodó nem kevés koronabirtokának zálogosa azonban, amikor hűtlenségi perbe fogták, csak passzívan védekezett. Miután birtokügyét, ami politikai-hatalmi kérdés volt, magas pártfogói ellenére sem tudta elintézni, kifakadt ugyan az udvar, a magyar főpapok és a német tanácsosok ellen – „Az Úristen az ő kezekbe adta az birodalmat, szabadok vele; de ennek az országnak immár minden csontját egybetörték; számadással tartoznak az Úristen előtt érette” –, de ez csak a túlvilági felelősségre vonást jelentette. A lutheránus főúr egyelőre még el sem tudta képzelni, hogy Isten által felkent uralkodója ellen jogosan és büntetlenül fellázadhat; ezért inkább Lengyelországba menekült, hogy javait hátrahagyván, pusztá életét megmentse.

Az indulat és elégedetlenség sok sértett főúrbán forrott, mégis kevés olyan jelölt jöhetett számításba, aki egy leendő felkelés vezére lehetett volna. A felsőmagyarországi rendek az egyik legnagyobb mágnáscsalád fejét, öreg ecsedi Báthori Istvánt próbálták megnyerni a mozgalom élére – sikertelenül.

Miközben Barbiano felsőmagyarországi főkapitány lázasan igyekezett pénzt szerezni fizetetlenül dúló zsoldosai számára – többnyire sikertelenül –, hogy az országot valamenynyire lecsendesítse, a szeptember 8-ra Gálszécsre hívott felsőmagyarországi rendek vezető nélkül is kardcsörtetve ültek össze. A részgyűlésnek az lett volna az egyetlen feladata, hogy a közelgő török támadások elhárítására a megyék újabb terheket vállaljanak magukra. A gyűlés az előirányzott gabonamennyiségnek és igavonó ökröknek csak kisebbik részét volt hajlandó előteremteni. A nem éppen békés megajánlás után a karok és a rendek egy háromtagú küldöttség képében tiltakoztak a főkapitánynál a kassai templomfoglalás ellen. Szinte fenyegető hangon jelentették ki, hogy a törvénytelen támadókkal szemben magukat jogos védelemmel fogják megvédeni. Barbiano döbbenten vette tudomásul, hogy ez már az uralkodó elleni lázadás kimondása volt. „Hát ti öfelsége ellen akartok támadni?” – szegezte a kérdést a rendeknek.

Mindezek ellenére mégsem a harcias magyarországi ren-

dek találták meg a mozgalom megfelelő formáját és vezetőjét; a szörnyű pusztulást átvészelő erdélyi rendek szinte még süttogni sem mertek – nem is igen akadt olyan tekintélyes család, melynek feje túlélte volna a brassói csatavesztést és Basta azt követő bosszúját, akik pedig életben voltak, mint Sennyei Pongrác és Kornis Boldizsár, katolikus vallásuk miatt a Habsburg-oldalon álltak –, mégis az innét elindított mozgalom tudta az elégedetlenség szálait a megfelelő ember kezébe letenni. Erdélyben a Basta által képviselt Habsburg-uralom természetesen nem tűrt meg semmiféle ellenzéket, így aki a „lázadók” közül életben maradt, az török emigrációba kényszerült. A magyarországinál sokkal koncentráltabban ható, erősebb elnyomás és nagyobb pusztítás az erdélyi rendek hagyományosan gyenge szava ellenére is kitermelt egy igen erős és tevékeny ellenálló csoportot. Vezetőjüknek, a fiatal Bethlen Gábornak jutott eszébe az a képtelennek tűnő ötlet, hogy az erdélyi rendek által már korábban száműzött, gyűlölt és véres kezűnek tekintett Bocskai Istvánt kell megnyerni – azt a Bocskait, akinek sokan olvashatták vádként a fejére, hogy ő volt az egyik elindítója az elmúlt tízéves vérözönnnek, annak, hogy a szerencsétlen országnak nem maradt egyebe, csak „alul a sár és felül a mennybolt”. Báthori Zsigmond fejedelemsége idején Bocskainak valóban nagy szerepe volt az 1594. évi eseményekben, az erdélyi török párt vezetőinek kiirtásában, de mindezt azon nagy célért cselekedte, hogy a két ország, az általa fiatalkora óta csodált és hatalmasnak hitt Habsburg császár kezében egyesülve, felszabaduljon a török iga alól.

Az 1557-ben született Bocskai István már gazdag nemesként tölthette ifjú éveit Bécsben és Prágában, ahol az egyik legpompásabb európai udvar ragyogását és életét szívta magába. Itt érlelődhetett meg benne az a gondolat, hogy a pogány alól való szabadulásnak az egyetlen módját csak ez a hatalmas dinasztia adhatja meg. 1576-ban visszatért Erdélybe, ahol karrierje nagy léptekkel haladt előre. 1581-ben az elhunyt Báthori Kristóf fejedelemmé választott kiskorú fia mellé jelölték ki gondnoknak – igaz, ekkor még nem politikusi tekintélye miatt,

hanem mert anyai nagybátyja volt a fejedelemnek. A másik három tekintélyes testamentárius úr mellett Bocskainak még alig volt szava. Szerencsés házasságával tovább növelte atyjától örökölt nem kis vagyonát. 1592-ben Erdély kapujának, Váradnak a kapitányává nevezték ki, s ezzel a fejedelemség második embere és a fegyveres erőket egyedül kézben tartó ura lett. A zsarnoki természetű Zsigmond fejedelem mellett valóban nem sokan juthattak szóhoz, de Bocskai ezen kevesek közé tartozott. Így történt, hogy a török frigy felbontásának, az ország felszabadításának a terve nemcsak a hiú, nagy ábrándokat kergető fejedelem, hanem Bocskai politikai elképzelésével és egyéni karrierjével is egybeesett. Az 1595. évi fényes győzelmek, amelyekben nem kevés szerepe volt Bocskainak mint a sereg fővezérének, nemcsak Báthori Zsigmond beteg lelkével hitették el, hogy „ujja már-már az eget súrolja”, hanem a reális gondolkodású Bocskait is megerősítették a felszabadító háború sikerébe vetett hitében. Nem tudhatjuk, hogy az elkövetkező évek eseményei, a betartatlan császári ígéretések mennyire ábrándították ki, az azonban tény, hogy a lemondott Zsigmond fejedelmet többször is visszasegítette könnyelműen eljátszott trónjára. A kavargó események azonban mindkét oldalról csak bajt és bizalmatlanságot hoztak rá: a Habsburgok ellen felkelt erdélyi rendek száműzték a fejedelemségből, s Prágában is megrendült a hite. Az udvarból – több mint egy évig tartó „tisztos fogság” után, 1602-ben – keserűen, magányosan vonult vissza Bihar megyei birtokaira.

Vajon eszébe jutott-e a hajdan fényes méltóságokat viselő nagyúrnak Fráter György tragédiája? Az öregek elbeszéléseiből ismerhette a barát meggyilkolása és az azt követő Habsburg-pusztítás történetét. Az örökkön gyanakvó császári biztosok ugyan nem tették el őt láb alól, de első dolguk az volt, hogy a váradi kapitányságtól és ezzel együtt az erdélyi sereg főparancsnoki tisztétől megfosztották, majd Prágában tartották egy ideig. Személy szerint tehát ő átvészelte a Habsburguralom megvalósítását Erdélyben, de az ország az 1551-i hatalomváltozáshoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb

kárt szenvedett. Pezzen titkos tanácsos már 1601-ben a következőket írta Erdély állapotáról: „Higgye meg Felséged sokfelé jártam, de ekkora nyomorral még a legutolsó bulgáriai vagy szerbiai török rabszolgánál sem találkoztam, pedig ezekről azt tartják, hogy náluk rosszabb sorsa már senkinek sem lehet.” 1603-ban pedig már azt jelentették a császárnak az erdélyi gazdag német polgárságról, a Habsburg-uralom természetes támaszáról, hogy „félős, hogy még a szászok is elvándorolnak Moldvába, annyira lerongyolódtak és elszegényedtek”.

Maga Bocskai utólag, 1605-ben a dunántúli nemességhez intézett levelében a következőképpen indokolta meg fegyverfogását: „... nem nézvéen hazánknak, szép városinknak és várainknak romlását, jószágunknak pusztulását és szegény nemzetünknek számtalan vérontás miatt ennyire való elfogyását, az törökkel való hadakozásunk színe alatt, mind magok hada, s mind akkorban ellenkező had [ti. a török] miatt, várván, hogy dolgunk erőtlenségre jusson, és az erősségek oltalmazásának színe alatt, hogy kezekben keljenek, teljességgel el akartak bennünket fogyni és talpok alá nyomni.” Természetesen ez az öntudatosság már az első győzelmek hatására alakult ki benne. Az egész életén át Habsburg-hű Bocskainak nem lehetett könnyű a „törökös” bujdosókkal felvennie a kapcsolatot.

Az emigránsoknak, köztük Bethlen Gábornak a török kézen levő Temesvár volt a főhadiszállásuk. 1604 tavaszán a Solyomkö várában lakó Bocskai egyik török rabja útján már kapcsolatban állott velük. Április 1-én a magyarországi fővezérlettel megbízott nándorfehérvári pasa, Lala Mohamed már bizalmas levelet intézett Bocskaihoz; úgy írt a fővezér Bocskai, a bujdosók és a török császár bizalmas és mindig is felhőtlen kapcsolatáról, mintha elfelejtette volna a főúr addigi, következetes törökellenes politikáját. A levél a címzettet konkrét szándéka közlésére szólította fel. A török rab pontos feltételeket hozott, melyeket Bethlenék írásba foglaltak, és a pasa a szultánhoz juttatta. Az időközben nagyvezérré kinevezett Lala Mohamed értesítette Bocskait, hogy mivel a bujdosók

őt „egy akaratból fejekké és fejedelmükké akarják választani”, kívánságára török csapatokat ad segítségül az erdélyi trón elfoglalására. Ezután Bocskai birtokügyeinek intézése címén Erdélybe ment, nyilván hogy a bujdosókat és az esedékes török segítséget ott bevárja.

Az események 1604 szeptemberénél tartanak, már befejeződött a viharos gálszécsi gyűlés is, de Bocskainak még nincs kapcsolata a magyarországi rendekkel, miközben odaát a fejedelmi koronát nyújtják feléje.

A török csapatok Temesvár körül gyülekeztek. Barbiano főkapitány értesült erről, és Dampierre ezredest császári zsoldba vett magyar hajdúkkal odaküldte. A császáriak – a lippai és a jenői helyőrséggel egyesülve – szeptember 14-én rajtaütöttek az erdélyi bujdosók táborán, akiket csak a temesvári törökök kirohanása mentett meg a lekaszabolástól. Bocskainak gyorsan megírták a csata végkimenetelét és azt a kellemetlen körülményt is, hogy a törökkel folytatott levelezés egy része az ellenség és így nyilván Barbiano kezébe került. Történetírásunk sokáig azt hitte, hogy a Bocskait terhelő levél bizonyosan eljutott a főkapitányhoz. Az újabb kutatások során előkerült Barbiano jelentése a császárhoz. Ennek alapján ma már tudjuk, hogy az olasz származású kassai főkapitány semmilyen terhelő levelet nem kapott, sőt ekkor még nem is sejtett semmit Bocskai terveiről. Azt, hogy azok a bizonyos levelek valóban a hajdúk kezébe kerültek-e, és merő gondatlanságból a zsákmányban csalódott katonák dühének estek-e áldozatul, vagy pedig nem is fogták el a terhelő iratokat, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy Bethlen Gábor ezzel a rémhírrrel a talán még mindig várakozó állásponton levő, Habsburg-hű múltjával nehezen szakító, előrelépni félő Bocskainak akarta végleg elvágni a visszafelé vezető utat. Mindenesetre amikor Barbiano szeptember 28-ra meghívta a környékbeli nagyurakat a rakamazi táborba, hogy tőlük pénzt szerezzen fizetetlen katonái számára, Bocskai betegségére hivatkozva nem mert elmenni, mert kelepcétől félt.

A táborba érkező magyar urak igen szűkmarkúak voltak;

Barbianónak csak Rákóczi Zsigmondtól sikerült háromezer forintot kicsikarnia, ez azonban még a legégetőbb zsoldhiányt sem tudta pótolni. Ezért a dúsgazdag ecsedi Báthorihoz fordult, de hiába; Báthori mind a császáriaknak, mind a nemesi ellenzéknek nemet mondott. A távozó főkapitány jegyezte meg Báthoriról, hogy „nem nagyságos úr ez ember, hanem nagy herceg”. A rakamazi tábor felé tartó Barbiano Concini Ciprián váradi vicekapitány emberével találkozott, aki éppen őt kereste a nagy újsággal: Bocskai áruló, és török segítséggel az erdélyi trónt készül elfoglalni.

A hír hallatára a főkapitány azonnali cselekvésre adott ki parancsot, de több ezer zsoldos és hajdú katonája mozdulni sem volt hajlandó – fizetetlenek voltak. Végül is nagy nehezen elindult a sereg Várad felé, miközben Barbiano barátságos levelet küldött Bocskainak, melyben a császár előtt szívélyes közbenjárását ígerte. Bocskainak azonban már nem volt visszafelé vezető hídjá – azt az állítólagos levél és gyors előkészületei fölégették. Ma már tudjuk, hogy Bocskai lépett először.

Bocskai felkészült várai megvédésére; Kereki kapitánya, Örvéndi Pál megbízást kapott, hogy a környéken hajdúkat toborozzon. Szentjobbot és Súlyomkő várát is meg kellett erősíteni. A szentjobb kapitánynak kellett volna Gyuláról, a töröktől segítséget hoznia, csakhogy ő volt az, aki felfedte Bocskai titkát. A nagyúr szolgálatába lépő nemes, a familiáris feltétlen hűséggel tartozott urának, kivéve, ha az felségárulást követ el. Bocskai esetében erről volt szó, és embereinek nem csekély lelkiismereti konfliktust okozhatott a király akarata ellen lázadó urukat továbbra is szolgálni. Az árulás következtében Concininek sikerült Bocskait meglepnie, és átvennie Szentjób várát. A vicekapitány, az október 2-án végrehajtott sikeres akción felbuzdulva, saját kezdeményezéséből Kereki várát is megostromolta, de eredmény nélkül.

Barbianónak – ahogyan a császárnak szóló, 1605-ben tett jelentésében írta – legfontosabb tennivalója az volt, hogy Dampierre gróf hajdúinak, akik Erdély nyugati peremvidékén

tartózkodtak, és elsőként érkeztek meg a táborba, zsoldot fizessen, no és felfedje előttük, hogy nem a vallás ügyéről van itt szó, hanem egyszerű árulásról. A fizetés és a megbeszélés után a hajdúkapitányok egyhangúlag ki is jelentették, hogy öfelségéért készek élni és halni. Így a főkapitány már nagyobb biztonságban érezhette magát, mivel Dampierre 2500 lovas hajdúja magyar viszonylatban az egyik legértékesebb katonaelem volt; egyenértékűnek számított a legjobb császári lovas csapattal. Barbiano ekkor még nem sejtette, hogy ez a hajdúsereg lesz Bocskai hadának magva. Amint azonban a főkapitány látta, hogy Bocskai apróbb helységeket foglal el magának – Zsákát és Hencidát –, egyre nyomatékosabban hívta magához az Erdélyben tartózkodó vallon csapatokat. Barbiano jegyezte meg, hogy maguk az erdélyi biztosok is mindinkább sürgették a zsoldosok kivonását, hogy ezzel végre megszabaduljanak „a vallonok sok kártevésétől és arcátlanságától”. A főkapitány tehát 2000 vallon, 5000 rác és székelly katonát rendelt Erdélyből Adorjánba Cavrioli ezredessel az élükön. Az északi vármegyéket is fölszólította, hogy állítsanak ki hadakat, melyek élére a fiatal Homonnai Bálintot jelölte.

Bocskai a most már több ezer zsoldossal megnövekedett császári haddal szemben a maga pár száz katonájával könnyen végveszélybe kerülhetett volna, ha a szerencse, illetve a hajdúk nem segítenek rajta. Barbiano a Dampierre-hajdúk egyik kapitányát, Németi Balázst bízta meg Bocskai hajdúinak megnyerésével, de a valóságban ennek éppen az ellenkezője következett be; Németit nyerték meg a Bocskai-hajdúk, mivel – ahogyan mondták – Barbiano, a „király képe” a protestáns vallás és az egész nemzet romlására tör. Több császári hajdúkapitány is csatlakozott; Lippai Balázs, Ibrányi Ferenc, Dengelegi Mihály, Szénási Mátyás és Németi Balázs október 14-én kelt hitlevelükben esküvel kötelezték magukat harcolni „ez körösztínsígnék s az mi országunknak s ides hazánknak megmaradásáért”.

Most már nem csupán arról volt szó, hogy Bocskai a török

segítségével elfoglalja az erdélyi trónt, és a Báthori Zsigmond előtti állapotot visszaállítván, tulajdonképpen nem a törvényesen megkoronázott magyar király ellen lázad fel, hanem csak a Zsigmond-féle szerződés érvénytelenítésével az erdélyi rendek fejedelmválasztó szabadságát állítja vissza, és él az-
zal. Bocskai saját maga így vallott erről: „erővel, az ő Felsége álgúival és éles kardjával kergettek el az ő Felsége hűsége mellől.” Tehát a tét most már jóval több volt: a bihari nagy-
úr már nemcsak az erdélyi emigránsokkal, hanem az elégedet-
len felsőmagyarországi rendekkel is kapcsolatban állott, és
ezzel a két országban külön-külön, egymástól függetlenül is
halmozódó máglya fellobbantására vállalkozott – a „felkent”
uralkodó elleni nyílt lázadás ingoványos talajára lépett.

A császári erők gyülekezése az adorjáni táborba minden
sürgetés ellenére eléggé vontatottan haladt. Barbiano elin-
dult zsoldosaival a kijelölt gyülekezőhely felé, ahová hama-
rosan megérkeztek a Dampierre-hajdúk is. Az erdélyi sereg
azonban csak október 8-án indult el Kolozsvárról, Petz ezre-
des gyalogsága pedig két nappal később hagyta el a rakamazi
tábort. E két sereg beérkezése október 13-a és 15-e között
volt várható. Október 14-én két eskü is elhangzott: a hajdúk
nyilvánosan Barbianónak, titokban Bocskainak esküdtek hű-
séget. Cavrioli gróf ekkor az erdélyi csapatokkal négy mérföld-
nyire, Petz pedig a gyalogsággal két mérföldnyire volt Ador-
jántól, az Almás nevű faluban. A fővezér másnapra tervezte
Kereki várának megostromlását, ahol Bocskai is tartózkodott.
Ez volt az a pillanat, amikor Bocskai még cselekedhetett, ha
nem akart üzött vadként odújába visszahúzódni, és harcolva
meghalni – vagy a császár fogságába kerülni. Bocskai sok
megvívott csata tapasztalt vezéréként tudta, hogy a két sereg
egyesülését feltétlenül meg kell akadályoznia. Csekély számú
katonájával az Álmoss-Díószeg között elterülő vidékre vo-
nult, miközben a neki felesküdt hajdúkapitányokat sür-
gette a mielőbbi csatlakozásra. Az adorjáni táborból megér-
kező hajdúkkal Bocskai a kisebb létszámú, tehát Petz ezredes
seregét támadta meg, méghozzá a legalkalmasabb helyen és

időpontban; a katonák 15-én éjjel az Ér diószegi hídján törté-
nő átkeléssel voltak elfoglalva, és a különböző alakulatok fe-
gyelmezetlenül törtek előre. E kavarodást használta ki Bocskai,
hogy az erdőben elrejtőzött hajdúit támadásra indítsa. A keskeny hídon nehezen mozgó sziléziai lovasok szinte harc
nélkül, kis csapatokban estek áldozatául a hajdúk öldöklésé-
nek és az Ér vízének. Maga Petz ezredes is fogságba került.
A gyalogságnak sikerült elsáncolnia magát, de lőportartá-
lyuk véletlen felrobbanása az ő sorsukat is megpecsételte.
A mészárlás közepette a „nagy árultatásról” futárok útján ér-
tesített Barbiano is megérkezett lovasaival, valamint Cavrioli
ezredes kétezer vallonjával, de szinte tétlenül várták, hogy a
hajdúk úgyszólván a szemük láttára öldössék le gyalogjaikat,
majd foglyaikkal és zsákmányukkal visszavonuljanak.

És ezután érte Barbianót a második nagy meglepetés: Homonnai Bálint a Szikszón gyülekező vármegyei hadak élén Bocskaihoz csatlakozott. Barbiano először Váradra vonult, majd elindult Észak-Magyarország felé. A Tokaj felé igyekvő főkapitány seregét útközben megtizedelték a hajdúk. A vármegyeiektől elválasztva, a székelyektől elhagyott Barbianónak nem volt más választása, csak a menekülés. Megmaradt sziléziai lovasaival és az erdélyi vallonokkal Kassától kért bebo-
csátást, de hiába. A hajdan büszke fővezér végül is Szepes-
várban talált menedéket, az akkor még királyhű Thurzó Kristóf fellegrvárában. Sziléziai vértesei egyszerűen hazamen-
tek. A felkelők a várat is megostromolták. A folytonos szö-
kések és harcok miatt az ostrom végére, amelynek Basta meg-
érkezése vetett véget, Barbiano hadseregéből mindössze har-
minc katona maradt. Hol volt már az az idő, amikor a fényes
császári főkapitány Kassa város piacterére vonatta ágyúit!

„Törökkel alkudni, némettel traktálni”

„Nemzetünkért, hazánkért halálunkat nem szánjuk.”

(Bocskai István 1604. évi kiáltványa)

Az első sikerek

Az Álmosd–Diószeg mellett lezajlott csata főszereplői a hajdúk voltak – azok a hajdúk, akiket a legtöbben csak vad, „istentelen” vagy éppen „bitang korcsos magyaroknak” neveztek. Szamosközy István, a korszak kiváló történetírója „ebeknek” és „hóhéroknek” nevezett minden magyarországi hajdút. Irántuk érzett gyűlöletének súlyos magva volt: egyetlen testvérét a hajdúk ölték meg. Nem különbözött ettől a véleményről a magyar országgyűlések közfelfogása sem, a hajdúkról mint „a baromnál is alább valóról és pestisről” beszéltek, és az országgyűlési végzések ismételten rendelkeztek kiirtásukról. Nem véletlenül irányult e gyűlölet a hajdúk ellen, akiket a császár a „hosszú háború” során egyre gyakrabban és egyre nagyobb számban fogadott szolgálatába a legalacsonyabb zsoldért, melyet többnyire meg sem kaptak. Basta hajdúi Erdélyben válogatott kegyetlenséggel „vadászták ki” az embereket rejtekhelyeikből; „nagy kegyetlenséget rajtok tésznek, sokakat tüzzel égetnek meg, sokaknak fejét megtekerik, hogy a szemek a fejből kiomlott – kikben azután sokat láttunk hogy koldultanak, kik azelőtt marhas [tehetős] emberek voltak és jól bírták magokat; sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasakat égették, szíjjat metszetenek játékból soknak az hátokból – azt ők nevezték szártekerő szíjnak; sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalma-tüzet raktanak rájuk – ezt ők nevelték, kacagták... az aszszonyembereknek csecsiket meghasították..., gyermekeket, fiokat előttrök megégették...” A török elleni harcokban igen vitézül harcoltak – ezt Illésházy is megjegyezte naplójában –,

sőt Basta generális egyik 1597-ben keltezett levelében azt írta, hogy a hajdúk a janicsárok ellen olyan erővel harcoltak, amit más nemzetnél soha nem látott.

A marhahajtó pásztor, a szabad életet élő hajdú már a 15. században feltűnt az országban, és a fellendülő marhakereskedelem egyre szélesítette e sajátos népréteget. A Mohács utáni Magyarországon pedig ez a fajta kereskedelem még inkább megkövetelte a fegyveres állathajtók számának növekedését. Miután az ország egy része török megszállás alá került, és a határvonalakon állandósult a harc, pásztornak és katonának a hajdú személyében történő azonosulása megszűnt. A 16. század közepétől a „hajdú” elnevezés már egyértelműen katona foglalkozást jelentett. E réteg – egyrészt a török által felszakított települések lakóinak menekülése, másrészt a szoros feudális hatalom, a kötött jobbágyi viszonyok fellazulása útján – egyre növekedett. A 16. század végén már olyan nagy számban éltek az országban, hogy a császár is felhasználta őket az egyre fogyó külföldi zsoldosok pótlására – zsoldjuk azonban gyakran csak ötödrésze volt a nyugatról jött katonakénak. E réteg volt a királyi hajdúk csoportja, egy részüket jól el is látták fegyverrel, ezek gyakran egy-egy elit-csapattal lettek egyenrangúak. Szép számmal akadtak magánföldesúri hajdúk is, akiket az arisztokraták fogadtak szolgálatukba, többnyire inkább szabad prédáért, mint pénzért. A hajdúság legszélesebb csoportját mégis az ún. szabad hajdúk alkották, akik senki szolgálatában sem állottak, viszont maguknak kellett megkeresniük az élelemre, a ruhára valót és a fegyvert. Ezek az emberek tulajdonképpen a feudális törvényeken kívül állottak; senkinek nem fizettek adót, senkinek nem tartoztak számadással végzett dolgaik felől – így érthető, hogy az országgyűlések gyakran hoztak cikkelyeket törvényen kívül helyezésükről és kiirtásukról.

Már a kortársak is felfigyeltek arra, hogy a hajdúság zömét a török elől „futott nép” alkotta. A 16. század közepén élt prédikátor, Sztárai Mihály pontosan megmagyarázta e népréteg akkori eredetét: „Azok a szerencsétlen jobbágyok, kiket a tö-

rök kiűzött lakóhelyükről, ha valamely földesúr nem könyörült rajtuk, s nem adott nekik földet, hogy megélhessenek, csapatokba verődtek s rablásból tengették életüket. Mint hajdúk kóborolták be a pusztákat, törököket fogtak, ha lehetett, de nagyobbára a szegény népen élősködtek.” A hajdúk közé beállhattak elszegényedett, végleg talajt vesztett nemesek, városlakók, fizetetlen és lerongyolódott végvári katonák, sőt a jobbágy sorba taszított székelyeket is csábíthatta a szabad élet. Nagyon sok földesurától szökött jobbágy is közöttük talált „menedéket”. E többféle társadalmi osztályból és rétegből, sőt nemzetiségi elemből összeverődött hajdú csapatok – melyek számát a vérgőzös századvég különösen megnövelte – azután nem csak a törökkel voltak kíméletlenek. Sok nyomorult ember, akinek családját szeme láttára mészárolták le, emberi mivoltából kivetkőzve a háború mocskát saját maga által elkövetett mocsokkal tetézte; neki talán mindegy volt, hogy kit öl – vérért vérral kell fizetni. Olyan is akadt, aki ezzel a csavargó élettel a könnyebb sorsot választotta; hiszen a katonák által feldúlt falu népe gyakran más helyen újratelepelehetett, adókedvezményt kapott az új élet kezdéséhez, a feltöretlen földek és erdők eke alá fogásához – de ez férfi-, „ember”-munka volt a javából. Akit keményebb és nemesebb fából faragtak, az minden megpróbáltatás és gyötrelem után is újra tudta kezdeni és folytatta azt az életet, amit gondolata szerint Isten kimért számára. Aki a hajdúk közé állott, az másként gondolkozhatott. Amikor az erdélyiek a hajdúktól a magyar testvéri érzést és a keresztényi szeretetet kérték számon, a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc találóan írta le válaszukat: „Ebek vagytok ti, nem szánunk – Isten minket úgy segéljen – levágni szinte úgy mint a törököt; az Istentől pedig mi semmit nem félünk – Deus ignoscat [Isten nem tudja] – mert a Tiszán túl hagytuk –”.

E szedett-vedett népség között egyaránt volt szerencsétlen és gazember; volt olyan, akiben csak a háború poklában szunnyadt el az emberi érzés és a lelkiismeret, és csak arra várt, hogy valaki „felköltse”; olyan is akadt, aki végleg ta-

lajt vesztvén sodródott, és másokat is sodort magával; de olyan is volt, aki valóban kivetkőzve emberi voltából gyönyörűséget lelt az öldöklésben. És e harcedzett, de kétes morális értékű tömeg, amikor valami nagy és emberi célt kapott – és ezt Bocskai kínálta a haza és a vallás megvédése jelszavával –, felnőtt, hozzánemesedett a feladathoz. Elsőként éppen azok a hajdúkapitányok csatlakoztak Bocskaihoz, akik Basta katonáiként kíméletlenül dúlták Erdélyt. Mikó Ferenc, a kortárs így írt róluk: „Azért a győzelem után bejövén Erdélybe, elrontaték, pusztították Erdély úgy, hogy soha előbbi állapotjára vissza nem jő; mert akkor nem lévén kegyelem se nemes, se paraszt, se férfi, se asszonyi állatnak, egyaránt emésztette a fegyver mind férfiat, mind asszonyi állatot, kiváltképpen a Mezőségen. Azt pedig a hallatlan kegyetlenséget a magyar hajdú cselekedte. Volt ezeknek az Isten nélkül való magyar hadaknak főkapitánya többekkel együtt Segnei Miklós, Dengelegi Mihály, Lippai Balázs, Szilasi János. Oh átkozott nemzetség! Úgy kellett neked ok nélkül bánnod a te felebarátoddal, aki neked soha nem vétett, kenyeredben sem evett, szemmel sem látott.” Azok a megkeményedett szívű hajdúkapitányok, akik az erdélyi nyomorúságot nemhogy meg sem sajnálták, de még egy nagyot taszítottak is azon, az „ides hazáért és az religióért” hűséget esküdtek a császári-királyi kenyéradójuk ellen felkelt nagyúrnak.

Nem csupán arról volt szó – ahogyan több kortárs és maga Bocskai is fogalmazta –, hogy az „Isten felkölté” a hajdúkat, mert „magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni...” elementek érte, és mellé álltak; a vad élethez és prédához szokott hajdúk csatlakozásának más, mélyebb indítékai is voltak. Éppen a Dampierre-hajdúk, akik elmaradt zsoldjuknak ugyan csak egy részét kapták meg, de császári lovasokként és tűzfegyverrel ellátott katonákként viszonylag megbecsült részét alkották a Habsburg-seregnek, ezt a „biztonságot” hagyták ott a létében fenyegetett bihari nagyúr felhívására. Átállásuk egyik oka az lehetett, hogy ezek a hajdúkapitányok önállóságot, társadalmi emelkedést, vezető állásokat vártak a seregben

Bocskaitól. A közhajdú pedig követte kapitányát. A hajdúk átállásának másik oka valóban a vallás volt. A hajdúk többsége protestáns, ezen belül is református volt. Sokan verbuválódtak közéjük az egyértelműen kálvinista Tiszántúlról. A 16. század közepén az ország legnagyobb portaszámát kitevő Bihar – 11 400-at megközelítő portaszámával messze kiugrott a többi megye közül – 1606-ban már majdnem 50 százalékan műveletlenné vált. Ez a nagyarányú pusztásodás nem annyira a pusztulást, mint inkább a nagyméretű hajdúsodást mutatja ezen a kálvinista területen. Homonnai Bálint 1605 augusztusában jegyezte fel naplójába a következő esetet: amikor az egyik hadiszemlén a törökök is együtt énekelték a magyarokkal az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű, Luther szerzette dalt, a hajdúk csak hallgattak – „de az hajdú azt mondja, hogy ellehetünk úgymond ez féle nélkül, virágének nélkül; kétség nélkül nem olvasta a’ szent zsoltárt, mert ő hajdú szegény”. A gyermekkori élmények, a tiszántúli református prédikátorok hajdani emlékei azonban ha lappangva is, de ott élhettek bennük. Ha a közhajdú – szemben kapitányával – nem hallgatott is mindig prédikátorára, mégis hajlandó volt fegyvert fogni a „pápisták” ellen. Az erőszakos rekatolizáció legfrissebb tényei pedig a legközvetlenebb élményt és okot adták a fegyveres felkeléshez – a tavaszi országgyűlés miatt elhalasztott szepességi ellenreformáció a lőcsei templom elvételével ezekben a napokban indult meg. Szeptemberben már a Hegyalján is készülődtek a katolikus püspökök; Szepsi Laczkó Máté jegyezte fel Pethe László szavait, melyek a lizskai templomfoglaláskor hangzottak el: „Hat esztendő vetek – úgymond – neki határul, és ennek a ti hitőtöknek [ti. a protestáns hitnek] e világon még csak a híre sem marad meg.”

Az egész ország forrongott, a főurak azonban minden elkeseredettségük mellett sem vállalták még a fegyveres harcot törvényesen megkoronázott, Isten által felkent uralkodójuk ellen. A Szikszón gyülekező vármegyei hadak ugyan az álmosdi győzelem hírére a fiatal Homonnai Bálint vezetésével nem késlekedtek csatlakozni a felkelőkhöz, akik Tiszalökön ren-

23. „Isten felkölté a hajdúkat”

dezték be táborukat, de a felsőmagyarországi nagyurak egyelőre rejtelmes hallgatásba burkolóztak. A megyei hadakból 1200 gyalogos és 900 lovas Bornemissza János vezetésével azonnal hozzácsapódott a környéket hódoltató hajdúkhöz. A környező várak magyar katonasága mindenütt átállt, és a vár feladására kényszerítette a kisszámú idegen őrseget – a németgyölölet mindenhol a tetőpontjára hágott.

A szabadságharc megindulásakor a Dampierre-hajdúk felesküdtek Bocskai hűségére, de nem mint egyszerű zsoldosok, hanem mint egy nagy, közös vállalkozás résztvevői. Bocskai csak ennek a nagy és „szent” háborúnak volt az elismert feje. Az erdélyi bujdosók fejedelmükké választották ugyan, de az erdélyi országgyűlés törvényes választása és a szultáni megerősítés bizony nagyon hiányzott. A táborba érkező vármegyeiek sem tudták, hogy mi lesz a végcél, és Bocskaiban kit tisztelhetnek.

A hajdúk első ismert kiáltványa október 28-án kelt, és a felsőmagyarországi megyékhez, a városokhoz és a várakhoz, vagyis inkább azok uraihoz szólt. Ez volt a felkelés okának és céljának első komoly megfogalmazása; itt még a vezérszólam a vallásüldözés – „az igaz hitnek vallásáért kezdtük el ... a hadakozást” –, a magyar „nemzetség” végromlása csak másodlagos motívum. A mozgalomhoz azonnal csatlakozott református prédikátorok Bocskainak az európai protestáns egyházak történetéből ismert „defensor religionis”, az egyház világi védelmezője megtisztelő címet adták. A kálvini ellenállási tételt alkalmazták Bocskaira: „Isten olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös uralmat, és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet... Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által.”

A kálvini értelemben vett eszményi uralkodó képe már a 16. század második felében aktívan jelen volt a magyar irodalomban. A külföldön tanult prédikátorok idejében megismertek Kálvin ellenállási tanával és az azt továbbfejlesztő Béza-féle elvekkkel. Kálvin és Theodor de Bèze munkái már

24. Bocskai István 1605-ben

az 1550-es években feltűntek az országban. Az 1566-os gönci zsinat arról rendelkezett, hogy a prédikátorok olvassák és tanulják Béza genfi hitvallását és Kálvin katekizmusát. Kálvin a zsarnok uralkodótól való szabadulásnak két módját jelölte meg: az egyik az, amikor Isten küld szabadítót, a másik a magisztrátusok közbelépése. Magyarországon az első lehetőség valósult meg, hiszen Bocskaiiban mindenki az isteni szabadítót látta. Maga Szepsi Laczkó Máté prédikátor és krónikás is szinte felkiáltott, amikor a felkelésről kezdett írni: „Isteni segítség kezdetik... Bocskai István urunk is, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalcsillaga föltámadta.” Debreceni Szappanos János, egykori debreceni polgár a szabadságharc kitörésekor lelkesen üdvözölte a fejedelmet. Bocskaihoz szóló versében, melyet az egyszerű katonák nevében írt, ő is isteni szabadítóként dicsérte a főurat.

Nem kell irigykedni, Farkas szemmel nézni, Senkinek
ez dologra:

Bihar vár megyéből, Hogy te ez kis helyből,
Származtál oltalmunkra:

Krisztus is jászolból, És kis Názáretből, Jött világ
váltságára.

Így szokott ez lenni, Ezt szokta művelni, Az mennyeknek
szent ura;

Az kisdéd szíveket, Vezérelvén őket, Viszi Derék
dologra:

Mojzes és Áron, Józsué, Gedeon, Példája ezt mutatja.

E szemlélet a hajdúknál is megvolt; a kálvini ellenállási tan végsőkéig leegyszerűsített változata szólalt meg gondolkodásukban, amikor azt vallották, hogy Rudolf nem királyuk, mert „bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz” hitet.

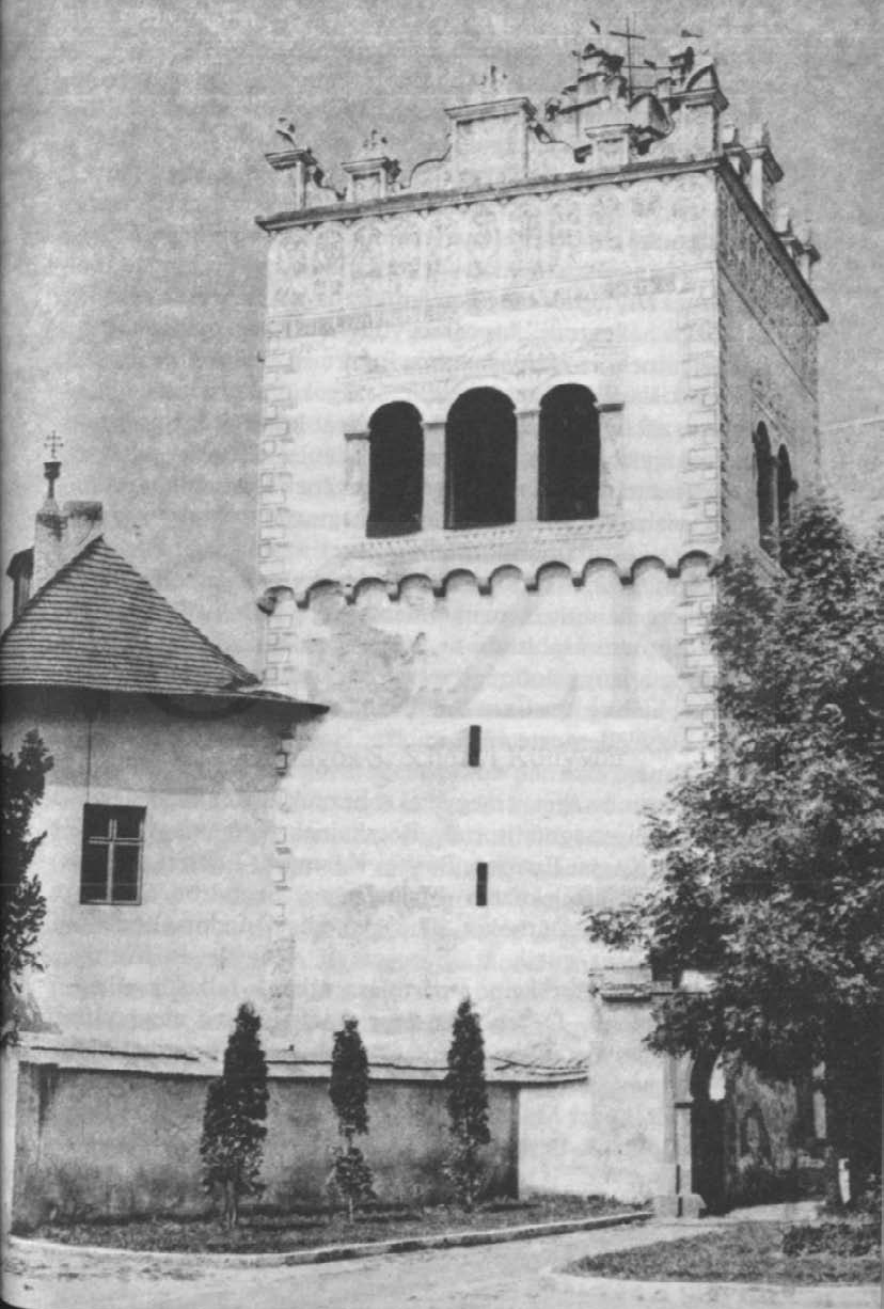
És a prédikátorok és hajdúk, illetve a hozzájuk csatlakozott feltűnően nagyszámú parasztság által hirdetett isteni küldetés kifejezetten politikai programot jelzett: olyan „nemzeti monarchiát” – a Debreceni Sz. János költeménye koronát is

ígért Bocskainak –, amelyben az idegen katonaság helyét a hajdúvitézek rendje, a katolikus klérus helyét a református prédikátorok foglalják el. Íme a kitörő felkeléshez elsőként csatlakozó rétegek elvárása és célja. Azonban már itt jelentkezett a későbbi frazeológiában egyértelműen hangoztatott fő cél: a „magyari szabadulás” az „országvesztő” németektől. A magyar „nemzetségnek” pusztá létében való fenyegetettség – ez fogja majdnem az egész országot, lényegében vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, egy táborba egyesíteni. Természetesen ekkorra már a hajdúk és prédikátorok „királyként” tisztelt főúr a rendek által megválasztott fejedelem.

Éppen a kezdeti népfelkelés és a népvész-motívum volt az, ami annyira visszatartotta a nemesség egy részét a szabadságharc tényleges támogatásától, sőt egyes megyék még fegyverkeztek is a hajdúk ellen. A nemesség egyelőre nemcsak várakozó állásponton volt, hanem egyenesen sérelmesnek tartotta jobbágyság tömeges szökését a hajdúkhöz. Bocskainak éppen ezt a népfelkelés jelleget kellett megszüntetnie, ha az egész nemesség és a főurak támogatását is meg akarta szerezni. Természetesen a kezdet kezdetén nagyon is szüksége volt a hajdúkra, akik valóban vezető szerepet játszottak az eseményekben, és egyben a tömeget és a fegyveres erőt is biztosították a felkeléshez.

Bocskai a tiszalöki táborba érkező török követ ígérete alapján felvette az „Isten kegyelméből Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek ispánja” szokásos címet, és bár a tényleges fejedelmi kinevezést és jelvényeket csak november 20-án kapta meg, de már mint fejedelem, és nem pedig a „hit védelmezője” hangzatos, de a magyar rendi alkotmány szerint semmitmondó címmel vonult be Kassára 1604. november 11-én. A rendek most már megnyugodhattak; Bocskai belpolitikája a hagyományos rendi gondolkodást követte,

26. A felsőmagyarországi városok szinte azonnal csatlakoztak a bihari nagyúr táborához. Késmárk harangtornya (1586–1591)

melynek csupán kálvinista színezete volt. A bihari főúr a nemesek szemében is Istentől küldött szabadító lett, de nem egy népfelkelés vezéréként, hanem az évszázadok során kialakult rendi jogok és kiváltságok védelmezőjeként, az azokat megsértő császár és a vele szövetkezett katolikus papság ellenében.

Mégis, e nemesi cél nehezen kristályosodott ki: a felsőmagyarországi rendeket november 21-re, Kassára hívták gyűlésre, ahol jórészt önként vagy a hajdúcsapatok „jóvoltából” a megyei küldöttek meg is jelentek, de a főnemesek váraikba zárkózva hallgattak. Az összegyűlt nemesség megszavazta a fejedelemtől az igényelt adót, fuvart és élelmet, de cserébe a hajdúk által elkobzott nemesi jószágok, valamint a hajdúcsereghez szökött jobbágyaik visszaadását követelte. Bocskai kiemelte ugyan a szabadságharc egyetemes jellegét – „magunk és az egész magyar nemzetségnek, életének és azmellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása végett” ragadott fegyvert –, és a kimondott lelkiismereti szabadság mindenféle vallású magyar összefogását lehetővé tette, azonban a gyűlésen még a hajdúk és nem a nemesek voltak a fő hangadók. Ez pedig nem csábította a „nagyaságosokat”. Bocskait egyelőre még a lengyelországi száműzetésben levő Illésházy sem követte, hiába hívta haza. A fölkelők egyik kapitánya, Bosnyák Tamás így jellemezte a helyzetet: „Nagy hallgatásban vannak az urak, nem akarnak az közönséges jók mellett megindulni.” Ha a köznemességet, a megyeieket nézzük, akkor a felkelés kezdeti sikerei meghódították Bocskainak Felsőmagyarország jó részét. Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk, Lőcse és Kisszeben városok csatlakoztak a felkeléshez. Szendrőt, Szádvárt, Krasznahorkát, Putnokot, Diósgyőrt és Ónodot elfoglalták. Kállót önként adták át, Sárospatak, Ungvár és Munkács tulajdonosai Bocskaihoz pártolása útján a felkelők ellenőrzése alá került. De ebből a meghódított, illetve meghódított részből hiányoztak az elmúlt évek tényleges politikai hangadói, a nagy birtokkal, hatalommal és haderővel rendelkező főurak; Rákóczi Makovicán, Csáky Sárosban, Báthori Ecsed várában ült. A Barbiano hadát befogadó Thurzó Kristófot

Szepesvárbán megostromolták a hajdúk, de tüzéség híján eredménytelenül. Füleket, Murányt, Tokajt és Szatmárt is csak körülzárták. Erdély sem mozdult, sőt az a tény, hogy tele volt német katonákkal, még inkább nehezítette a fejedelem helyzetét. Hidvégi Mikó Ferenc így jellemezte az állapotot: „Bocskai István oda fel való gondjai között nem felejtette Erdélyt is, és örömetst vont a magához; de hadait erre nem szakgathatta. Viszont, kivel itt felköttesse a harangot, nehéz vala, mert már sokszor szájunkat a kása megégette vala, és mikoron mi, szegény erdélyi státusok [rendek], életünket kockára vetettük, akkor Magyarország csak nézi vala. És így az 1604-ik esztendő csak reménségben, hallgatásban végződék el; ... Mindazonáltal a tavasznak igen elején avagy a télnek végén ... Erdély is felébrede, a maga dolgaihoz kezdé.”

Barbiano hadának gyors pusztulása és Bocskai országos kiáltványa a megdöbbennt udvart cselekvésre készítette; most már ott is észbe kaptak, hogy nem csupán hajdúlázadásról van szó, hanem valóságos „rebellióról”. Mátyás főherceg közölte Rudolfnál, hogy az 1604 tavasza óta Magyarországon harcoló Basta tábornokot az Esztergom körüli török harcokból kivonhassa, és mintegy tizenötezer fős seregével a lázadók ellen irányíthassa. Már késő ősz volt ugyan, és a török részéről ilyenkor nem volt várható komolyabb támadás, mégis veszélyes volt a helyzet. A legsúlyosabb pénztelenséggel küszködő udvarnak a Basta és Kollonich Siegfried alsómagyarországi főkapitány parancsnoksága alatt álló húszezer vallonnémet zsoldosán kívül már csak mintegy tízezer katonája állt fegyverben. Tehát a császárnak utolsó adúját kellett kockáztatnia, hiszen a magyar katonaságra, a „lázdó” megyékre és Barbiano szétszóródott tízezer zsoldosára már nem lehetett számítani.

Ezalatt Bocskai igyekezett felkészülni a nagy összecsapásra. A kezdet óta őt támogató Homonnai Bálinton kívül a táborhoz tartozott a nagy vagyonú Dersffy Miklós, Mágócsi Ferenc, Széchy György, valamint az ifjú Dessewffy, Perényi és Nyári Pál. Ahogyan a császárpárti Istvánffy Miklós történetíró meg-

jegyezte, „Bocskai mind kevésbé lett”, ahogyan gyűltek hívei. Nemcsak a hajdúkat és a megyei csapatokat, valamint a főúri katonaságot gyűjtötte össze, hanem Lala Mohamed nagyvezértől és a budai pasától is kért segítséget – szüksége is volt idegen katonákra, mivel serege ugyan meghaladta Basta zsoldosainak számát, de harcértékben nem vehette fel velük a versenyt. Bocskai hadának egy része gyakorlatlan, újonc parasztokból állott, és legfeljebb csak a felének volt tűzfegyvere, míg Basta zsoldosai kipróbált, harcedzett elitkatonák voltak. A tüzérség jelentéktelen volt, vértezett nehézlovas pedig alig akadt a táborban. Nyílt ütközetben a fegyver- és harci tapasztalat, valamint a modern gyalogság hiánya még inkább kitűnt. Bocskai mégis megkísérelte a nyílt csatát. A Fülektől közeledő ellenség felderítésére előreküldött egy ötezer fős hajdúcsapatot Lippai, Németi és Bornemissza vezetésével. A Lippaitól elszakadó Németi és Bornemissza ezer gyalogossal és ezer lovassal útját állta Bastának, de a november 17-én Osgyánnál lezajlott egyenlőtlen harcban majdnem az egész csapat megsemmisült. A bátran harcoló, de felelőtlenül vakmerő Németi is fogságba került, majd kivégezték. Bocskainak ez súlyos veszteséget jelentett, amit csak némileg pótolta a két pasával és tüzérséggel megérkezett török és tatár had. A vármegyei hadak hiába támogatták Bocskait, nehézkes gyülekezésük miatt elkéstek a csatából. A felkelők székhelye, Kassa felé menetelő Bastát Bocskai először a Bódván történő átkelés közepette, Edelény mellett akarta kettészakítani, azonban a tapasztalt Basta erre az eshetőségre is felkészült, és a támadást visszaverte. A folyón átjutva azonban egy szűk völgybe került, amely ellenségének kiváló lehetőséget nyújtott a bekerítésre. Miután ez megtörtént, Basta, félve a vereségtől, már felgyújtatta máhás kocsijait, nehogy a fölkelők kezére kerüljenek. November 28-a ködös hajnalán a tábornok megkísérelte a kitörést; a felkelőket megtévesztve nem a lovasság, hanem a magyar és török gyalogság és tüzérség felől lepte meg ellenségét, és több órás kemény küzdelemben felmorzsolta őket. A császári gyalogság és tüzérség főlénye győzött, és Bocskai csaknem egész

tüzérsége és gyalogsága odaveszett. A lovasság számára hozzáférhetetlen terepen nem volt mit tenni, csak visszavonulni. Ez volt az, amit a „hazaárulókkal” szemben ellenségesen elfogult Istvánffy „gyalázatos futásnak” nevezett.

Ez volt a szabadságharc egyetlen nagyobb nyílt ütközete. Bocskai jól tudta, hogy számottevő gyalogság és tüzérség nélkül nem lehet komolyabb csatát nyerni, így a továbbiakban a hosszú, az ellenséget lassan felörlő hadviselésre rendezkedett be. A hajdú könnyűlovasság és a paraszti tömegek támogatása egyébként is ezt a hadviselési módot tette lehetővé.

Basta, miközben az útjába eső Szendrő várát visszafoglalta és német őrséggel rakta meg, egyre jobban sürgette Mátyás főherceget, hogy küldjön pénzt embereinek, mert sok mindenben szenvednek hiányt. Amerre vonultak katonái, dúlták a falvakat. E több mint tízéves „gyakorlat” megtermette a maga gyümölcsét: a parasztok mindenhol ellenségesen fogadták őket, s inkább felgyújtották az élelmet, semhogy az a zsoldosok kezébe kerüljön. A császári katonák ellátása kétségbeejtően megoldatlan volt; igen messzire kerültek a normális körülmények között is nehezen funkcionáló hadtápvonalaitól, és vad éhségükben váltak annyira állatian kegyetlenné. Sokakat ha más nem is, de Basta zsoldosainak dúlása kényszerített Bocskai táborába.

Basta december 3-án Kassa alá érkezett, melyet Segnei Miklós és Nagy Albert védelmezett 1200 katonával. A város derekasán ellenállt. Mivel az ellenségnek nem volt elegendő tüzérsége az ostromhoz, kénytelen volt feladni a harcot. „Minthogy azonban a hadsereg részint a hideget és a rossz időjárást nem tudta elviselni, részint pedig az alacsonyabb rangú tisztek közül sokan vonakodtak harcolni a magyarok ellen, mert ezek is velük egy hitet vallottak, aminek védelmében azok fellázadtak, s okul még felhozták a zsold késedelmes fizetését is, Basta nem tudta őket teljesen meggyőzni arról, hogy Bocskaiék nem a vallásért, hanem uralomvágyból harcolnak, s minthogy e bajokhoz még hozzájárult, hogy élelemhiánnyal is kezdtek már küszködni, december 8-án táborát

visszavezette Eperjesre, s csapatait a szomszédos falvakban téli táborban osztotta el; ezek azonban oly nagy kapzsisággal és kegyetlenséggel zsákmányoltak, hogy még azoknak a lelkét is elidegenítette, akik addig kitartottak a császár pártja mellett...” – írta Istvánffy. És Basta egyre sürgette a zsold küldését, mert katonáit már alig tudta lecsillapítani: sokan nem is maradtak meg szolgálatában. A főherceg útnak is indított nyolcvanezer forintot zsoldfizetésre, de ezt a hajdúk és a parasztok kézre kerítették. A spanyol és a pápai segélyből kiállítottak néhány zászlóaljat, de alighogy azok megérkeztek, Lip-pai hajdúi lecsaptak rájuk, és nagy részüket levágták.

Az anyagi csőd szélén álló császári udvar már sehonnan sem várhatott segítséget. A pénztelenség lehetetlenné tette, hogy új sereget szereljenek fel Bocskai ellen, és így nemhogy nem tudták szétverni a felkelők „kondások paraszti söpredékéből” verbuválódott seregét, hanem kénytelenek voltak tárgyalásokba bocsátkozni velük.

„Az két tar között most leszén szegény hajasnak mind országunkkal veszedelme”

A Habsburgok osztrák ága nem számíthatott már a gazdag madridi rokonra sem; a spanyol hatalom, miután Franciaországból végleg kiverték, 1604-ben kénytelen volt békét kötni legnagyobb riválisával, Angliával, és a győztes északi németalföldi tartományok szövetségével, Hollandiával is megkezdte a béketapogatódzásokat. A tengerentúli gyarmatokon is gyorsan terjeszkedtek az angolok és a hollandok Spanyolország, illetőleg a spanyol hatalom alatt álló Portugália rovására. Madrid a megrendült nyugati arcvonala miatt nemhogy nem segíthetett az osztrák rokonságon, hanem még ő szorult támaszra. A spanyol uralkodó jól tudta, hogy az osztrák Habsburgok veresége bátorítja a protestáns német fejedelmeket,

akikkel a nagy ellenfél, a francia király szövetségese. Mivel azonban sem III. Fülöp, sem a római kúria nem győzte már anyagiakkal, így egyelőre megkezdődtek Bocskaival a puhatolódzó béketárgyalások, de inkább csak azért, hogy közben az udvar újabb szövetségest keressen. Prága szorult helyzetében mindent megkísérelt; már 1604-ben tárgyalt a lengyel uralkodóval, és a későbbiekben a törökkel sem restelt érintkezésbe lépni Bocskai háta mögött.

A fejedelem már Basta visszavonulásakor kialakította magában a követeléseknek azt a minimumát, amelyhez a későbbiekben is mindenáron ragaszkodott: az erdélyi fejedelemségnek és a magyarországi rendi önkormányzatnak, továbbá a protestáns vallásszabadságnak az elismertetését. De ezekről Bécsben és Prágában hallani sem akartak. A tárgyalásokon Rákóczi Zsigmond és Csáky István vett részt, eredménytelenül, hiszen az udvar legfeljebb csak az amnesztiáról volt hajlandó beszélni. 1605 februárjában Forgách Zsigmond császári belső titkos tanácsos és Náprágyi Demeter erdélyi, majd veszprémi püspök ment Bocskaihoz magánemberként tárgyalni, de a fejedelem a nem hivatalos küldötteket nem volt hajlandó fogadni. E kritikus helyzetben Mátyás főherceg aggodalmasan írta Rudolfnak: félő, hogy a cseh rendek a magyar példán felbuzdulva fegyvert fognak, sőt a morvaországiak is Bocskai felé vonzódnak – őt akarják királyuknak megválasztani. A német birodalmi fejedelmek többsége sem kívánta Rudolfot erősíteni; a török ellen készek segítséget adni, de keresztény ellen nem – hangzott visszautasító válaszuk.

A Habsburgok megpróbálkoztak a magyar uralkodó osztály megnyerésével is; Basta kegyelemlevelekkel árasztotta el a nemességet. Azonban a fizetetlen császári zsoldosok olyan mértékben dúlták az országot, hogy az még a császárhű nemességet is megingatta. Ahogyan az aulikus Istvánffy megjegyezte, „részint erőszakkal és félelemből, részint a németek iránti gyűlöletből hatalmasan” megnövekedett Bocskai tábo-

ra. Basta hadseregének vonulása mindenütt nagy csapást hozott az emberekre.

Miközben Bocskai serege napról napra nőtt, úgy fogyott a császár hada. Mátyás főherceg már 1605 januárjában félig meztelen, éhező hadi népnek nevezte seregét, ahol „csak az alja vagyon az népnek”. A gyér külföldi segítség nem volt elegendő; Radul havasalföldi vajda nyújtott ugyan némi támaszt a török háta mögött, de ez nem pótolta az immár megbízhatatlanná vált magyar katonaságot. A főherceg Batthyány Ferenc által hajdúkat toboroztatott, sőt Bocskait megelőzve, 1605. augusztus 15-én kiadott oklevelével minden paraszti szolgáltatástól mentes szabad földet ígért azoknak, akik mellette fognak fegyvert. Mivel azonban ütőképes hadsereget nem tudtak kiállítani, és Bocskai feltételeit is teljesíthetetlennek tartották, maradt a bizakodás a felkelés elleni propaganda erejében és az önámításig fajuló várakozási politika – mint aki a kihülő hamuban ülve nem veszi észre, hogy már nem is ég a tűz.

Azonban bármennyire növekedett is Bocskai hadának létszáma, politikai-katonai és gazdasági nehézségekkel is szembe kellett néznie. A kaszás parasztok tucatjai ugyan egyre jöttek a felkelők táborába, de azt most már politikailag kellett egységessé szervezni olyannyira, hogy a külföld felé is lehessen diplomáciai ablakot nyitni. Bocskainak elsősorban a hajdúktól rettegő nemések és nagyurak gyakran megalkuvásra ösztönző félelmét és békevágyát kellett legyűrnie. A mozgalom vezetését úgy kellett átszerveznie, hogy az a nemesség kezébe kerüljön, de a hajdúkat is megtartsa, hiszen hadsereg nélkül nem érhet el semmit. Lippait leváltotta a főkapitányságról, és helyébe három főkapitányt nevezett ki: Segneit Felsőmagyarországra, Rhédei Ferenc Erdélybe átköltözött magyarországi törökverő vitézt az alsómagyarországi hadszíntérre – Magyarország északnyugati vidékére – és Gyulaffy Lászlót az erdélyi hadjárat vezetésére. Fővezérré Homonnai Bálintot tette, aki a vármegyei csapatokkal, a nemesi felkeléssel és a csatlakozó nagyurak magánseregével rendelkezett.

Az egykoron oly fontos vezető szerepet vivő Lippait, aki élesen tiltakozott lefokozása és mellőzése miatt, a fejedelem tudtával megölték. A többi, még életben levő hajdúkapitányt beosztották a reguláris seregbe.

Basta 1605 februárjában sikertelen támadást hajtott végre, mely után a harcok súlypontja Északnyugat-Magyarországra és az ottani fontos bányavárosokra terelődött át. Rhédei csapatai sikeresen törtek előre, Kollonich, Alsómagyarország császári főkapitánya pedig kétségbeesve sürgette a Trencsén, Nyitra és a Pozsony megyei főurak és nemesek felkelését; a szintén szorult helyzetben levő Bastától is segítséget kért, de hiába. Bocskai bizakodva írhatta: „Minden nap erőssen vágatjuk és hordatjuk az ellenséget.” Áprilisban a hajdúk már Zólyom és Besztercebánya ellen indultak.

Mátyás főherceg parancsára Basta hada visszaözlött Felsőmagyarországról, s útközben mindent feldúlt. Ez inkább menekülés volt, mint rendezett visszavonulás: „Basta György Eperjesben nem mere maradni, hanem minden hadával Pozsony felé erede, hogy kimenjen Magyarországból. A hajdúság mind utána lévén, a Liptóságon igen üzék, kapdosák őket; Pozsonynál pedig igen levágák hadának egy darabját, és így ki pironkodék Magyarországból a korbácsos hajdúk elől” – írta Szepsi Laczkó Máté. A hajdúk sem kímélték a császárhű birtokosok földjeit és a városokat. A kapitányok gyakran nyíltan is megírták a nagyuraknak, hogy „bizonynal higye meg Nagyságod, mint tűzzel-vassal rajta leszünk Nagyságod jószágán”. A nyugati magyar nemesek sem tudták már, hogy kitől féljenek jobban, a hajdúktól, saját jobbágyaiktól vagy a császári zsoldosoktól. Sokan csak azért hajlottak a fejedelem pártjára, hogy elkerüljék a további dúlást.

1605 áprilisában Bocskai már igen nagy területeket mondhatott a magáénak. Erdélyben a fontos várak egész sora került birtokába: így Szatmár, Kővár, Lippa, Jenő, Lugos, Káransebes, Gyalu, és készen állt a sereg az ellenálló szászok hódoltatására is. 1605 februárjában a székelyek szabadságaik megerősítésének feltételével hűséget esküdtek a fejedelem-

nek, annak a főúrnak, akinek a legnagyobb szerepe volt az 1596-os „véres farsangban”. Majd az erdélyi nemesség a nyárádszeredai fejedelmválasztó gyűlésen törvényesítette a bujdosók és a török akaratát. A szászokat hiába hívták meg, azok Szeben vezetésével még a császári biztosokkal tartottak. Észak-Magyarországon már csak Huszt, Tokaj, Eperjes és Murány állt ellen az ismételten megújuló rohamoknak. A Garam-vidéki bányavárosok nagy része is Bocskai kezére került, s ez fontos gazdasági és katonai támaszt jelentett.

E győzelmek túlnőttek önmaguk gazdasági és hadászati fontosságán: hatásukra még az ingadozó nemesek jó része is Bocskai mellé állt. Kelet-Magyarország legnagyobb ura, ecse-di Báthori István, aki „noha csak vesztet ült a keresztesi harc [mezőkeresztesi csata, 1596] után várában, [és] igen tartottak tőle”, élete végén Bocskai mellé állt. Thurzó Szaniszló, Krisztof és Miklós is csatlakozott a felkeléshez; egy-egy mágnás támogatása egész országrésznyi, megyényi területet jelentett Bocskaiék számára. Az uralkodó osztály jelentős részének megnyerése a mozgalom rendi jellegét és vezetését biztosította, továbbá a hajdúk és parasztok fegyvereivel elért sikereket mintegy hivatalos szintre emelte, és a béketárgyalások eredményessége által majdan konzerválta a rendiség javára.

Bocskai a legcéltudatosabban a mozgalom belső egységére ügyelt: a hajdú- és jobbágytömegek, valamint a csatlakozó nemesség között az ellentétet nem lehetett ugyan áthidalni, de a közös cél érdekében legalább egy időre háttérbe kellett szorítani. A nemesség állandóan sérlemelte jobbágyságát szökését és a hajdúk dúlásait. De Bocskai már 1605 tavasza óta alig tudott zsoldot fizetni nekik, és miután felprédálták a Habsburg-hű nemesség birtokait, azután már a többiekét sem kímélték. Bocskai erős kézzel igyekezett megfékezni katonáit, de a nemességet is állandóan figyelmeztette, hogy nélkülük semmire sem mennének: „Ti kegyelmeteknek egyéb gondolatokat, ki privátumra néz, a mostani időben hátra kell hagynia. Nem kell most néznünk kárunkat, se szép házainknak jószágunknak pusztulására, hanem oltalmazni kell életünket,

régi jó hírünket, nevünket, melyet az német nemzetség szidalommal lába alá tapodott vala.”

Ennek az ideiglenesen összekovácsolt nemzeti összefogásnak a jegyében ült össze 1605. április 20-án a szerencsi országgyűlés. Ahogyan Gyulafi Lestár erdélyi nemes írta: „nem valami rész szerént való indulat ez, hanem az egész magyarság ehhez két kézzel nyúlt, elannyira, hogy hasonló egység soha még az magyar közt nem lett volna.” Az erdélyi fejedelem a neki hódolt részeket hívta közös országgyűlésre. Bocskait Bethlen Gábor javaslatára közfelkiáltással Magyarország fedelmévé választották; ez olyan átmeneti megoldásnak tűnt, mely egyrészt törvényesítette a „rebellis” főúr tetteit, másrészt a Habsburgok trónfosztását is el lehetett kerülni. Alvinci Péter kassai prédikátor, majd a fejedelem udvari papja írta naplójában: „nem láttam senkit, akinek szeme az örömtől könnyes ne lett volna, mint mikor a fiúk rég elveszettnek hitt apjukra találnak.” A sokakat megható és új reményeket keltő ünnepi választás után azonban előkerültek az elintézetlen ügyek, a sérelmek, a panaszok – úgy, mint egy teljesen szokványos királyi rendi országgyűlésen. Bocskai mindjárt előterjesztésében hangsúlyozta, hogy a sikeres harcok folytatásához komoly gazdasági és anyagi segítségre, a rendek áldozatkészségére van szükség. A szokásos rovásadót, élelmiszert, hadi munkát, sőt a nemesi felkelést is megszavazták újdonsült fedelmüknek. Kilátásba helyezték a Habsburg-pártiak vagyónának elkobzását is. A Szerencsen képviselt 22 vármegye és néhány nagyúr füstönként – jobbágyháztartásonként – két-két forintot ajánlott meg; ez összesen hetvenezer forintot jelentett. A harmincezer fős, illetve a nyárra hatvanezer főre duzzadt hadsereg zsoldjára azonban ez messze nem volt elég. (Ha a legalacsonyabb zsoldösszeget vesszük, az is kétmillió forintot tett volna ki egy évre.) A sereg jó részét nyilván természetben látták el; a Habsburg-párti nagyurak és az egyház elkobzott javai egy ideig bőséges készletet jelentettek. Csak mikor már ezeket felélték, akkor jelentkezett igazán súlyos problémaként a hajdúság hadban tartása. A hajdúk általában meg-

szerezték azt, amire szükségük volt, s e célból főleg a nemesi kúriákat fosztogatták. A szegény parasztok sarcoltatására 1605 nyaráig nem került sor. A nemesség természetesen ezt nagyon sérelmezte, és e nézetének a szerencsi országgyűlésen is élesen hangot adott. „Minthogy országunk igen megromlott a kétféle had miatt, ő felsége zabolázza meg a vitézlő rendet [ti. a hajdúkat] – hangzott az országgyűlésen hozott cikkely. Az országgyűlés halálbüntetést kért a falvakat felgyújtó hajdúkra, és elrendelte a nem reguláris seregben szolgáló, kóborló hajdúk megbüntetését is. A rendek szökött jobbágyságokat is visszakövetelték. A nemesség, hogy vezető szerepét minél inkább biztosítsa, törvényben mondta ki, hogy a fejedelem a várakban „az előkelőbb statusból, ... ne a hajdúkból” nevezzen ki kapitányokat, a kassai főkapitány pedig csak mágán lehessen.

A szerencsi országgyűlésen a rendek elhatározták, hogy kiáltványt intéznek Európához – ez volt a szabadságharc aktív külpolitikájának nyitánya. A *Querelae Hungariae* (Magyarország panaszai) már jóval 1605. április 20-a előtt elkészült, de csak magániratként terjedt. Közvetlenül az országgyűlés után a kancellária hivatalosan is megjelentette. A kiáltvány címében „az egész keresztény világhoz” szól. A bevezetés hatásosan idézi Magyarországnak mint a kereszténység védőbástyájának hősi harcát, mely úgy szakadt meg, hogy ezt a védőbástyát nem külső erő, hanem maga az ország törvényeire felesküdtött király döntötte meg. Rudolf tervbe vette, hogy teljesen megsemmisíti a magyarokat: „... a magyarok, több mint kétszáz év óta kemény háborút viselnek a törökkel, ... és a szomszédos tartományokat és országokat mostanig saját virágzó gazdag országuk pusztulása árán védelmezték; míg saját vérüket ontották és a szomszédos keresztényeket kímélték, elvesztették főnemeseiket, sőt néhányszor királyaikat és fejedelmeiket is. Nincs Magyarországon valamirevaló család, amely ne siratta volna többször is valamelyik bátor, áldozatul esett férfiját: ... a kereszténységnek ez az ércfala [megdőlt]. ... nem ellenséges ágyútól dőlt romba, nem az ellenség ereje

döntötte le és zúzta szét, hanem az, akinek előharcosnak kellett volna lennie...” A kiáltvány felsorolja az összes valódi és vélt sérelmet. „Ha nem lehet a törvények szerint élni, keresztények, akkor ez annyi, mintha egyáltalán nem lehetne élni.” És itt következik a nagy hatású fordulat, hogy „noha az ország törvényei megengedik az olyan királlyal szemben, aki az ország törvényeit megsérti, az ellentmondás szabadságát és a felkelést, ... mégis mindent türelmesen tűrtek, míg a király el nem rendelte, hogy szándékát fegyverrel is megvalósítsák.” Bocskai felkelésének indokául tehát az önvédelmet és a törvény adta jogot hozták fel. Nem esik szó a kálvini ellenállási tanról, mert a kiáltvány vallási megszorítás nélkül mindenkihez szólt, akit a Habsburg-hegemónia és -zsarnokság veszélye fenyegethetett. A kiáltványt másként fogalmazták a német fejedelmeknek és az őket támogató francia királynak, ahol nem a rudolfi abszolutizmus elleni felkelést, hanem inkább a Habsburg-hegemónia veszélyét és a török elleni védőbástya leomlását, illetve a kényszerű török szövetséget hangsúlyozták. A lengyel rendekhez küldött üzenet is másképpen hangzott. Magában Lengyelországban két erő harcolt: a buzgó katolikus III. Zsigmond, jezsuita tanácsadóira hallgatva, az abszolutizmus bevezetésére és az ellenreformáció sikeres véghezvitelére tett kísérletet. Rudolf, aki a lengyel uralkodóban szövetségesre talált, már 1604 őszén fegyveres támadásra biztatta Zsigmondot, azonban a lengyel protestáns nemesség nem indult Bocskaiék ellen. 1605 tavaszán a lengyel rendi ellenzék arra kényszerítette királyát, hogy – egyedül az európai keresztény uralkodók közül – maga kezdeményezze a fejedelemséggel a nyilvános diplomáciai kapcsolatot. A lengyel királyi követség meg is érkezett a szerencsi országgyűlésre, hogy rendezze a határvillongásokat, és felajánlja III. Zsigmond békeközvetítését az udvar felé. Mivel ez a lengyel ellenzék győzelme volt a király törekvései felett, a felkelést indokló kiáltvány formailag ugyan az uralkodóhoz, tartalmilag azonban a rendekhez szólt: a fő hangsúlyt az abszolutizmus elleni harcra, a valláskérdésre és a törökkel való jószomszédi viszonyra tették.

A Bocskai-felkelés nyugati külpolitikája nem érte el a közvetlen hivatalos kapcsolatok felvételét, de fő célját mégis megvalósította; röpirataival és titkos tárgyalásaival sikerült meggyőztetnie, hogy a német birodalmi pénzsegély továbbra is befolyjon, és azt az uralkodó a felkelés leverésére fordíthassa. Bocskai azt akarta elérni, hogy a megkötendő békét az osztrák tartományokon kívül a német birodalmi fejedelmek és a lengyel király is garantálja. Ebbe már-már belement az udvar is, de a mozgalomban jelentkező és fokozódó belső ellentét ezt megakadályozta; az 1606-ban megkötött békét már csak a cseh, morva és az osztrák rendek szavatolták.

A szerencsi országgyűlés után ismét a katonáké lett a döntő szó. Basta demoralizált, útközben állandóan fogyó serege május 5-én érte el Pozsonyt, majd a környéken elsáncolta magát. A hajdúk állandóan a nyomában voltak, és Rhédei főkapitány meg is rohamozta őket. Ezekben a hónapokban a hajdúk már a Dunántúlra és Stájerországba is elkalandoztak, sőt mi több, Bécsig és Prágáig is eljutottak, nem kis rémületbe ejtve a császárt és környezetét. A Dunántúlon igen sok dolga akadt Bocskai katonáinak: Nádasdy Tamás kivételével a dunántúli főnemesség megmaradt a császár hűségén, és Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány, a Zrínyi testvérek és Draskovich János horvát bán megszervezte az ellenállást. Az északnyugati részekben, az ún. Alsómagyarországon azonban annál eredményesebben harcoltak a hajdúk: júniusban a kezükbe került Trencsén, majd Nyitra is. Az egyik legfontosabb, jól megerősített vár, Érsekújvár ostroma is megkezdődött, itt azonban már erősen számolni kellett a török kétes értékű segítségével.

A török szövetséget igazából senki sem kívánta; mindenki tudta – a hosszú évek keserves tapasztalatai is azt bizonyították –, hogy a török mindig akkor okozta a legnagyobb kárt, amikor mézesmázos ígéretekkel volt tele. A felkelés azonban nem remélhette, hogy bármelyik szomszédos vagy nyugati országot szövetségesül megnyerheti vagy számottevő segítséget kaphat tőlük – azt csak a töröktől várhatta. Tudatában volt ennek Bocskai is, aki addig húzta-halasztotta a tényleges

szövetség megkötését, ameddig lehetett. A császárnak többször is megüzente, hogy még nem kötötte le magát a törökhöz. De miután az udvar nem volt hajlandó tárgyalni, a felkelés katonai erejét és a politikai nyomást is csak a török szövetség adújával lehetett növelni. E kényszerű állapotot jól jellemezte Szepsi Laczkó Máté, a Lórántffyak udvari papja krónikájában: „a magyar kereszténység a törököt szívből gyűlölte, véle szíve szerint harcolt, és semmi szövetsége véle nem volt, míg Rudolfus császár öfelsége meg nem háborította.” A hajdúkat, akik kijárták a tizenötéves háború kemény iskoláját, szintén csak nehezen lehetett rávenni, hogy most azokkal a törökökkel harcoljanak együtt, akik ellen nemrég még oly elszántan hadakoztak a német zsoldosokkal karöltve. Bizony mindenki tudta, hogy senki „az töröknek, mint pogányoknak, fölöttébb ne higgyen. Mert ez ideig még senki kebelébe nem szedtek almát, hanem a magokéba”. Bocskait is csak a körülmények kényszere indította a török szultán felé: „Magunk az sok inség miatt országul elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani.”

A perzsa háborúkkal és a belső felkelésekkel küszködő török birodalom természetesen kitörő örömmel fogadta a „rebellis” magyarokat, s minden követ megmozgatott, hogy a tényleges szövetség minél hamarabb létrejöjjön; így legalább az egyik fronton tehermentesíthette magát, és némi ügyeskedéssel még egy-két magyar vár is újra a kezére került. Bocskaiék hiába voltak résen, a visegrádi német zsoldosok a törökök közeledésére átadták a várat, majd Lala Mohamed nagyvezér maga ostromolta Esztergomot, ahonnét a dunai átkelést és a budai várat lehetett szemmel tartani. Homonnai Bálint fővezérnek nem sikerült elérnie, hogy a fontos erősséget ő vívhassa vissza, így az októberben a törökök kezére került. A fővezér szeptemberben 600 magyart küldött Nógrád megszállására, „mert bizonyosan megértettem, hogy a’ [török] vezérnek minden intentiója [szándéka] azon vagyon, hogy Nógrádot is meg szállja, megvévén magáévá tegye, mind mostan Visegrádot, hogy megszállván megvette, és tőlünk elidegenítette...”

– írta naplójában. Homonnainak bizony sokat kellett figyelmeztetnie, fenyegetnie a törököket, hogy valamennyire is féken tartsa őket. „Bizony ti mindnyájan, sőt még az vezér is minden hozzá tartozó törökkel tatárokkal, Magyarországnak nem épülésére, se nem szabadítására, hanem nyomorgatására és romlására jöttetek, melyben ha sokáig előbb mentek, később vagyok az német mellé állani és reátok arccal újabban felátadni” – mondotta Homonnai nemegyszer a török küldöttnek. A törökök és a tatárok gyakran raboltak is, sőt az általuk ejtett rabokkal nem elégedtek meg, hanem a magyar sereg hadifoglyait is követelték a fővezértől. 1605 őszén Érsekújvár is veszélyes helyzetbe került: Szinán egri pasa tizezer emberével ott volt az ostromnál, hogy alkalmas időben megszerezhesse magának a várat. Homonnai ugyan hitlevelet kért Szinántól, hogy a várat nem a maguk számára vívják, és az ott levő magyar asszonyokat és gyermekeket nem bántják, de a fővezér is tudta, hogy mennyit ér egy török hitlevél. Így igyekezett maga ostromolni a várat; „nem akartam vala, hogy török ágyúval víjják Érsekújvárat, tudván az ő jövőendő gondolkodásukat”. A törökök az ostromban valóban nem vettek részt, de egészen más okból: „megcsalának a’ latrok mint pogányok, és hitetlenek, mert itt is megszegették szemünk láttára hiteket, ... az ostromnak idején, az fejeket az sáncokból sem dugták ki. ... az török nemzet ezt akarná, bátor az németek minket mind egyig levágnának, avagy mi a’ németeket, mert ők annyival inkább erősödnének hatalmas állapotjukban.” Végül is sikerült elérni, hogy a nagyvezér Esztergom elfoglalása után ne maga jöjjön Érsekújvár megvételére; az 1605 nyarán hazatért Illésházy kieszközölte a főhercegnél a vár átengedését azzal a feltétellel, hogy majd a németeknek visszaadják. A mondásnak: „az két tar között most leszen az szegény hajasnak mind országunkkal veszedelme”, amely éppen Érsekújvár alatt vált szállóigévé, ebben az esetben nem lett szomorú beteljesülése: a német őrség október 17-én bebocsátotta Homonnait, a törökök pedig nagy haraggal távoztak.

A törökök kétes segítsége – Bocskai nem akart a török véd-

nöksége alatt király lenni – és a Habsburg-udvarral komolyra fordult tárgyalások miatt a fejedelem visszautasította a szultán által küldött királyi koronát, illetve csak ajándékként fogadta el a fővezértől a nevezetes november 11-i találkozón.

Közben Bocskait Erdélyben is ünnepélyesen fogadták: szeptember 14-én, a medgyesi országgyűlésen a sokáig császárhűségben megmaradó szászok is letették a hűségesküt, s Bocskai is eleget tett az újonnan megválasztott fejedelem mindenkori eskükötelezettségének.

„Csak az Isten tudja, mi volt ebben az emberben”

1605 nyara igen borúsan érintette a prágai udvart; Bocskai feltételei ugyan szinte az elfogadhatatlanságig kemények voltak, az udvar anyagi helyzete, a mindent átfogó pénztelenség és a zsold-, illetőleg katonahiány azonban még annál is keményebb volt – s ez végül is kitárta a tárgyalás kapuit.

Természetesen Bocskaiékat sem csak a béke utáni vágyakozás hajtotta a megegyezés felé, hanem a sürgető kényszer: a pénztelenség itt is egyre fokozódott; a zsold nélkül harcoló hajdúk lázongtak és fosztogattak; a belső megosztottság, az Illésházy körül kikristályosodó békepárt is erősödött. A török szövetség pedig inkább csak Damoklész kardjaként függött a mozgalom felett, hiszen hódítás volt, amit nyújtott, és nem baráti segítség. 1605 nyaratól a fejedelem már a minimális kéthavi zsoldot sem tudta kifizetni.

E mindkét oldalról feszült és súlyos gondokkal terhelt helyzetben került sor az első komoly béketárgyalásra: az előzetes és kölcsönös béketapogatódzások után Mátyás főherceg nevében Forgách Zsigmond, Pogrányi Benedek és Thurzó György vezetésével békeküldöttség érkezett a fejedelemhez. Bocskai már korábban kialakított feltételeihez ragaszkodott: a protestáns vallás szabad gyakorlása mellett a protestánsellenes törvényeket hatálytalanítani kell; a pusztító török hábo-

rúnak véget kell vetni oly módon, hogy maga a fejedelem közvetítse a békét; a régóta üresen álló nádori tisztelet országgyűlési választás alapján be kell tölteni; a nádor a távol levő uralkodó egyedüli helyettese legyen; a királyi koronát az országban őrizték; a gyűlölt kamarák helyett az uralkodó állítsa vissza a rendiség hatalmát szimbolizáló kincstartóságot; a katolikus püspökök és prépostok számának csökkentésével egyidejűleg jövedelmeiket is kisebbsítsék, és világi hatalom vagy tisztség ne jusson a kezükbe; az ellenreformációban élen járó jezsuitákat az uralkodó száműzze; hivatalokba, végvárakba csak született magyarok kerülhessenek. Végül Bocskai saját rendelkezéseinek és adományainak királyi megerősítése és az általános amnesztia mellett kéthavi zsoldot is kért a felkelő sereg részére. Bocskai hamar belátta, hogy a saját koronás királysága alatt egyesítendő Magyarország az adott körülmények között – két nagyhatalom örökös szorítása és a magyar, illetve az erdélyi rendek csekély áldozatkészsége miatt – irreális álom. Így a békeprogramban önmaga kielégítésére az önálló erdélyi fejedelemséget szorgalmazta.

Bocskai eme feltételei az udvar számára „szemérmetlenül” elfogadhatatlanok voltak; hogyan is lehetett volna alkudozni a vallásszabadság elismerése felől azzal a dinasztiaiával, amelyik közel egy évszázada megalkuvást nem ismerő politikával harcolt a protestantizmus ellen? A követelések óriási felháborodást keltettek, és a pápai nuncius is meg volt győződve arról, hogy a magyar kiegyezés sohasem fog létrejönni. A spanyol királyi követ és pápai államtitkár szívesen látta volna a békekötést, de nem a protestantizmusnak tett engedmények árán. Az általános vélemény az volt, hogy a kard a legjobb megoldás. Csakhogy a kard mozgatásához katona kellett, ahhoz pedig pénz. A pápa pedig éppen azokban a napokban jelezte, hogy csak Ferdinánd főherceg tartományait, azaz Stájerországot, Karintiát, Krajnát stb. fogja segíyezni, mivel azok védik Itáliát a töröktől. Rudolf Spanyolországtól is kért gyorssegélyt, de itt sem járt nagyobb eredménnyel, mint a pápánál; a spanyol államtanács július végén közölte, hogy uralkodójuk több

pénzt már nem küldhet az osztrák Habsburgok támogatására, legfeljebb csak azzal segíthet, hogy a spanyol hajóhad a tengeren szemmel tartja a törököket. A német fejedelemségek többsége pedig kijelentette, hogy „ad oppressionem Hungarorum”, a magyarok eltiprására nem adnak pénzt. Velence és Genova is megtagadta a töröksegély nyújtását.

A segély nélkül maradt üres kincstár és az Ausztriába, Morvaországba is be-betörő hajdú és török-tatár hadak pusztításai a reálpolitikusként gondolkodó Mátyás főherceget a megegyezés irányába tolták, noha a hatalomhoz makacsul ragaszkodó Rudolf hallani sem akart semmiféle engedményről.

A megegyezést követelők és az ún. háborús párt véleménye össze-összecsapott az udvarnál, míg nem 1605 őszén az előbbieket kerültek túlsúlyba. Ebben nagy szerepet játszott a Prágában észlelt nyugtalanság és a lázadástól való félelem, továbbá a két legnagyobb prágai bankház, Castelli és Wertheimann banküzletének a bukása, amely az udvarnak nyújtott, de soha vissza nem kapott óriási kölcsönök miatt következett be. Ezalatt Magyarországon is erősödött a nyomás; a török elfoglalta Esztergomot, és Érsekújvár is veszélybe került. Ekkor már a spanyol király követe is a megegyezést javasolta. A császár így kénytelen volt Mátyás főherceget teljhatalommal megbízni a béketárgyalások idejére.

Magyar részről Illésházy volt a legkövetkezetesebb híve a mielőbbi megegyezésnek, és november elején már biztosan írhatta egyik levelében, hogy a magyarok Bocskaival együtt szilárdan el vannak tökélve törvényes uruk békejobbát elfogadni.

A fejedelem november 24-re hirdetett országgyűlést Korponára. A béketárgyalások eredményessége attól függött, hogy egyrészt Mátyás főherceg meddig tud elmenni az engedmények nyújtásában makacs császári bátyja beleegyezésével vagy éppen kijátszásával, másrészt Bocskai meddig képes a mozgalom belső egységét – legalább kifelé – megtartani. A szilárd bázist jelentő fejedelmi elképzelésektől radikálisabb irányba tért el egy csoport, amely külön magyar királyt akart; némelyek Mátyás főhercegre, mások a pfalzi választófejede-

lemre gondoltak. E radikális irányzat elgondolásainál azonban sokkal veszélyesebb volt a feudális uralkodó osztály és a hajdúság közti ellentét, amely éppen a korponai országgyűlésen éleződött ki. A nemesség többsége erősen hajlott a békére, hiszen politikai és gazdasági előmenetele is azt diktálta. A hajdúságnak azonban egészen más volt az érdeke: a hosszú évtizedek óta katonáskodáshoz szokott hajdúk egyáltalán nem vágyódtak a béke után, hiszen nem akarták őseik robotoló paraszti sorsát feléleszteni. A hajdúkapitányok vezető katonai pozíciókra és a nemesek sorai közé vágytak. A közhajdú sem akarta az eke szarvát fogva naphosszat a földet túrni; sokkal inkább tetszett neki a vad, de szabad élet, amely során a rendszertelenül kapott zsoldnál nagyobb jövedelemre tehetett szert a hadi kótyavetye és alkalmi fosztogatások révén.

Az ellentét már odáig fajult, hogy a nemesség – mivel nem akarta tovább túrni a hajdúk garázdálkodásait, és további áldozatot sem kívánt hozni a hadsereg fenntartására – a katonaság feloszlátását követelte. Persze ha rendi szűklátókörűségüket le tudták volna vetni, azonnal rájöttek volna, hogy a békétárgyalások egyetlen valódi adúja a hadsereg fegyverben tartása – hiszen csak azzal lehetett az udvart „jobb belátásra” bírni. És Bocskai bölcs politikai előrelátása, államférfíui nagysága itt mutatkozott meg: képes volt jobbra és balra is ütni. Keményen megfékezte ugyan a hajdúk lázongásait, de azok ellen is fellépett, akik a békét mindenáron hirdették. Egyszerűen nem hagyta, hogy a nemesi rendek szűkkeblősége miatt a fölkelés társadalmi bázisa annyira leszűküljön, hogy az a későbbiekben az elérendő eredményeket is negatívan módosítsa. A magyar rendiség társadalmi alapját kívánta kiszélesíteni a kálvinista prédikátorok özvegyeinek és árváinak adómentességével és a hajdúk kollektív megnevesítésével. Bocskait nemcsak a hála indította arra, hogy a hajdúkról méltóképpen gondoskodjon, hanem a jövőből bölcs féltése is – a hajdúk fegyverei a jövő rendi ellenállását is szolgálták. „Isten látja, semminek okai nem vagyunk, mert ha lehetne, az egész hajdúságot csak az magunk kebelében vagy markunkban szoríta-

nánk, hogy senkinek terhére ne volnának, de ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet; ha oly jó szél találkozott volna valahonnan, az ki hírünk nélkül az német császár erejét kifűtta volna Magyarországból, talán úgy kár nélkül helyére tudtuk volna hűtünknek és nemzetségünknek szabadságát állatni, de hogy haddal kellett azokat innen kivenünk, az kik minket rontottanak, kárral kellett annak meglenni, kit az következendő jóért el kell mindnyájan szenvednünk. . . . Hogy vérrel és harccal szállítottuk volna le őket, az sem bátorságos, sem az körül való nemzetségekért tisztességes nem lött volna” – írta Bocskai Illésházynek, aki minduntalan nagy gyűlölettel kelt ki a hajdúk ellen.

A fejedelem a korponái országgyűlési tanácskozásba bevonta a hajdúkapitányokat, s ezzel rendi státust biztosított a „vitézlő rendnek”. A közhajdúkat kollektív megnemesítéssel és szabad földre történő letelepítéssel kívánta kielégíteni, s egyszerűsíteni a rendi Magyarország számára. Az 1605. december 12-én kiállított oklevélben 12 megnevezett hajdúkapitány alatt harcoló közel 9300 hajdúnak adományozott nemességet és adómentes falvakat: Kállót, Nánást, Dorogot, Varjast, Hadházát, Vámospércset, Simát és Videt. A következő évben a hozzá legkorábban csatlakozott 300 hajdút telepítette le Köleséren, majd további 700 vitézt Szoboszlón. Persze ezzel nem oldódott meg a hajdúkérdés, hiszen egyrészt a hajdúk egyelőre nem is akartak letelepedni, másrészt nemcsak hogy kicsi volt az a föld annyi ember számára, hanem a hajdúság zöméről, további húszezer hajdúról nem is szóltak az oklevelek. Mégis, Bocskai indította el azt a folyamatot, amely végül elvezetett a hajdúság végleges letelepedéséhez, és azzal, hogy e törvényen kívül álló réteget az erdélyi székelyek tisztas katonáskodó életformája felé indította, megakadályozta jobbagysorba süllyedésüket, szétszóródásukat vagy éppen kiirtásukat. Az elnéptelenedett, elvadult szabolcsi tájnak is kellett a munkáskéz. A magyar történelemben Bocskai hajtotta végre az egyetlen olyan tervszerű telepítést, melynek során a háború alatt elpusztult vidékre tudatosan és

nagy létszámban magyar etnikum került. A fejedelem nem akart hálátlan lenni a „magyari szabadulást” kivívó vitézeihez: „hajdú vitézeink, a mi régi szabadságaink visszaszerzői és bajnokai . . . abban a hazában, amelyben harcoltak, tiszteletet és szabadságot nyerjenek, őket egyenként és összességükben a paraszti és nemnemesi állapotból . . . kegyelmesen kiemeljük, és elrendeljük, hogy említett katonáinkat törvényes utódaikkal együtt, a mi Magyar- és Erdély-országunk igazi nemesei sorába és számába számlálják és beírják . . .” – nyilatkozta a hajdútelepítő oklevélben. A történelem megmutatta, hogy Bocskai politikusi előrelátása és emberi megértése milyen maradandót alkotott: az ország szívében egy tömbben letelepített magyarság utódai ma is ott élnek a róluk elnevezett vidéken.

A fejedelem tetteit, köztük a hajdútelepítést a halálakor keletkezett ének is megörökítette.

Magyarok pajzsa,
Igazság oszlópa,
Jók oltalmazója,
Gonoszok rontója!
Hova még a sírba,
Elölünk a porba,
Pásztor nélkül néma
És kevés juhocska.

Hadat szállítani,
Törökkel alkudni,
Némettel traktálni,
Erős frigyét kötni,
Népet gubernálni
Megtelepíteni,
Megválni hordozni,
Ki lesz jobb viselni?

A korponai országgyűlésen a fő- és a köznemesség nagy része, az Illésházy befolyása alatt álló nyugati megyék pedig teljes egészükben a békét óhajtották; mindenki félt a további anyagi áldozatoktól, a pusztítástól, a hajdúktól. Már a szabad királyi városok többsége is erősen húzódozott az újabb anyagi terhektől. A közhangulatot jól mutatja Forgách, a katolikus főúri békekövet egyik találó mondata: „Nem tudom mire való leszen a szabadság, ha országunk nem leszen hozzá.” Azonban a királyi küldöttség olyan sovány engedményekkel érkezett az országgyűlésre, hogy a legelszántabb békevágyók is kénytele-

nek voltak visszautasítani. A szinte mindenkit érintő vallás-kérdésben sem történt előrelépés: mind az uralkodó, mind Mátyás főherceg tartotta magát a pápai és a spanyol királyi követ erélyes utasításához, miszerint a katolicizmus rovására nem szabad megegyezni. A mindenható pápai követ, Serra mondta a főhercegnek: „A katolikus vallás az állam alapja, a Habsburg-ház uralma megszilárdításának leghatalmasabb eszköze.”

A valláskérdésben és a rendi jogok helyreállítása érdekében a békepárt vezéralakja, Bocskai megbízottja, Illésházy István minden tőle telhetőt elkövetett a főhercegnél. A nagyúr méltán gyűlölte az udvar kegyeiben élő magyar katolikus főpapat, akiket a béketárgyalások folyamán nemegyszer kioktatott: „Püspök uraim éljenek hivatásuknak, az istentiszteletnek. Járjanak szorgalmasan a templomba, és imádkozzanak, hogy Isten fordítsa el rólunk haragját. De a világ dolgaiba ne ártsák magukat.” A fejedelem jól tudta, hogy Illésházy az egyetlen ember, aki régi kapcsolataival kieszközhetheti a főhercegnél az országgyűlés kívánságainak teljesítését. Azonban azt is tudta, hogy a másik két fontos kérdésben – Erdély önállósága és a törökkel kötendő béke ügyében –, amelyben komoly ellentét volt közöttük, Illésházy a saját elképzelését fogja követni. Illésházy Erdélyt mindenáron meg akarta tartani a Habsburgok kezén, hogy a dinasztia és a magyar rendek kibékülése esetén a felszabaduló erőket a török ellen lehessen fordítani. „Nekem fejembe nem fér, ha ma kivönné is a császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi, Dunán túl és innen való végházakat eltartani... Igen nehéz az országbelieknek... az hajdúk bírják, élük és szabadon pusztítják az országot... Senki nem akar szántani, minden pásztor parancsolni, lakni, dúlni, fosztani... akar; bizony hogyha nem vetünk, nem is aratunk. De mind ezeken fölül nincsen-e előttünk, hogy nagy két császár birodalmi között vagyunk? Az török természet szerint mind hitünknek s mind magunknak ellensége... Az római császárnak is ha ellenségei leszünk, télbe nyárban rajtunk leszen, és bizony meg nem állhatjuk

végére.” Illésházy érvelésében is a jövő féltése szerepelt; az ország egyesítését Habsburg-oldalról megvalósíthatónak tartotta. „Nem köllene azért az kevés maradékját hazánknak ilyen nyilvánvaló nagy veszedelemre hozni. Az végére köllene dolgunknak nézni, nem csak az eleire, főképpen ha császár most minden igaz kívánságainkat megadja és engedi...” – csak hogy itt hibás volt az indoklás, hiszen az uralkodónak eszébe sem jutott, hogy mindent megadjon. Ahhoz még a fejedelemnek kellett nyomós „érveket”, katonai eredményeket felmutatnia.

1606 áprilisában újabb országgyűlést hívtak össze Kassára, ahol a Bécsből érkezett javaslatokat tárgyalták meg. Ekkorra a fejedelem és Illésházy, valamint a békepárt között már olyan éles volt a politikai és a személyes ellentét, hogy az országgyűlés résztvevőit hajdúcsapatok kényszerítették a még mindig csekély engedmények visszautasítására. Illésházy, ha nem tudta is az önálló erdélyi fejedelemség tervét teljesen megbuktatni, legalább azt szerette volna, hogy a tiszántúli Részek és a felsőmagyarországi területek Habsburg-uralom alatt maradásával a fejedelemség életképtelen legyen. A fejedelem pedig világosan kijelentette, hogy „megmaradásunkat ... ez három dologban tapasztaljuk: az magyar nemzetnek örökös megegyességében, kit noha mindegyik császár bántani fog, de minekünk az fundamentoma megmaradásunknak ... másik az erdélyi fejedelemségnek nevelése és öregbítése, melyben ha mód lehet, mennél nagyobbá nevelhetjük, annál nagyobb s bizonyosabb erősségére lészen a mi nemzetségünknek. Harmadik, hogy amit most császár nekünk szakaszt, arra jó fundamentummal léphessünk, mikor ... kívánságunk szerint való konfirmálását látjuk mind a két császártul...” És e távlatokat a fejedelem nagyon bölcsen látta; utódai, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is az erdélyi „fundamentumból” indították Habsburg-ellenes felkeléseiket az országegység megvalósításáért és a lelkiismereti szabadság védelmében. Bocskai az önálló fejedelemség helyreállításában nem az ország kettészakítását látta, hanem csak a régebbi, a török által

támogatott, illetve elfogadott gyakorlat ismételt realizálását. Mivel Bocskai a független nemzeti királyság megvalósítását nem tartotta reálisnak, így Erdélyt akarta és tette is annak letéteményesévé: „valameddig pedig a’ Magyar Korona ott fen nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a’ Magyar Királyság is a’ németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani . . .” – írta végrendeletében.

1606. június 23-án a megbízottak aláírták a bécsi békét. A legfontosabb kérdésben Illésháznak sikerült a nagybeteg fejedelmet kijátszania: az erdélyi fejedelemséget a kértnél csak jóval kisebb területtel növelték meg, így Ung, Bereg és Szatmár megyékkel, valamint a tokaji várral és a hajdútelepülésekkel, de azt is csak Bocskai életére és – ami az adott körülmények között teljesen kilátástalan volt – vér szerinti fiúutódjának engedték át. Szeptember 24-én azonban Rudolf király oklevélben biztosította, hogy Erdély és a Részek Bocskai halálával sem szállnak vissza a koronára, sőt Szabolcs és Ugocsa megyét, valamint Kálló és Szatmár várát is átengedte a fejedelemnek élete végéig. A bécsi béke a protestáns vallásgyakorlatot a nemességre, a szabad királyi városokra és a végvári vitézekre korlátozta, egyszersmind hozzáragasztotta a „katolikus vallás sérelme nélkül” záradékot, mely az egész szabad vallásgyakorlati jogot megkérdőjelezte. A katolikus klérus birtokjoga és közjogi státusa is érintetlen maradt, és a jezsuitákat sem űzték ki az országból, csupán birtokszerzési tilalmukat fogalmazták meg a békepontok között. A rendi önkormányzat helyreállítását a nádori és a kincstartói méltóság ismételt felélesztése, illetve betöltése szolgálta volna, de a nádort Mátyás főherceg hatalma alá rendelték, a kincstartónak pedig a hatásköre maradt tisztázatlan. A hivatalok és végvárak állásainak magyarokkal történő betöltése, ami régi kívánság volt, sem teljesült maradéktalanul: a bécsi utat fedező dunai végvárak továbbra is külföldi kapitányok és zsoldosok kezén maradtak.

A békepontok sok kibúvót tartalmazó záradékai és bizony-

talan megfogalmazásai bizony messze voltak attól, amit Illésházy úgy fogalmazott meg, hogy: „a császár most minden igaz kívánságainkat megadja és engedi...” De még e megegyezés is csak nehezen jött létre. A Habsburgok még 1606 tavaszán is reménykedtek a végül meg nem kapott külföldi segítségben; a törökkel is tárgyaltak Bocskai háta mögött, de hiába. Végül is Mátyás főherceg, Rudolf minden makacssága és tiltakozása ellenére, elfogadta a korponai cikkek egy részét, s megszületett a béke. A Habsburgok szemében ez is óriási engedmény, sőt megalkuvás volt. A császár nem is egyezett bele a békébe, óvást emelt ellene. Maga a fejedelem sem volt elégedett az engedményekkel, és csak mikor a főherceg külön biztosítólevelet adott ki a vallási záradék jóhiszemű értelmezéséről, akkor volt hajlandó aláírni az okmányt. A békeművet az osztrák, stájer, cseh-morva és sziléziai rendek is garantálták, s ezzel mintegy közvetlen politikai kapcsolatot teremtettek az országok rendi testületei között.

A bécsi béke az egész évszázad olyan alapvető okmánya lett, amely meghatározta Magyarország és Erdély sorsát; a Bocskait követő erdélyi fejedelmek és a magyar rendek harcainak ez lett a kiindulási pontja – ha nem lehetett a bécsi béke pontjait túllépni, akkor legalább ismételt megerősítésére törekedtek.

A török háborúnak is véget vetett a Zsitva folyó torkolatánál 1606. november 11-én megkötött béke, amely húsz évre szólt. A kölcsönös fogolycsere után mindenfajta ellenségeskedést be kellett szüntetni; a meglevő várakat minden oldalon rendbe lehetett hozatni, de újakat nem volt szabad építeni. Az egyezmény pontosan rögzítette a területi hovatartozást: a bányavárosokat védő várak Fülek és Vác között Habsburgkézen maradtak, de az elfoglalt Eger várával a környező falvak török fennhatóság alá jutottak. Kanizsa is török kézen maradt. A hódoltsági területen is érvényesnek mondták a nemesi szabadságot, sőt abban is megállapodás jött létre, hogy „az hódoltságra pedig az törökök ki ne járjanak, hanem csak az

közelvalókra és csak az falubírák által szolgáltatassék be [ti. az adó]”.

A törökkel megkötött békét tulajdonképpen Bocskai kényszerítette ki szabadságharcával. Mégsem mondható, hogy a felkeléssel a törökök kiűzésének realitását áldozta fel. 1604-ben a császári magyar hadvezetés és a katonai helyzet nem-hogy nem állt az 1595. évi csúcsponton, hanem a körülmények annál sokkal rosszabbra fordultak. Az ország anyagi és egyéb erőforrásai a végsőig ki voltak már aknázva, és a császári udvar pénzügyi helyzete is katasztrofális volt. Az anyagi összeomlás szélén álló kincstár akkor sem tudott zsoldot fizetni Basta katonáinak, amikor az létkérdés volt, hiszen a kielégítetlen, mindenütt vadul dúló zsoldosok a nemesség jó részét és nem egy főurat kényszerítettek Bocskai táborába. Hogyan tudott volna akkor az udvar a Bocskai-felkelés ellen fordított erőnél nagyobbat mozgósítani a török ellen, amikor az korántsem fenyegette sem a koronát, sem az osztrák tartományokat? Legfeljebb csak arról lehetett szó, hogy a háború még évekig elhúzódik, még további várak cserélnek gazdát, és az ország még inkább elpusztul. (Egyébként 1604-ben az udvar már komolyan tárgyalt a békéről.) A török ugyan sokat veszített erejéből, de nem annyit, hogy a szintén súlyos külső és belső problémákkal küszködő Habsburg császár teljes győzelmet tudott volna felette aratni, s mind Magyarországot, mind Erdélyt végleg fel tudta volna szabadítani.

A kettős békemű létrehozásával a fejedelem még nem fejezte be az országgal kapcsolatos tervezetéseit. Az abszolutizmusra törő uralkodójával elégedetlen lengyel nemesség 1606 augusztusában Sandomierzben rendi konföderációt hozott létre, melynek programja szinte szó szerint megegyezett a magyar követelésekkel. Bocskainak is eszébe jutott, hogy Báthori Gábort utódjának jelölve megszerezze számára a lengyel koronát. Azonban ekkor már nagyon beteg volt, III. Zsigmond lengyel király pedig ügyesen lavírozott, és Bocskai a hajdúkérdés rendezetlensége miatt sem mozdulhatott. A fejedelemnek még utolsó napjait is megkeserítették a hajdúk ellen érkező

panaszos levelek; főleg Illésházy volt az, aki még halálos ágyán sem átallotta zaklatni a nagybeteg azzal, hogy ha leszállítja hajdúit, Isten büntetését, a betegséget is elkerülheti.

A fejedelem hosszas szenvedés után, 1606. december 29-én hunyta le örökre a szemét. Volt, aki fellélegzett halálakor, de sokkal többen voltak azok, akik nagy fejedelmüket gyászolták benne. Az emberek nehezen tudták elviselni, hogy jótevőjüket, „Isten küldöttét” koporsóba zárják, és talán sokan előre meg is sejtették, hogy a fejedelemmel eltemetik a feléjük sugárzó gondviselést is. A hajdúk tehetetlen dühükben a szerencsétlen Kátay Mihályt gyanúsították Bocskai megmérgezésével, és – ősi szokás szerint – olyan kegyetlenül lekaszabolták, hogy a kancellár miszlikre tépett testét felesége csak lepedőbe tudta összeszedetni. Még az általában Habsburg-érelmű szászság, közöttük a szebeni Krauss György is méltón emlékezett rá: „A jámbor és istenfélő fejedelem azon igyekezett, hogy minden oldalról békét és nyugalmat biztosítson a megszmorodott Magyarországnak és Erdélynek. A két császárt, a német Rudolfot és a török Mahometet is ki akarta egymással békíteni. Az istenfélő fejedelem ugyanis jól látta, hogy végül is mi következik az ilyen háborúkból. El is rendezett volna mindent, ha Isten hosszabb életet enged neki. Vagy mi nem érdemeltük őt meg, vagy a gonosz világ nem tűrhette a jámbor fejedelmet.”

„Az erdélyi fejedelemség . . . legerősebb pajzsa az mi nemzetségünk megmaradásának”

*„...ne vesszessük el, uram, az hazát, mert ha ezt
elveszítjük, mi mást nehezen, avagy nem is találunk.”*

(Bethlen Gábor levele 1611-ből)

A tét a bécsi béke

Alighogy Bocskai István, Magyarország és Erdély fejedelme örökre lehunyta a szemét, politikai művének megsemmisítéséért, illetve annak megvalósításáért a még életében megindult harc fortissimóvá erősödött. A küzdelem egyszerre több szinten is folyt, noha az első pillanatokban úgy tűnt, hogy a hajdúk elleni gyűlölet közös táborba sodorja a bécsi béke pontjainak megsemmisítésére készülő Rudolfot, Mátyást és a békemű törvénybe iktatásáért harcoló magyar nemességet.

A rendek elsősorban a Bocskai halála után még több mint 14 ezer fegyverben álló hajdútól akartak mindenáron megszabadulni, de ennek számos akadálya volt. Még az egyébként köztudomásúan hajdúgyűlölő Illésházy is elővette minden személyes befolyását és kapcsolatát Mátyás főherceg meggyőzésére, hogy mihamarabb teljesítse a kötelezvényben vállalt végkielégítést. A pénz azonban még 1607 februárjában sem érkezett meg, sőt az 5–6 ezer főnyi hajdúkatona végvárakban történő elhelyezéséről sem intézkedett senki. Imitt-amott a főnemesek némelyike saját pénzéből kifizetett néhány elégedetlen hajdúcsapatot, hogy ily módon leszállítsa őket, és hogy ne dűlják tovább birtokait, de a hajdúk zöme nem kapott pénzt. A tényleges végkielégítésre szánt összeget nem küldte, nem is küldhette el az üres kincstár. A földesurak számos hajdút befogadtak magánhadserégükbe, a többségről azonban senki sem gondoskodott. Áprilisban már széltében azt hirdették a

hajdúk, hogy „az ki fizet nekik azt szolgálják”. Így továbbra is fennállott annak a veszélye, hogy a szélnek eresztett, de még fegyverben álló hajdúk összefognak, és támadást intéznek az őket becsapó nemesség ellen. A megyék különböző rendeleteket hoztak a hajdúk gyülekezése, illetve a kóborló szabad hajdúk ellen. A privilégiumot nyert hajdúk is hiába várták, hogy elfoglalhassák adományképpen nyert birtokaikat. Az erdélyi fejedelemséghez csatolt területek Bocskai halála után a békepontok értelmében visszaszálltak a Habsburgokra. Az átvételre kijelölt biztosok vagy katolikusok, vagy – mint Thurzó György – hajdúgyűlölő lutheránusok voltak: mindegyikük arra törekedett, hogy Bocskai hajdúintézkedéseit megbuktassa. A Habsburg-hűségéért Tokaj várával megjutalmazott Thurzó György magánföldesúri érdeke különösen azt diktálta, hogy a hajdútelepítést kijátssza, hiszen a vitézeknek adományozott szabad falvak hajdan a tokaji várhoz tartoztak. Tokaj és Kálló várának őrsége tűzzel-vassal irtotta a falvaikat birtokba venni igyekvő hajdúkat. Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosok egyenesen parancsba adták – ahogyan a hajdúk panaszolták –, hogy mindenütt „kergessenek, foszszanak és öljenek bennünket, úgy annyira, hogy még az prédikációra is fegyverrel kellett mennünk”.

A hajdúkapitányoktól elvették a nekik adományozott birtokokat, a közhajdúkat sok helyen adófizetésre kötelezték. Hiába küldtek követeket tárgyalni a biztosokhoz, szóba sem állottak velük, sőt küldötteiket is elfogták – a magyar nemesség egységfrontba sorakozott a jobbágysorból törvényes úton feltörő hajdúság ellen. A tét nagy volt: a földesurak körömszakadtáig védelmezték a zárt feudális hierarchiát, önértékből nem engedték meg, hogy ebben a hajdúság rétege fölfelé rést nyisson, és ezzel másoknak is irányt mutatva a szabadparasztai fejlődés útjára lépjen. A hajdúk számára pedig létkérdés volt vérrel nyert kiváltságaik megvédelmezése, illetve azok érvényesítése – a feudális társadalmon belül maradvá ez volt az egyetlen járható út a felemelkedés felé. A fegyveres konfrontáció tehát elkerülhetetlenné vált.

27. Thurzó György nádor, a hajdúk ellensége

1607 októberében Nagy András, „testében nagy erős termettel s vitézi bátorsággal” bíró hajdúkapitány Debrecenben újabb, immár második hajdúfelkelést hirdetett meg. Mivel Szalárdi János szerint Nagy András „az időben előment híres, nemes, nagy ember” volt, és „minden kóborlóknak nála kenyere s állapotja volna”, a hajdúvitézek bizalommal gyülekeztek felhívására. Ő volt az, aki a legkövetkezetesebben tűzte zászlajára a Bocskai-féle örökség megvalósítását. Tárgyalásokat kezdeményezett Homonnai Bálinttal és Báthori Gáborral, akiket még Bocskai jelölt utódjának Erdély és Magyarország fejedelmi székébe. Kapcsolatuk a hajdúkkal különösen megerősödött, amikor a még 1605 őszen Bocskai által erdélyi gubernátorrá megített öreg Rákóczi Zsigmond mindkettőjüket kijátszva 1607 februárjában fejedelemmé választatta magát. Rákóczinak nem volt nehéz dolga, amikor az erdélyi országgyűlés hagyományosan gyenge szavát a maga javára fordította. Csupán a Portáról hozott athnáméból, szultáni megerősítő oklevélből kellett a megvesztegetett csausszal kivakartatnia Homonnai nevét, és beíratnia a magáét. Most már e második síkon – az erdélyi fejedelemségért – is megindult a küzdelem. A kárvallott Homonnainak és Báthorinak kapóra jött a hajdúk elégedetlensége, és tárgyalásokkal, birtokadományozásokkal nem volt nehéz megnyerniük Nagy Andrást. Amikor azonban a felkelés kiobbant, mindketten igyekeztek magukat tisztázni a szervezkedés vádja alól, sőt a korábbi tárgyalásokat és mindenfajta kapcsolatot is tagadtak.

Mivel a hajdúk fegyvereihez sem a bécsi békét védelmező magyar rendek, sem a fejedelmi trónért kezüket kinyújtó Báthoriék nem nyúltak, Nagy Andrásék számára egyetlen lehetőség maradt, az, amelyet jó emlékü patrónusuk, Bocskai mutatott meg először – a török. Természetesen ez a lépés most is csak kényszer volt, és a török részéről sem volt önzetlen: a szultán elégedetlen volt a zsitvatoroki békével, hiszen a benne ígért kétszázezer forint értékű ajándékot Rudolf nem küldte el, s a Porta a hajdúfelkelés szításával igyekezett a császártól annak teljesítését kicsikarni.

A török által támogatott hajdúk Nagy András vezetésével Nádudvaron gyülekeztek, hogy 1607 novemberében Szikszóra menjenek új királyt választani: „Soha németet nem akarunk uralni, ... hanem azt uraljuk, az ki magyar fejedelme lesz Magyarországnak.” A felkelés hírére hajdúk és szökött parasztok százai, ezrei gyülekeztek, úgyhogy az uralkodó osztály parasztfelkeléstől tartva igen megrettent. Forgách Zsigmond nagy keresztes hadat látott – Dózsa György óta ez a parasztfelkelés szimbólumává vált –, s ha ellene kellő időben fel nem veszik a küzdelmet, „utolsó veszedelme következhetik az szegény országnak”. A korabeli jelentések tele vannak vészjósló hírekkel, s mindenünnen érkeztek a tudósítások, hogy az elégedetlen, kifizetetlen végváriak is a hajdúk közé állnak. Mátyás főherceg már nagyobb veszélyről beszélt, mint amilyen Bocskai idejében volt. E megítélés annyiból helytálló, hogy egyelőre nem akadt olyan erős vezető egyéniség, aki féken tudta volna tartani a hajdúkat, illetve mozgalmuk antifeudális szelét kifogta volna a vitorlából, mint ahogyan azt Bocskai annak idején cselekedte. A Habsburg-hű katolikus főnemesség vezető egyéniségei, Forgách Zsigmond és Dóczy András is azt írták a főhercegnek, hogy az elégedetlenkedő végvári katonákat hamarosan ki kell fizetni, különben Magyarország elszakad a birodalomtól.

A nemesség sem szép szóval, ígéretekkel, sem fenyegetésekkel nem fukarkodott, de emellett fegyverkezni is kezdett. Senki sem hallgatta meg Nyári Pál ésszerű javaslatát, miszerint amnesztiát kellene adni a hajdúknak, és a Bocskai-féle adományokat elismerni, hogy „néhány hitvány falu miatt ne károsodjék az ország”. Igaz, a felbőszült hajdúkat most már ez sem elégítette volna ki: Nagy András megüzente nekik, hogy ha nem hagyják őket békén, „tűzzel-vassal mennek rájuk”, az országra pedig viseljenek gondot, mert „számon kérjük nagyságtoktól” – ez utóbbi a bécsi béke maradéktalan végrehajtásának számonkérését jelentette. Sőt, a hajdúk még a békepontokat is túllépték: nemzeti királyt akartak. Mivel egyik fél sem szándékozott kenyértörésre vinni a dolgot, december

29-én Ináncson megkezdődtek a tárgyalások. A hajdúk a bécsi béke pontjainak teljesítését és a nemzeti királyválasztást követelték. A „bálványimádó pápista” Habsburg uralkodó helyett Homonnait akarták trónra emelni, aki azonban nem ohajtotta a koronát a hajdúk kezéből. A felek makacsságán a megegyezés zátonyra futott, s csak ötvennapos fegyverszünetet kötöttek.

A pillanatnyi fegyvercsendben a több frontos harc ismét felerősödött: Rudolf császár és gyűlölt öccse, Mátyás főherceg között immár kibékíthetetlenül tört ki az ellentét. Rudolfnak nem sikerült sem a magyar hajdúkat, sem a birodalmi rendeket megnyernie, így az aktívan politizáló Mátyással szemben egyedül maradt. A főherceg 1608. január 10-re országgyűlést hívott össze Pozsonyba, ahová nemcsak a Rudolf ellen szövetségesül megnyert magyar rendeket, hanem azok ellenlábasait, a hajdúság képviselőit is meghívta. A két egykori ellenség egyszerre történő megnyerése, illetve kibékítése azonban nem sikerült Mátyásnak, noha az országgyűlést a bécsi béke pontjainak törvénybe iktatására hívta egybe. A hajdúk az erdélyi trónkövetelő Báthori Gáborral léptek szövetségre, és így a „nevető harmadik” eszközévé váltak. A februári megegyezés azt tartalmazta, hogy beviszik Báthorit az erdélyi fejedelemségbe, ha ott a kálvinizmust juttatja uralomra, a „pápista” és az unitárius hitet kiirtja, s Nagy Andrást főgenerálisává és első tanácsosává teszi. A nemzeti királyság letéteményese tehát ismét az erdélyi fejedelem lesz Báthori Gábor személyében.

1607 tavaszán Rákóczi Zsigmond fejedelem hiába fogott nagy energiával ingatag helyzetének stabilizálásához, az idő nem neki dolgozott. Mivel az erdélyi rendek hatalma pillanatnyilag szokatlanul megerősödött – amiben nem kevés szerepe volt a magyarországi rendi előretörésnek –, az új fejedelem nem léphetett fel túl erélyesen az öt megválasztó rendekkel szemben. A Bocskai-ellenzéket és a Habsburg-hű katolikus párt hangadóit, élükön Sennyey Pongráccal, egyaránt nagy birtokadományokkal igyekezett megnyerni. Ő építette ki azt a bázist, amelynek embereivel majd Báthori Gábor dolgozik

együtt: a megadományozottak között szerepelt Török István, Sennyey Pongrác, Kornis Boldizsár, Zsigmond és György, Szilvási Boldizsár, Kamuthy Farkas, majd Bocskai hű emberei, Péchi Simon és Rhédei Ferenc. Rákóczi katonailag is tett lépéseket pozícióinak erősítésére: a székelyeket tömegesen lőfőistette, a hajdúk megnyeréséhez azonban már nem volt pénze. Fejedelemségének külpolitikai arculata mindvégig rendezetlen maradt; Rudolfnak hiába írt, nem sikerült magát elismertetnie. Mivel Rákóczi a töröknél sem tudott eredményt elérni, s közben a főurak is sorra Báthorihoz pártoltak, nem maradt más hátra, csak megegyezni az ellenféllel – de legalább haszonnal. Báthori Rákóczi visszalépéséért kifizette a Csáky István özvegye birtokában levő Szádvár és Sáros hatalmas zálogösszegét – „mert noha igen dicsérik a publicumot [a közjót], de szeretik az emberek a magok hasznos privátumát is”.

Ezalatt a pozsonyi országgyűlésen nehéz küzdelem folyt, de immár nem Mátyás főherceg, hanem a magyar katolikus klérus ellen, amellyel szemben a rendeknek keresztül kellett vinniük a bécsi béke törvénybe iktatását. A magyar rendek számára a rendi egység megőrzése volt a legfontosabb, hiszen mind a Habsburgok, mind a hajdúk felől fenyegetve érezték magukat. Kölcsönös kompromisszumból született a megoldás: Illésházyék feladták vad papellenességüket, és nem kívánták többé, hogy birtokaikat és országos méltóságukat ne kapják vissza, de „ha magyar kenyéren és boron akar élni, alkalmazkodjék az országlakókhoz” – hangzott az intelem Forgách Ferenc esztergomi érsekhez. A papság nagy része viszont magyarországi jószágaiért cserébe aláírta a Rudolf elleni szövetséglevelet. Náprágyi Demeter kalocsai érsek január 31-én ünnepélyes óvást emelt a protestánsok szabad vallásgyakorlata ellen – ezzel a bécsi béke egyik legfőbb pontját vétőzta meg. A pillanatnyi döbbsent csendet Thurzó György törte meg azzal a kérdéssel, hogy egyetért-e a klérus a bécsi béke törvénybe iktatásával. Náprágyi válaszával – ami Istent, a katolikus egyház és a papság jogait sérti, azzal nem érthet egyet, de az ország szabadságának megvédéséért vérét is kész áldozni – lát-

szólag meg volt mentve a rendi egység, de ekkor még senki sem látta, hogy a fizetésképpen nyújtott csekk biankó, amit majd az ellenreformáció vált be.

Miután Mátyás és a magyar rendek megegyeztek, február 1-én Pozsonyban az alsó- és felső-ausztriai rendek konföderációra léptek a magyarokkal Rudolf lemondatására. Áprilisban a morva rendek is csatlakoztak a császárellenes táborhoz. Mátyás ismét a hajdúkhöz fordult segítségért, de most már nem a rendek, hanem Rudolf hatalmának megdöntésére. Miután a főherceg Nagy Andrásnak a Bocskai által adományozott helységeken túl még két települést is ígért, áprilisban megkezdődött a hajdútoborzás, melynek során mintegy hat-ezer hajdú csatlakozott a magyar–morva–osztrák rendek konföderációs seregéhez. Rudolf még a fegyveres harc megkezdése előtt visszakozót fűjt, és a gyűlölt Mátyás javára lemondott a magyar koronáról, Alsó- és Felső-Ausztriáról, valamint Morvaországról.

1608. június 29-én a csehországi Sterboholban a magyar, az osztrák és a morva rendek az eredetileg Mátyás támogatására és a hajdúk ellen kötött konföderációt megújították, immár leendő uralkodójuk esetleges önkényuralma ellen. A rendek emelik majd Mátyást trónra, és cserébe elvárják, hogy általuk gúzsba kötött kezét ne bontsa ki.

1608 augusztusában az erdélyi és a magyar rendek is megkötötték szövetségüket a bécsi béke védelmére és a kölcsönös katonai segítségadásra. Úgy tűnt, mintha Bocskai nagy álma kezdene valóra válni: a kelet-közép-európai országok rendi konföderációja megszületett, hogy majd egy rövid időre valóban életre keljen a harmincéves háború kitörésekor.

1608. szeptember 9-én Mátyás főherceg mint az ország kormányzója országgyűlést hívott össze Pozsonyba. Ez az országgyűlés alakította át a bécsi békét a szabadságharc korponai végzései szerint, és emelte a törvények sorába. November 16-án királlyá választották a főherceget, majd II. Mátyás néven megkoronázták.

A magyar rendek azonban nem tudtak mit kezdeni a haj-

28. II. Mátyás

dúk fegyverei által ölükbe hullott győzelemmel; csak arra figyeltek, hogy a mélypontján levő Habsburg-centralizáció utolsó maradványait is szétzúzzák, de helyébe nem tudtak mit állítani. A magyar rendeknek nem volt önálló, modern hivatali szervezetük, hiszen az megállt az anarchiába fúló Jagellókorabeli rendszernél. A királyt megfosztották attól a jogától, hogy a rendek előzetes tudta és beleegyezése nélkül háborút indíthasson és külföldi katonaságot hozhasson az országba. A távol levő uralkodó helyettesítésére a nádornak teljhatalmat biztosítottak. A magyar királyi tanács számára a magyar ügyekbe nagy beleszólási jogot kértek, melyből az udvar addigi legfőbb támaszait, a Bécsben hivatalnokoskodó és királyi kenyéren élő címzetes püspököket kizárták. Az országgyűlés a magyar kancellária hatalmát is igyekezett visszaállítani, és a hivatalok betöltését is ahhoz kötötték, hogy a tisztségviselő magyar születésű legyen. A mindenféle központi hivatal ellen berzenkedő rendek azonban hiába gyűlöltek a magyar kamarát és a szepesi kamarát, nem tudták eltörölni, mivel képtelenek voltak azokat más, hatékony szervezettel felváltani – csupán a hamvaiból felelevenített, idejétmúlt kincstartóság alá rendelték. Meghagyták a kamaráknak az udvari kamarával való kapcsolatát is, amiből törvényszerűen következett az utóbbi befolyása és hatalma. A győzelmes magyar nemesség új pénzügyi alap létrehozása helyett az uralkodó jogait korlátozta: kimondta, hogy az idegeneknek elzálogosított vagy bérbe adott koronauradalmakat, bányákat és harmincadokat vissza kell váltani. Arról, hogy a magyar nemesség is adózzon, szó sem volt. A háború miatt már évek óta megszavazott nemesi adózást is eltörölték, és a régebben kirótt négyforintos adót teljes egészében a jobbágyok vállára tették. Törvénybe foglalták ugyan, hogy a korábban adókirovás alá nem eső birtokokat is, melyek után a jobbágyok földesuraiknak teljesítettek szolgálatot, megadóztassák, de csak az 1608. évre vonatkozólag.

Miután a magyar rendek a király kezét így megkötötték, elhitték, hogy könnyű és végleges diadalt arattak az abszolu-

29. Országgyűlések színhelye : Pozsony

tizmus fölött. De ez a győzelem inkább kompromisszum volt, mivel a katolikus papságnak a rendi egységbe történő befordítása ténylegesen nem a rendeket, hanem a hatalmi válságuk mélypontján levő Habsburgokat segítette. Ugyanis a klérus oly módon munkálkodott e kompromisszum megszilárdításán, hogy hidat próbált verni a protestáns rendiség és a katolikus uralkodó között – ez lett a magyar ellenreformáció frontális áttörése. A pozsonyi országgyűlésen kitöltetlenül hagyott biankóval az elkövetkező években kellett az adósságot törleszteni.

Az anarchiába fúló rendi önkormányzat megmutatta, hogy az uralkodó osztálynak szüksége van a Habsburgokra, s többek között ez volt egyik oka annak, hogy a dinasztíának sikerült megmentenie trónját. Ha a Habsburgok országaiban a rendek összefogtak volna, és e rendi vizek hozzáömltek volna

a Bocskai-szabadságharc áradatához, akkor az, mint megduzzadt folyó, elsodorhatta volna a dinasztia hatalmát. E rendi vizek egyrészt nem folytak egy mederbe, hiszen amikor az egyik helyen éppen felkelt a rendiség, akkor a másik ország uralkodó osztálya már a megegyezésen munkálkodott, másrészt, mint amikor az árvíz visszavonul, csak űrt hagyott volna maga után. A trón megmentésében fontos szerepe volt Mátyásnak is, aki a végletekig elment a kompromisszumban – például a protestáns vallás korlátozás nélküli szabadságát is engedélyezte –, csak hogy mentse, ami még menthető.

A magyar nemességnek, ha a király felett nem volt is maradó hatalom a győzelme, a „nemtelenek”, a városlakók és a jobbágyság irányában az volt. A koronázás előtti 6. törvénycikk megtiltotta az uralkodónak, hogy a magyar tanács beleegyezése nélkül valamely helységet szabad királyi városi rangra emeljen, vagy bármely városi közösségnek ingatlant adományozzon. A 13. cikkelyben kényszerítették a városokat, hogy a magyaroknak – többek között az évtizedek óta panaszkodó nemeseknek – házvételt és tisztségviselést engedjenek, ezzel halálos sebet ejtve az egyébként is erősen megnyirbált városi szabadságon. A vallásszabadságnak a falvakra történő kiterjesztése egyet jelentett a kegyúri jog megerősítésével. Mivel a jobbágy vallásszabadsága egy urának szabad vallásgyakorlatával, ez azt jelentette, hogy a királynak nincs joga beleszólni a földesurak birtokán zajló vallásügyi kérdésekbe. A koronázás utáni 13. cikkely a jobbágyság testi szabadságának utolsó maradványait is eltörölte: a vármegyét felhatalmazta a jobbágyköltözködés tetszésük szerint történő szabályozására. Ezek a törvények a jobbágyságot mind fizikailag, mind lelkileg teljesen elzárták a központi hatalomtól – ügyüket a rendiség kivonta a királyi hatalom mindenfajta befolyása alól. Ezzel megfoghatóvá vált az az évtizedek óta tartó folyamat, amely a 17. század közepére az örökös jobbágyság rendszerének viszszafejtéséhez vezetett. „A parasztság urainak kiszolgáltatva lett a nemesi birtok része.”

A magyar nemesség önkormányzatának védelmében elsán-

colta magát privilégiumai mögé, s bár katolizált, de ez éppen nem volt ellentétes Habsburg-ellenességével, vagyis inkább abszolutizmus-ellenességével. Kialakult az örökös főrendiség zárt testülete, mely a 17. században a rendi ellenállás irányítójává vált. Az örökös főrendiség pedig, mélyen maga alatt, feltételezi az örökös jobbágyság rendszerét. És eme két örökös rendszer vált évszázadokra a magyarországi feudalizmus alapkövévé.

Bocskai öröksége

Bethlen Gábor már a századforduló óta, ha időközönként láthatatlanul is, de az élvonalban munkálkodott Erdélyország sorsának alakításában. Bocskai István fejedelemségénél is bábkodott, hiszen az erdélyi bujdosók vezetőjeként az ő javaslatára választották fejedelemmé az önvédelmi harcot indító nagyurat.

Bocskai halála után ismét Bethlen Gábor sakkhúzása következett volna, csak hogy a gubernátorságából adódó helyi előnyt és viszonylagos népszerűségét jól kamatoztató öreg Rákóczi Zsigmond megelőzte Bethlen pártfogoltját. Bethlen a trónkövetelő Báthori Gábor követeként 1607. január 10-én Erdélybe ment a rendekhez szóló szóbeli üzenetekkel, Rákóczi azonban résen volt: január 26-án éjjel Tordán elfogatta, és a fejedelmválasztásig vasra verve tartotta. Az első csatát tehát Báthori és fő támasza, Bethlen elvesztette, de alig telt el egy év, és a címerében sárkányfogakat viselő ősi dinasztia utolsó férfi tagja fején ott díszleg a fejedelmi süveg.

Az ifjú, daliás termetű és férfiassága miatt sokak által csodált Báthori Gábor uralkodása jó előjelekkel kezdődött. Úgy látszott, mintha a vérzivatar végleg tovatűnt volna Erdély egén, s Báthori Zsigmond szörnyű pusztítást hozó uralkodása után ismét visszatérne a letűnt Báthori-korszak csillogása, ragyogása. Egész Erdély, sőt még a gyulafehérvári palota is romokban hevert, de az új fejedelem mindenhol víg mulatozásokat rendezett. Az emberek kezdtek eszmélni a nyomorúság-

ból, a „fogyatkozásokból”, és „mindazonáltal az országnak mindenfelől szép csendes békessége vala, és kiki házában csendesen nyughatik vala”.

Mivel Báthori Gábor már 1607 nyarán a királyi udvar fejedelmi jelöltje volt Rákóczi Zsigmond ellenében, Béccsel való viszonya rendezett volt. 1608 őszén Bethlen Gábor is megérkezett a Portáról a török császár megerősítő athnáméjával és fejedelmi jelvényeivel.

A fejedelem a szövetségesül megnyert hajdúkat is igyekezett kielégíteni, noha a megegyezés pontjait nem teljesítette: az erdélyi szabad vallásgyakorlathoz nem nyúlt, így sem a katolikusok, sem az unitáriusok kiirtásához nem fogott. Tanácsosai is az előző évek szereplői közül kerültek ki, közöttük szép számmal akadtak katolikusok is. Nagy Andrást nem tette fejedelmi tanácsossá és az ország második emberévé, de a bajori váruradalom adományozásával a mágnások sorába emelte. Ez egyelőre megfelelő kárpótlás volt a hajdúvezér számára. A hajdúkapitányok és tisztek is számos jobbágysalut és részbirtokot kaptak, a közhajdúk pedig újabb és újabb letelepedési lehetőséget. Mivel a Bocskai, majd a II. Mátyás által megígért királyi végvárat, Kállót a hajdúk nem nyerték el, Báthori saját ecsedi uradalmából Böszörménnyel kárpótolta őket. A fejedelem letelepítéssel kívánta megoldani a rendezetlen hajdúkérdést, és így egyszersmind állandóan felültethető, ingyenes és mégis ütőképes hadsereget nyert – olyat, mellyel sem a Habsburg-kormányzat, sem a királyi Magyarország nem rendelkezett. A század első harmadában Erdélyben mintegy húsz fejedelmi hajdútelepülés létesült, többségüket Báthori alapította.

Az ország gazdasági helyzete is kezdett konszolidálódni; 1608-tól kezdve éveken át rendkívül bő volt a termés, és a kiürült vermek, magtárak ismét gabonával teltek meg.

A felhőtlen ég azonban hamarosan beborult: „De az ifjúi indulatoktól és világi gyönyörűségtől a méltóságos állapotban nagyon meggyőzöttetvén, nem sokáig maradhatta a törvényes igazgatásnak igaz határai között, hanem azokon kívül maga

tanácsa és elméje után indulván ... felbontá az országnak újabban sok munkával helyben állíttatott szép békességét s frigyét, és szomszédságbéli oláh vajdákkal [a moldvai és a havasalföldi román vajdával] is jó szomszédságot nem viselvén, hanem ujjat vonván, birodalmokon kapdosván, a szegény országot nagy nyughatatlanságba, veszélybe hozá..." Báthori soha véget nem érő féktelen mulatozásai, botrányos szerelmi kalandjai, erőszakoskodásai tanácsosainak feleségeivel először megdöbbsentették, majd félelemmel töltötték el az embereket, noha sokan nem tudták magukat kivonni személyiségének varázsa alól; sokan szerették, még többen félve csodálták. A fejedelem nap nap után vadul tombolva, sőt betegesen mohón ürítette fenékig az élvezetek poharát. Báthori erkölcsi gátlástalansága szexuális aberráltságából eredt, mely egyre erőteljesebben tört ki rajta, és nemcsak önmagát, hanem másokat is elpusztítással fenyegetett. Már mindenki elhitte a kósza hírt, hogy a fejedelem saját húgával, Annával is vérfertőző viszonyt tartott fenn. Több kortárs feljegyezte, hogy a török Portánál ez a vád is elhangzott, amikor a szultán végül is Báthori elejtését és Bethlen jelölését határozta el.

A fejedelem lelkében e fekélyes torzulások egyre nőttek, de 1610 márciusáig nem fakadtak ki; ekkor történt ugyanis, hogy Forgáchék háborús pártja – nehogy Báthori tovább erősödjön a trónon – belső összeesküvést szított. Kendi István kancellár, az erdélyi katolikus arisztokrácia vezére már titokban érintkezésbe lépett a magyarországi katolikus mágnásokkal és Radu Șerban havasalföldi vajdával, aki maga ajánlgatta Bécsben Erdély hátba támadását. Kendi szervezte meg a felkelést, kihasználva több főúr becsületbeli sérelmét. Kornis Boldizsár is a feleségén esett gyalázat után lett egyik vezetője az összeesküvésnek. A jórészt katolikus főurakból álló csoportnak Báthori meggyilkolása volt a célja, mialatt az a Besztercére hirdetett országgyűlésre utazik. A merénylet nem sikerült, és a fejedelem szörnyű haragra gerjedt: Kolozsvári János jogügyigazgatót ítélet nélkül felakasztatta, a Kendiek, Kornisok és Sennyeyek birtokait elkoboztatta. A jezsuitákat, akik a si-

kertelen merénylet után sietve szöktek ki az országból, országgyűlési végzéssel kitiltatta. Báthori ettől kezdve nem tűrte a katolicizmust, de a kálvinizmuson kívül a többi vallást is üldözni kezdte. Az unitárius Kolozsvárra is ő vitt be először református prédikátort.

A merénylettől kezdve a fejedelem még kevésbé volt ura önmagának, mint addig. Mivel Bethlen Gábor egyelőre még mellette állt, tanácsaival és energikus szervezőmunkával segítette, nemcsak hogy fenn tudta magát tartani, hanem ellen-támadást is indított.

1610 nyarán az új nádorral, Thurzó Györggyel kellett volna találkoznia, hogy a két magyar állam között a kapcsolatot elmélyítsék. A találkozó létre is jött, de a megbeszélés már nem; Thurzó ugyanis azt kívánta a fejedelemtől, hogy a magyar korona szuverenitását ismerje el, és ennek jeléül Erdély képviseltesse magát a magyar országgyűlésen, továbbá a régi szövetséget újítsák meg törökellenes éllel.

Báthori nagy energiával kezdte saját biztonságát és hatalmát kiépíteni; a katolikus nemesi ellenzék megtört Kendi emigrációja után, a székelyek és a hajdúk fegyverei pedig egyelőre még őt szolgálták. Már csak a szászság élt önhatalmúlag, a fejedelem által nem korlátozott szabadságban és teljes elzárttságban. „Hogy pedig a fejedelmi székes hely, Fejérvár a sok háborúságban nagyon elpusztult volna, arra vetette elméjét [ti. a fejedelem], hogy székes helyét Szebenbe helyezteté . . . Az egész szász nációnak, sőt az egész országnak metropolisát akarván fejedelmi székes helynek rendelni, s az igaz haereseket [örökösöket] onnan kirekeszteni, annak a becsületes nációnak régi privilégiuminak nagy megbántódásával s maga fejedelmi kötelességének is sérelmével.” A fejedelem 1610 decemberében csellel elfoglalta Szebent, melyet önhatalmúlag bekebelezett a kincstári birtokba. A szászságot az erdélyi nemesség jó része gyanúval kezelte, s nem is minden alap nélkül, hiszen Habsburg-barát múltjuk adott volt. De bár a dolgos szász iparosok egy nyelvet beszéltek a császárral, azért ők sem kívánták vissza Basta uralmát, és hű alattvalók-

ként gyártották az erdélyiek számára az iparcikkeket és a puska-
kaport. Amikor Báthori feldúlta városukat, kifosztotta bolt-
jaikat, önmagát is szegényebbé tette.

A következő lépésben Báthori Radu Şerban, a Habsburg-
barát havasalföldi vajda elűzését tűzte ki célul. A gyors akció
sikerrel is járt volna, ha a szultán időben értesül a hadjárat
céljáról. Így azonban a Porta csak Báthori engedély nélküli,
„önkéntes” eljárását látta alattvalója, a vajda elűzésében.
A szultán mozgósította a magyarországi pasákat a Havasalföl-
dön harcoló hajdúk védtelenül maradt tiszántúli települései
ellen, mire a vitézek sürgősen hazamentek. Báthori nagy ter-
ve megtörtött, noha a folytatás nagystílű, mondhatni a realitá-
sokat semmibe vevő, felhőkbe kapaszkodó volt: a moldvai len-
gyelbarát vajda elűzése után orosz–török szövetségre támasz-
kodva a lengyel koronát akarta megszerezni. Csakhogy a len-
gyel rendiség nemrég egyezett ki III. Zsigmonddal, és a Porta
sem akart kockáztatni, no meg a Habsburg-diplomácia is az
akció ellen tevékenykedett. Most megmutatkozott, hogy
Báthori Erdélye külpolitikailag milyen rövid rabszíjon moz-
gott: a fejedelem még Havasalföldet sem tarthatta meg ural-
ma alatt, hanem át kellett adnia az újonnan kinevezett vajdá-
nak. A perzsa front miatt addig béna török is kezdett erőre
kapni – ezt mutatták a Porta szigorú ellenintézkedései.

Forgáchék most már nyíltan támadtak Erdély ellen; soraik-
ban ott volt a szászok küldöttje, Weiss Mihály brassói taná-
csos is. Az elűzött Radu Şerban vajda azonban megelőzte a
magyar sereget, és a brassóiak hívására lengyel, kozák és
moldvai csapatokkal tört Erdélybe. Az 1611. július 9-én a
brassói papírmalom mellett lezajlott csata kísértetiesen ha-
sonlított Székely Mózes vesztett ütközetéhez, de egyszer-
smind különbözött is attól: most nem vérzett el az erdélyi ne-
messég színe-java, és a fejedelemnek is volt még ütőkártyája
– Bethlen Gábort hamarjában segítségért küldte a temesvári
pasához, miközben ő maga Szeben falai közé menekült.
„... bizony elég felháborodott állapottal vagyunk, sok ellen-
ség közt fogunk megszorulni, ... ezt Imrefi uram [Báthori fő

tanácskozója] megszerzé, immár ne hal vala addig meg, ő is hadd úszna együtt velünk” – írta Bethlen 1611. július 21-én.

Ezalatt Forgáchék elfoglalták Kolozsvárt, majd Gyulafehérvárt. Forgách és a vajda serege egyesült Szeben alatt. A katolikus főúr kiáltványt tett közzé az erdélyiek szabadságának visszaadásáról, és Medgyesre országgyűlést is hívott, de szinte senki sem hallgatta meg. Mindenki elbújt, elfutott. „Immár az országnak lakosi, ki hová tudván futni, bújdosni, minden helyekről, az hol erősségecske nem volt, lakóhelyeket pusztán hagyván, amazok az országot kétfelől dúlják, pusztítják, égetik, prédálják vala, és ahol mit kaphattak, minden kimélés nélkül az oláhok Havasalföldibe takarítják vala. . . . A magunk nemzetsége is, kikkel egy nyelvünk, egy hitünk, azon irgalmatlanul dúltak, prédáltak az hová érkeztek, sőt talán szörnyebben, mint az oláhok, noha azoknak okot semmit nem adván, mint-ha rajtok hasonlót valaha cselekedtünk volna . . .”

Báthori megszervezte az ellentámadást; a tőle korábban elpártolt hajdúkat, élükön Nagy Andrással, ismét megnyerte az erdélyi ügynek. A hajdúk szétverték Forgách utánpótlását, Kolozsvárt is visszafoglalták. A törökök is megmozdultak; Havasalföldre visszavitték az elűzött Radu Mihnea vajdát, majd a Barcaságba nyomultak. Bethlen Gábor is jött a temesvári pasa seregével és a végekből összegyűjtött négyezer vitézzel. A kocka nagyot fordult: a dúló-fosztó Radu Şerbant és a Forgách-féle sereget a bekerítés veszélye fenyegette, így a vezérek jobbnak látták elhagyni Erdélyt. A lakatlan észak-erdélyi havasokon vergődő magyar sereg teljesen szétzüllött, és még főnemesi vezérek – Homonnai György, Dóczy András, Czobor Mihály, Rákóczi Lajos – is éheztek. Az erdélyi krónikások nem kevés kárörömmel jegyezték fel, hogy nem akadt olyan magyarországi nagyúr a seregben, aki ne lóhússal lakott volna jól. „Hadainak nagy része . . . úgy odavesze, hogy ha egy országgal, haddal ütközött volna, mégis elégnék állíthatnék annyi népnek odaveszni, maga is Forgách a ló máját édesdeden megette, végre valami kevesedmagával sok bolyongási után Máramarosra verekedett volt ki nagy gyalázattal és

megbecsülhetetlen kárral.” A kudarcnak még a felsőmagyarországi nemesség is örült, s ez is hozzásegítette a fejedelmet a kedvező békefeltételekhez.

A győzelem valójában a török szultán újólag megerősödött hatalmát jelezte Erdély felett. Mégis Báthori, a győzelmet mintegy sajátjának érezvén, Brassó legázolásával akarta teljessé tenni. Imrefi János, a fejedelem addigi bizalmas tanácsadója ottveszett a brassói csatában, és akik ezután következtek, azok még a kétes tanácsokat nyújtó, karrierista Imrefinél is összehasonlíthatatlanul gátlástalanabbak voltak. A fejedelem mögött már csak az ivócimborák és a szeretők hada sorakozott fel. Igen kedves embere volt Ghyczy András, egy Magyarországról szökött gazember, aki persze nem átallta a fejedelmet a háta mögött kijátszani: Báthori követeként utazott a Portára, amikor útközben találkozott Weiss Mihállyal és a brassóiakkal tartó elégedetlenkedőkkel, és egyszerűen megfordította küldetése célját. A Portán immár Báthori ellen beszélt, elsősorban a saját fejedelemsége érdekében. A török egyébként is neheztelt Báthorira, mivel elhanyagolta a neki járó adót és portabeli kapcsolatait, így Ghyczy célt érhetett. Fejedelmi kinevezéséért semmi sem volt drága: Erdélyre a két román vajdaság alárendelt, vazallusi státusát kényszerítette volna, ha uralma megvalósul. A török komoly katonai erővel szándékozta segíteni a neki féktelenül ígérgető és engedelmeskedni látszó Ghyczyt. A fejedelemmé választását elrendelő szultáni fermánban az országgyűlést fenyegetésekkel igyekeztek rábírní a parancs teljesítésére.

Báthori 1612 októberében még legyőzte Ghyczyt és a brassóiak seregét, de önuralmát és méltóságát már soha többé nem nyerte vissza; a benne égő és ki nem alvó láng minden hidat fölégetett körülötte. A zsarnokká vált fejedelem Nagy Andrást is kivégeztette, ezzel a hajdúk gyűlöletét hozva fejére. És élete nagy játékát, a fejedelemséget is ekkor vesztette el, hiszen trónra juttatóját és előrelátó tanácsadóját, Bethlen Gábort is eltaszította magától. A köztük levő viszony egyre romlott, mígnem a fejedelem elhatározta, hogy megöleti vetély-

társnak vélt hívét, de Bethlen a temesvári pasához menekült. Személyében Báthori nemcsak az egyetlen, őt önzetlenül szerető bölcs tanácsadót, hanem a török kegyét is végleg elvesztette. Báthorinak már csak egy út állt nyitva, de ez csak rövid, utolsó állomása volt életének: egyezkedni a Habsburg-hű Thurzó nádorral Erdélynek a magyar korona alá juttatása felől és a közös törökellenes fellépésről. Ezzel a kör be is zárult: Báthori „önszántából” eljutott oda, ahová korábban fegyverrel sem tudták kényszeríteni. 1613. június 3-án a brassóiakkal is kénytelen volt békét kötni.

Ezalatt a Portán vádbeszédek egész sora hangzott el a fejedelem ellen: „Báthori Gábor... ki minekutána a bátyja [nagybátyja], ecsedi Báthori Istvánnak kincset eltékozlotta volna, az országnak pedig jövedelmét ismét tolvajokra és kurvákra elköltötte volna: annakutána prédálásra adván magát, városok, várak, faluk teljességgel kimerítettének minden javakból, nem lévén elégségesek számtalan nagy költségű vendégségeinek elviselésére, az egész haza is fegyverbe borúlna miatta.” Szkender és Magyar Ogli pasák elindultak, hogy Bethlent Erdélybe kísérjék. A menekülő fejedelmen a Habsburgok a szerződés ellenére sem segítettek, és 1613. október 27-én Ghyczy sugallatára a Nagy Andrásért bosszút lihegő hajdúk megölték.

„Az ország lakói, hogy a legyőzhetetlen [török] császár véres kardját a haza nyakáról el tudják hárítani, hosszas fontolgtatás nélkül, mintegy az általános tűzvész eloltása céljából, Kolozsvárra siettek új fejedelmet választani.” 1613. október 23-án a rendek „féltekben szabadon megválasztották” a török jelöltjét, Bethlen Gábort.

1603 őszén Bethlennek a bujdosók már felajánlották a fejedelemséget, de akkor visszautasította, majd egy évvel később Bocskainak szerezte meg a trónt. A Bocskai örökségét majdnem elpredáló Báthorit is ő emelte a fejedelmi székbe, hogy néhány évvel később kénytelen legyen azt átvenni tőle. „És eképpen, ... kiváltképpen ab anno 1588 [1588-tól] Erdély mind háborúságban, veszedelmezésben forgott usque annum 1613

GABRIEL BETHLEN D. G. PRINCEPS TRANS.
SYLVANIAE PART. REGNI HUNGARIE. DOMINVS
ET SICVLORVM COMES ETC.

30. Bethlen Gábor lovas képe. Egykorú metszet

[1613-ig]. Ekkor választatott Bethlen Gábor, és ekkor szűnt meg az háborúság, úgyhogy, noha az országon kívül viseltett hadakozások feliciter [szerencsésen] voltak, de az haza földét ellenség lova lába nem nyomta, sem hada nem ruináltatott [pusztult]... Az említett idő alatt terjedett vala híre-neve az magyar nemzetnek és birodalma is Erdélynek, kezdett vala tárházok lenni az erdélyi fejedelmeknek, épültek várak, városok, kastélyok, udvarházak, templumok, szaporodott sok jó vitézlő rend, és bővölködtek tudós tanító és professorok.”

„Erdélynek adassék békesség...”

„Istennel ő szent fölségével bizonyítjuk, hogy mű magunknak sem az fényes portán, sem itt az országbeli akármilyen rendek között fejedelemséget nem keresvén, egyenlő akaratból ökegyelmek ezt az terhet és súlyos gondot műreánk vetötték, mely választásokban oly szabadosak voltak ökegyelmek, hogy az főszerdár [török katonai főparancsnok] és az pasák is nemhogy neveztenek vagy commendáltak volna valakit, de csak szömmel való intéssel sem mutattak senkire” – írta Bethlen Gábor 1613. október 27-én, négy nappal Erdély fejedelmévé történő megválasztása után. A haza „nyomorult, főlháborodott állapotja”, melynek boldog felépítéséhez Isten segédelmét kérte, igaz volt, de a szabad fejedelemválasztás nem. Hogyan is lehetett volna „szabad választás” nyolcvanezer török és tatár fegyver árnyékában? De ez a „féltekben szabad választás” nem volt újdonság az erdélyi történelemben: a nagy Báthori István nevére már a választás előtt ki volt állítva a török athnámé, Bethlen pedig a portai megerősítést csak az országgyűlés után hónapokkal kapta kézhez. Bocskait is a hajdúk fegyverei és a török támogatása emelte a trónra, a Bethlent követő fejedelmek esetében pedig még inkább igaz volt a török közbenjárása. Az egyetlen valóban szabad fejedelemválasztás Rákóczi Zsigmond esetében volt, de ő nem is

tudta kivívni magának a török elismerését. A legújabb történetkutatás pedig kimutatta, hogy Bethlen a Portán nem is a már gyakorlatilag bukott Báthori, hanem a gátlástalan Ghy-
czy András hajdúkapitány ellenében – akit a török katonai segítséggel is hajlandó volt támogatni – eszközölte ki a maga számára a fejedelemséget. Bethlent valóban török csapatok kísérték a fejedelmi trónig, méghozzá abban a reményben, hogy nálánál megbízhatóbb törökbarát politikus nincs egész Erdélyben. És valóban, sem a török, sem az erdélyiek nem választhattak volna mást, hiszen Bethlenen kívül nem is volt más jelentős esélyes a trónra.

Bethlen azonban egész lényével, tehetségével Erdélyt és nem a törököt szolgálta. Ő csak beleszületett a Portától függő erdélyi viszonyokba, amelyeket – legalábbis egyelőre – nem látott megváltoztathatónak, legfeljebb bizonyos mértékig kijátszhatónak. Jól ismerte a törökök gondolkodásmódját: „... az török bizony mindent cselekedik, uram, ezt én jól tudom, nem miérettünk, hanem magáért, mert ő jól tudja azt, hogy ha Erdély ötöle elszakad, ottan az két Oláhország is elszakad, és az okból az ő birodalmának romlása következik.”

Az erdélyi közéletben régóta ismert, előkelő és az erdélyi nemességhez mértén gazdag családból származó Bethlen Gábor személyében sokat tapasztalt és sok mindenben keresztülment ember lépett a trónra. Bethlen Gábort nem nevelték fejedelemnek, hiszen édesapja az iktári Bethlenek mintegy nyolcszáz jobbágyportát számláló birtokával, illetve az azt hordozó kilencvenezer holddal ugyan valóban az erdélyi előkelőséghez tartozott, és Báthori István fejedelem tanácsosa is volt, de ez a birtok mégis eltörpült a nyugat-magyarországi mánások hatalmas uradalmai, a fejedelmi Báthori-család, Bocskai és a Rákócziak több megyére kiterjedő birtokai mellett. Annál is inkább, mivel a Bethlen fiúk korán árvaságra jutottak – abban a korban ez igen gyakori volt –, és nagybátyjuk, a kortársak által mogorvának mondott Lázár András székely főkirálybíró nevelte igen egyszerűen, a „székelyek szigorú fegyelmében”, inkább a fegyverforgatásra és a gazdálkodásra,

mintsem a tudományokra. A tizenhárom éves Bethlen írta egyik levelében, hogy eddig testvérével tanultak, de ezután elszegődne valamelyik nemesúrhoz, esetleg a fejedelemhez szolgálatra. A korai felnőtté éréssel járt együtt az is, hogy tizenhat éves korában vett részt az első csatában, és mikorra harminchárom évesen fejedelem lett, már harmincnégy ütköze volt mögötte. „... nem nézte tétlenül a sok nyomorúságot, idegen uralmat és zsarnokságot. Minden olyan háborúban, melyet a haza szabadságának és jogainak visszaállításaért vállaltak, vagy amelyet azért vívtak, hogy a külföldiek szokatlan uralmát a hazafiak nyakáról lerázzák, nemcsak részt vett, eladva és elzálogosítva csaknem egész vagyonát, hanem nevének becsületét híressé téve az élen járt bennük” – írta Bojti Veres Gáspár, a fejedelem későbbi udvari történetírója.

A fejedelemség elnyerése után Bethlen Gábor három dolgot tartott fontosnak: „eltemetve a nemrégi romlásoknak, fosztogatásoknak és pusztításoknak az emlékét” az országot felvirágoztassa; a török császár tetszését elnyerje; II. Mátyás elismerését és békéjét kivívja.

Miután a fejedelmet Erdélybe kísérő hatalmas török-tatár sereg dúló-fosztó csapatai készültek elhagyni a fejedelemséget, Bethlen feltűnő kimélettel fogott az ország, a rendek megnyeréséhez. Fejedelemmé választásának körülményeit, a rendek szabad választásának súlyos sérelmét akarta talán azzal feledtetni, hogy nem alkalmazott erőszakot – persze nem is cselekedhetett másképpen, hacsak nem akarta a hirtelen megerősödött török erőt az erdélyi belpolitikába is bevonni. A Szkender pasa által elrendelt fejedelemválasztó országgyűlésen Bethlen hagyta, hogy a rendek, a korábbi magyarországi példán felbuzdulva és megerősödve, törvénybe foglalják az uralkodóval való szembeszállás legmodernebb ideológiáját, a kálvini reformáció ellenállási tanát; felhatalmaztak egyes testületeket, városokat, a fejedelmi tanácsot, a székely és egyéb

31. Bethlen Gábor gyermekezeit a szárhegyi kastélyban töltötte.

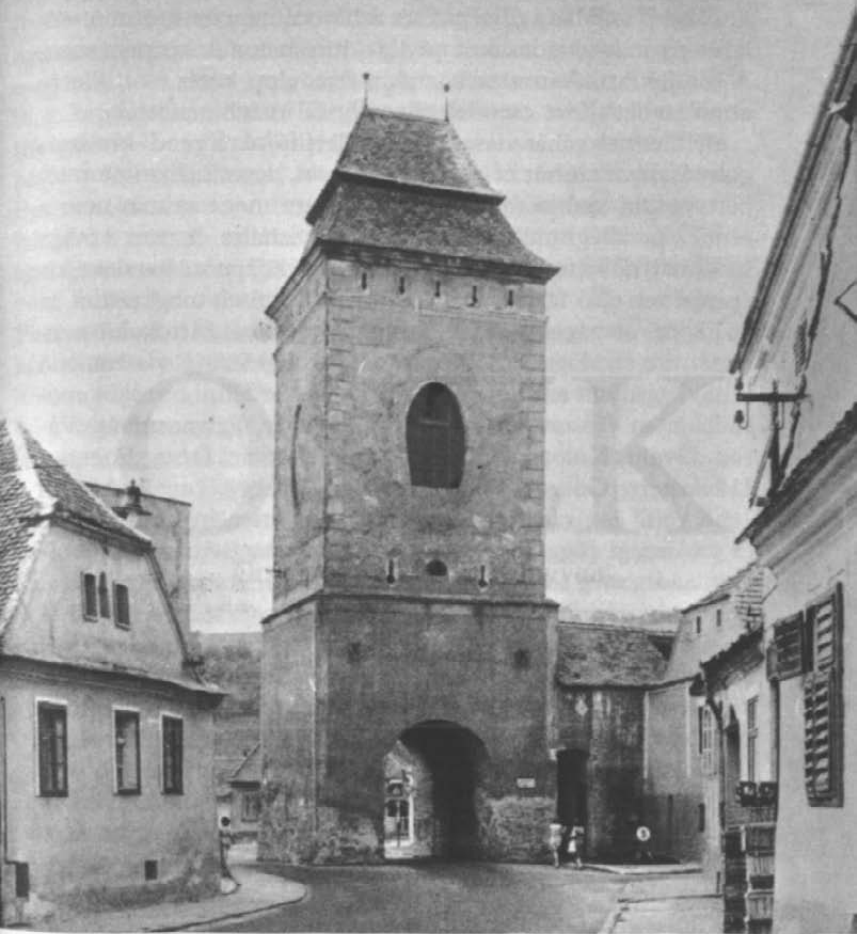
A volt Lázár-kastély észak-nyugati saroktornya

kapitányokat, valamint tisztviselőket, hogy az esküszegő fejedelemmel szemben ellenállhatnak, illetve szervezkedhetnek. A törvény az adott körülmények között igen furcsa, sőt komikus volt: az erdélyi rendek addig alig merték felemelni szavukat a fejedelmi önkény ellen, amelyben bőven volt részük, s most egyszerre, mintha a kivonuló, de lényegében ugrásra készen álló nyolcvanezer fős török sereg őket és nem fejedelmüket szolgálta volna, felerősödött a hangjuk. E cikkely azt bizonyítja, hogy a Báthori által fellobbantott harag immár mindenfajta uralkodói önkény, sőt önálló tevékenység ellen is szólt.

A szászság még a magyar és a székely nemességnél is mérszebben viselkedett. Báthori az ő derekukat akarta a leginkább megroppantani – ez Szeben elfoglalásával részben sikerült is neki –, és most az új fejedelemtől a sérelmek azonnali orvoslását követelte, különben nem volt hajlandó sem adózni, sem hűséget esküdni. 1613 decemberében a szász városok képviselői külön szövetséget kötöttek egymással, és minden alattvalói engedelmességet megtagadtak addig, amíg vissza nem kapják Szebent. A szászság hiába köszönhette szabadulását Bethlennek, úgy viselkedett, mintha már soha többé nem hinne egyetlen fejedelemnek sem. Bethlen hiába adta vissza a Szebenhez tartozó jószágokat és a polgárok házait, a szászság hajthatatlan maradt: nem méltányolta a fejedelem az irányú kérelmét sem, hogy a tél végéig maradhasson a város falai között, hanem inkább az unió értelmében a magyar megyékhez is segélykérő körlevelet intézett. Mivel Bethlen külpolitikailag igen nehéz helyzetben volt, hajlott a szász universitas feltételének a teljesítésére: 1614 februárjában elhagyta a várost.

1614-ben Bethlen az első országgyűlést Segesvárra hívta össze, de a városi tanács megtagadta a gyűlés befogadását. A fejedelem ismét szépszerével engedett, és az országgyűlést Medgyesen – még mindig a Szászföldön – tartották meg. A fejedelem a három nemzet uniójának gyakorlati működését szerette volna szabályozni; mivel az unió „a három nemzetiség között hazánknak megmaradására való szent egyesség bé-

32. A szász városokban még a fejedelem is csak engedéllyel tartózkodhatott hosszabb ideig. Medgyes, városkapu, az ún. Steingasserturm

ke és háború idején”, feladata a közteherviselés. A hazáért mindenkinek áldozatot kell hoznia – volt Bethlen véleménye, és ez a gyakorlatban a nemesség megadóztatását jelentette volna. A fejedelem előterjesztése szerint a várak fenntartását és az uralkodói székhely újjáépítését a három nemzet közösen vállalja el, a közkiadásokra pedig állítsanak fel közpénztárat. A rendek azonban elzárkóztak a fejedelmi kérés elől, illetve annak teljesülését csendes ellenállással megghiúsították.

Bethlennek tehát visszakozót kellett fűjnia a rendi kiváltságok visszaszorítását célzó politikájában, de valójában nem lépett vissza, csak a módszert változtatta meg: ezután nem a rendek privilégiumait háborgatta és nyirbálta, hanem a maga hatalmát növelte jóval amazok fölé. A központi hatalom kiépítésének első fázisát már a következő évben megkezdte: az 1615. évi országgyűlésen a fiskális (kincstári) birtokok összeírását, az elzálogosítások és adományok 1588-ig visszamenő felülvizsgálását rendelte el. Az egykori fejedelmi birtokok maradéktalan visszaszerzése – Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Déva, Fogaras, Udvarhely, Görgény, Töröcsvár, Karánsebes, Lugos, Lippa, Jenő várai és uradalmi – olyan mérhetetlen hatalmi fölényt és gazdasági függetlenséget nyújtott volna Bethlennek, amilyen addig még soha sem volt Erdély történetében. Az új fejedelem, ha minden jószágot nem tudott is visszaperelni, illetve visszaváltani, mindenesetre pénzt szerzett a zálogösszegek révén, és híveket a kiváltás elhalasztásával, valamint a közben levő birtokok „érdem” szerinti megerősítésével. Bethlen mindenképpen célt ért; e lépéssel abszolút hatalmának pénzügyi alapjait teremtette meg.

Az új fejedelemnek az erdélyi nemesség legtekintélyesebb képviselőivel is igen kesztyűs kézzel kellett bánnia, ha nem akarta amúgy sem kevés ellenségének számát az országon belül növelni. A fejedelmi tanácsot, az erdélyi kormányzat legfelsőbb szervét többnyire Bethlen is az előkelő családok tagjai közül nevezte ki. A rendi stabilitást képviselő „régí” arisztokraták azonban hiába voltak a fejedelmi tanácsban számbelileg

rúlsúlyban, egyfelől a kulcspozíciókat Bethlen bizalmas emberei, gyakorta egykori bujdosótársai töltötték be, másfelől a fejedelemnek jogában állott a tanács döntését figyelmen kívül hagyni. Az erdélyi hadsereg főgenerálisa és az ország legfontosabb végvárának, Váradnak a főkapitánya Rhédei Ferenc, egykoron Bocskai kedves embere lett, aki a homo novusok csoportjába, s nem a régi arisztokráciába tartozott. Az utóbbiak képviselői, például Bethlen Farkas, az udvari lovasság főkapitánya vagy a székelyek két főgenerálisa, Kamuthy Farkas és Béli Kelemen, kisebb hatalomnak örvendtek, mint Bethlen bizalmas emberei. A kincstári, had- és külügyek felsőfokú intézését a kancellária végezte, élén a Báthori Gábor által mellőzött Péchi Simonnal, majd az erdélyi török párt 1594. évi felszámolásakor életét vesztett Kovacsóczy Farkas fiával, Istvánnal, aki teljesen alulról szinte új emberként kezdte pályafutását. A fejedelemnek sikerült is elérnie, hogy a régi és az „új” emberek a nekik juttatott tisztségek által buzgó hívei vagy legalábbis jóindulatú szemlélői, s ne ellességei legyenek.

Bethlennek a külpolitikában sokkal nehezebb, pengeéles csatározásokat kellett vívnia, mint a belpolitikában. Törökpartisága, következetes politikai vonalvezetése azt sugallhatná, hogy a Portához való viszonya – legalábbis kezdetben – felhőtlen volt. A török azonban nem önzetlenül kísérte be jeleltjét nyolcvanezer fős seregével Erdélybe; 1614 augusztusában az athnáméval együtt a számla is megérkezett. „Ibrahim aga... átnyújtotta a szultán levelét, melyben az a fejedelem hűségének nyilvánítására s Lippa és Jenő váraknak az átadására buzdítja. Ez a kegyetlen és alkalmatlan parancs annál kegyetlenebbnek bizonyult, mennél kínosabb volt ebben az időben – amikor még a pusztítások friss emléke miatt jóformán senkinek a szíve nem gyógyult meg – akár csak meg is említeni” – írta Bojti Veres Gáspár. De ezeknek a váraknak török kézre adása nemcsak azért volt rettenetesen kínos, mert a Bethlen Gábort bekísérő török-tatár sereg dúlása-rablása mind az emberek emlékezetében, mind a mindennapi valóságban friss

volt még, hanem mert az új fejedelmet „török gubernátorként” emlegető II. Mátyás király és a magyar főnemesség Habsburg-hű tagjai előtt a vádak igazolását is jelentette volna.

Lippa és Jenő a tizenötéves háború során került Erdély kezére, és súlyos katonai veszteséget jelentett a török számára: a két vár annak a várrendszernek volt a láncszeme, amely Nándorfehérvár, Temesvár, Lippa, Jenő, Gyula vonalán biztosította a királyság elleni felvonulási területet, és egyben a hódoltság keleti határát is képezte. A két vár kérdése először Báthori Zsigmond, majd Bocskai és Báthori Gábor idejében is szóba került, de egyiküknek sem kellett visszaadnia. (Fejedelemségeért Ghyczy András is megígérte a két vár átadását a töröknek.) Bethlen Gábor esetében ez az erős, ultimátumszerű követelés nem is annyira a török által fejedelmi székbe emelt törökpárti politikusnak szólt, hanem inkább a Porta nyugati aktivitásának és megerősödésének volt a következménye. A kérdésnek az adott ólomsúlyt, hogy nemcsak a két vár török kézre kerüléséről volt szó, hanem a korábban Szolnokhoz, Gyulához és Temesvárhoz adózó magyar lakosságról is, amely kiszakadt a hódoltságból, de most ismételten török iga várt volna rá. A követelés nyomatékosságát az adta meg, hogy Szkender pasa a határon táborozott. Bethlen azonban nem vesztette el a fejét, nem is tehetette, hiszen annak beláthatatlan következményei lettek volna; egy török háborút nem kockáztathatott meg, még kevésbé egy Habsburg-magyar támadást. Bethlen azonnal követeket indított a Portára a török követelések visszavonására, egyúttal azonban megtette a lépéseket az egyik vár, a jelentéktelenebb és a hódoltsághoz közelebb eső Lippa átadására. A diplomáciai akció sikerrel járt: Lippa át vételét elhalasztották. A török belpolitika hirtelen válsága – Naszuh nagyvezér kegyvesztése – lélegzetvételnyi időt engedett a fejedelemnek, de csak addig, amíg az új nagyvezér hivatalba nem lépett. A pillanatnyi szünet azonban arra elég volt, hogy a végül is 1616 nyarán átadandó Lippa ügye többé csak kínos kötelességgént, de nem a nyitott sebbe öntött ecetként hatott Erdélyben; 1616-ra a fejedelmválasztáskor esett

török pusztítások nyomait kezdte belepni a kivirágzó élet. Addigra már a Habsburg császárral való viszony is valamelyest rendeződött: 1615-ben megkötötték az első nágyszombati egyezményt. „...utolsó veszedelmes kételenségünkben ... egész hazánk megmaradásáért és bizonyos békességünkért ... az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemből, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk” – írta Bethlen. Igaz, az átadás nem ment egyszerűen: a lippai kapitány nem vette figyelembe az átadásra felszólító országgyűlési végzést, hanem a magyarországiaktól, nem utolsósorban a Bethlen ellen trónkövetelőnek állított Homonnai Györgytől biztatva ellenállt. Végül magának Bethlennek kellett a várat harccal bevennie, hogy aztán kiűritve, 1616. június 14-én a „Lippára adózó” területtel együtt átadja a temesvári pasának. Bethlen politikai ügyességére vall, hogy ezt a kínos, valóban nem mindennapi cselekedetet a maga javára tudta fordítani: a töröknél kemény „erkölcsi tőkét” kovácsolt belőle. A későbbiekben „hűségének” eme bizonyítékával nemegyszer mintegy megzsarolta a Portát önálló vállalkozásainak támogatására.

A törökkel való viszony rendezése Bethlen számára létkérdés volt, hiszen ahogy a Porta segítségével lett fejedelem, úgy annak „segítségével” könnyen el is veszthette volna trónját. Mégis, ugyanilyen fontos volt a kapcsolatteremtés a Habsburgokkal is, noha jóval nehezebben ment, mint Kelet felé. Ahogyan a történetíró Bojti Veres Gáspár írta, a császár nagyon rossz néven vette a fejedelem törvénytelen megválasztását, „mert fegyveres gyűlésen kiáltották volt ki fejedelemnek...”. Bécsbe küldött követeit szinte semmibe sem vették, sőt az egyiket, Sarvasági Zsigmondot „a nemzetközi jog ellenére tisztességes őrizetben visszatartották a császári udvarban”. Dóczy András szatmári kapitány és Homonnai György hamis hírekkel telekürtölte az udvart és az országot. „... az irigység és bizonyos ostoba előítélet nagyobb erejű volt, hogysem elismerjék, hogy méltó a fejedelmi címre; s nem gondolták meg, hogy a leghatalmasabb királyságok, virágzó államok,

győzhetetlen királyok gyakran lenéző kezdetből jutottak el sok országnak szerencsés birtokába.” Elismerés helyett egyenesen fegyverrel támadtak a fejedelemségre. Dóczy megrohanta és elfoglalta a legfontosabb végvárait, Husztot, Tasnádot, Ecsedet, Kővárt, és még Váraddal is megpróbálkozott, de sikertelenül. II. Mátyás megkísérelte birodalmi szintre is kiterjeszteni a helyi háborúskodást: 1613 decemberében megkérdezte a német birodalmi gyűlés tagjait, hogy mit szólnának egy esetleges török háborúhoz, a válasz azonban elutasító volt. Khlesl bíboros és kancellár 1614 nyarán közös gyűlésre Linzbe hívta a Habsburg-országok rendeit – azt a rendi konföderációt, amely éppen a központi hatalom ellen jött létre –, hogy pénzt és katonát szerezzen a Bethlen ellen indítandó hadjáratra. Azonban a gyűlés többsége, élén a mérsékletre hajló magyarokkal, a békés megegyezés mellett döntött.

Bethlen már korábban értesült a császár háborús elképzeléseiről, és még 1614 tavaszán levélben figyelmeztette a Portát II. Mátyás békebontó terveire. „Az bécsi végezés ellen egynehány várakban immár Magyarországon bevitte erővel is az német fizetett hadait, és minden órában azon vagy, több várakat, erősségeket is némettel megrakjon mind Erdélyben s mind Magyarországon, ahonnan, valamikor akarja, ártalmasan hadakozhatik őhatalmassága [a szultán] ellen.” Bethlen az adott helyzet ecsetelése után a német császár várható hadmozdulatainak megjelölésével – Erdély, Moldva, Havasalföld, Buda, Temesvár, Nándorfehérvár – igyekezett a szultánt cselekvésre bírni. Az ország megoltalmazása érdekében a török uralkodótól hadak megindítását kérte, de oly módon, hogy a feltételeket ő foglalta írásba – mintha nem is a fejedelem, hanem a török császár lett volna szorongatott helyzetben. Bethlen csodálatosan tudott fogalmazni: e levélben már benne volt egész későbbi politikai koncepciója, de úgy, mintha mindaz a győzhetetlen szultán hatalmát öregbítette volna. A legfőbb gondja az volt, hogy a Habsburgok megtörését célzó háború árát ne Erdély és Magyarország fizesse meg. A feltételek a következőképpen hangzottak: magát, Erdélyt és akik

hozzá csatlakoznak, a szultán minden hadával, kincsével télen és nyáron is egyaránt megsegítse; tudta nélkül és ellenére nem lehet békét kötni a német császárral; „valamit mű vagy Magyarországban, vagy több szomszéd országokban is Isten kegyelmessége és segítsége után vagy szép szónkkal való hozzánk hajtással, vagy fegyverrel megvehetünk, az maradjon épen mindenütt mű számunkra, ... mi kezünkben maradjanak”; a török és a tatár hadak az országot elkerüljék; ha Erdély és Magyarország alá szomszéd ország vagy más keresztény birodalom tartozna, azokat külön török adózás alá ne vessék; a hódoltság határ menti falvai, városai érintetlenül maradjanak; ha Magyarország, Csehország és Szilézia felé sikerül győzelmesen előrehaladnia, segítse őt a szultán, de azokat az országokat se adóztassa; senkit határaiban, hitében, törvényében, szabadságában meg ne háborítson. És végül mindehhez, ami lényegében Mátyás király dunai birodalmának feltámasztása lett volna, Bethlen a töröktől kért pénzt – tizezer, illetve húszezer magyar katonának fél évi zsoldot. E fölöttébb nagyszabású terv megvalósítása lett Bethlen egész további uralkodásának a célja. Bocskai nyomdokain indult el – egyesíteni az országot –, de immár nem Magyarországból, hanem Erdélyből kiindulva. Az eszköz mindegy volt Bethlen számára, mint ahogyan az elkövetkező években mind a töröknek, mind a Habsburgoknak egyaránt kinyújtotta szövetségesi jobbát a másik megsemmisítésére, csak hogy az ország kikerüljön a kettős hatalmi szorításból.

Bethlen grandiózus terve azonban egyelőre papíron maradt, hiszen a linzi gyűlésre meghívott rendek a tárgyalások mellett foglaltak állást, és a töröknek is máshol akadt dolga. 1615 tavaszán II. Mátyás és Bethlen között létrejött az első nagyszombati egyezmény. Ennek értelmében Bethlen Husztot és Kővárt visszakapta, de cserébe el kellett ismernie, hogy Erdélyt a magyar király engedelmeiből bírja, és Buda elfoglalása esetén az visszaszáll a magyar koronára, továbbá vállalta, hogy a török ellen is nyújt katonai segítséget. Ennek a pontnak török részről súlyos következményei is lehettek volna, ha

a szerződést komolyan veszik, de nem így történt. A felek az írásba foglaltakat inkább csak egy fegyverszünet pillanatnyi feltételének tekintették; Bethlen nem maradt tétlenül, és Khlesl is más módon próbálkozott eredményt elérni.

A bécsi udvar a nyílt háború helyett a már több ízben alkalmazott módszerhez folyamodott: trónkövetelőt támogatott – ez egyébként is összehasonlíthatatlanul olcsóbb volt a nyílt hadjáratnál. A vállalkozó Homonnai György lett, aki az elmúlt években többször pártot ütő és a fejedelemségre aspiráló Kendi Istvánnal és a Báthori által elűzött havasalföldi vajdával, Radu Șerbannal szövetkezett. A trónkövetelő III. Zsigmond lengyel királytól és a spanyol uralkodótól is kapott anyagi támogatást. Homonnai Khlesl bíborosnak hitlevelet adott, hogy amennyiben győz, Erdélyt a császár nevében fogja kormányozni, visszaállítja a római egyház egyeduralmát, és Váradot is német kézre adja. A támadásra a szerencsétlen Lipppa-ügy szolgáltatott ürügyet. Mivel Bethlennek saját magának kellett ostrommal bevennie várát, Homonnai az erősség felmentésének ürügyével Fekete Péter hajdúkapitány vezetésével zsoldosait Erdély ellen küldte. Maguk a vár védői már korábban is kapcsolatban állottak Homonnaival, aki megsegítésüket ígérte. Rhédei Ferenc, Bocskai egykori kipróbált hadvezére és Bethlen odaadó híve, egyszersmind sógora azonban már a határnál szétverte a betolakodókat. A békepárti Thurzó nádor és a felsőmagyarországi nemesség is élesen tiltakozott a békebontás ellen, mire Khlesl kényszeredetten megtagadta Homonnait a nyilvánosság előtt. A játszma azonban ezzel még nem ért véget. Bethlen hiába kért elégtételt Bécsben, nemcsak hogy elutasították kérését, és még őt vádolták Lipppa elárulásával, hanem Homonnait is tovább biztatták a szervezkedésre, sőt a spanyol udvar komoly segílyt utalt ki számára.

Bethlen megelégette a huzavonát, és mivel mind gazdaságilag, mind politikailag összehasonlíthatatlanul jobban állt, mint uralkodásának kezdetén, kenyértörésre akarta vinni a dolgot. 1616. július 1-én keltezett levelében a következőket

írta Rhédeinek: „Én az háborúságra okot nem adok, de ha ők az igazságot nem akarják követni, hanem csak imide-amoda mutogatnak, ... nem elég nekünk az, mert így télre ismét felkészülhet Homonnai, és minket is ottan-ottan felültessenek, fejünk felett ijesztő váznak tartsák, nekem bizony az nem tetszik, hanem mostan az egy fáradsággal válják el köztünk minden dolog... Ha békességben akarnak élni, tartsunk és kössünk igaz békességet, én is kész vagyok hozzá; ha pedig fegyverre akarják az dolgot vinni, ahhoz is Isten segítségével most vagyon nekem módom, mert ha arra megyen az dolog, elég szablyát vihetek én is az békességbontogatókra...”

1616 októbere után, amikor Homonnai Gombos Péter hajdúkapitány embereivel és erdélyi emigránsokkal ismét Erdélybe tört, de Désnél csúfos kudarcot vallott, Bethlen következett: Kornis Zsigmondot és még néhány katolikus urat elfogatott, majd decemberben 12 ezer főnyi sereg élén Debrecenbe vonult. Onnét szólította csatlakozásra a felsőmagyarországi rendeket, akik ekkor még nem álltak ugyan mellé, de Forgách hadba hívó parancsának sem engedelmeskedtek. Bethlen ideje még nem érkezett el, noha a nemesség semleges magatartása őt segítette. 1617-ben megújították a nagyszombati szerződést, és ezzel a fejedelem helyzete megszilárdult.

„A nagy fejedelem”

„Dominus est illuminatio mea, et fortitudo mea, quem timebo [Az Úr az én világosságom és erősségem, akit félek], azt mondja Szent Dávid; kitámad a nagyhatalmú Isten az ő igaz tiszteleti mellett, szent nevének dicsőítőit megóttalmazza, az bálványozókat megrontja, és tanácsokat megcsüfolja.”

(Bethlen Gábor levele 1616-ból)

Új Erdély születik...

„Mert ha mindnyájan csak az magunk életének nyugodalmát keressük, úgy az hazánk vesz el, és akiket kegyelmetek közül az Úristen szép fiakkal, leányokkal áldott meg, az mi holtunk után lesznek koldusokká és parasztokká, mely az mi restségünkből és gondviseletlenségünkből következik szegényekre. ... az igaz hazája szerető ember az ő hivataljában járjon el szorgalmatosan, istenünket dicsídjük hálaadással, ... megsegít az Úristen bennünket, uram; ha százezer az ellenségünk is, de csak istenünkben bízunk, nem kell felettébb tölők félnünk” – írta 1616-ban Bethlen e lélekemelően szép sorokat Rhédei Ferenc váradi kapitányhoz. E levélben a fejedelem egész hitvallása benne volt: a hazája iránti szeretet, melyre másokat is buzdított és az a határtalan gondviselés, „busulás, éjtszakai-nappali sok nyughatatlanság”, mellyel az országot vezette ki a Báthori Gábor által előidézett romlásból. Bethlen megrendítően mély, belülről fakadó vallásos hite olyan racionális volt, hogy az tenni akarását, nehézségeket legyőző munkaerejét sokszorozta szinte emberfölöttivé. Az éjt nappallá tevő munkára, ügyességre, tehetségre nagy szükség is volt, hiszen az előző évek kuszasága, háborúsága és Báthori pazarlása igen elszegényítette az országot. Maga Bethlen írta Rhédeihez a következő sorokat: „Szegény Báthori fejedelem idejében minden ember jószágá exemptus [adómentes] volt nagyobb részére, minden harmincadokat eldeputált [eladómányozott], semmi jószág és majorság az várhoz nem volt,

vaskohnak híre sem volt, az vitézlő rendnek esztendőben három-négy hópénzt fizettek, nagy csuda volt...”

Bethlen Gábornak azonban nemcsak a Báthori által hátrahagyott súlyos gazdasági tehertétellel kellett szembenéznie, hanem azzal is, amiről a kortársak még nem is tudhattak: az európai méretű, évtizedekig tartó gazdasági visszaeséssel, depresszióval. A kapitalizmus fejlődése Nyugat-Európában egyre inkább beleütközött az adott gazdasági-társadalmi rendszer korlátaiba, és szabad utat csak az angol polgári forradalom tud majd törni. Bethlen korszaka még csak a nehézségekkel volt terhes, a vajúdas hosszú ideig elhúzódott. A nemzetközi kereskedelem megrázkódtatásai és a megtorpanó agrárkonjunktúra mellett – a korábbi évtizedekben az agrártermékek iránt megnőtt kereslet a mezőgazdasági termékeket előállító és exportáló kelet-európai országoknak kedvezett – a természet erői is negatívan munkálkodtak: a 17. század első felében az ún. európai „kis jégkorszak” a mezőgazdasági termelést igen megnehezítette.

A fejedelemnek nem sikerült ugyan a nemesség rendszeres adóztatását elérnie, hiszen a közpénztár felállítását célzó terve kudarcba fulladt, de az 1615. évi birtoktörvény – a fiskális birtokok összeírása és az adományok 1588-ig visszamenő felülvizsgálata – mégis döntő vereséget hozott az erdélyi nemesség rendi törekvéseire. (A sérelmesnek tartott törvényt Bethlen halála után, 1630-ban szinte az elsők között törölték el.) Az 1622-ben megújított törvény lényege nemcsak az volt, hogy az „érdemtelenektől” vissza lehetett szerezni az uradalmakat, hanem hogy az „érdemeseknél” levő fiskális birtokokat sem hagyták meg donációs, azaz örökbirtok formában, hanem zálogbirtokká változtatva a fejedelem bármikor megszüntethette, illetve visszaválthatta. Az 1615-ös birtoktörvényben felsorolt fiskális uradalmak legnagyobb része ténylegesen is a fejedelem vagy legalább családjá kezére került. Ez a függő helyzet az erdélyi nemességet teljesen kiszolgáltatatta urának.

Bethlen a kincstári javakon kívül más fontosabb birtokokat is igyekezett megszerezni: Vajdahunyad, Ecsed, Tasnád, Ba-

lázsfalva és Debrecen is birtokába került. (Az 1622. évi nikolsburgi békében a fejedelem személyes birtokul Munkács várát és Tokajt is megkapta.)

Uralkodása kezdeti szakaszában azonban még Bethlen is kénytelen volt nagyobb erdélyi birtokokat eladományozni vagy elzálogosítani erdélyi birtokosok részére, ha később igyekezett is azokat visszaszerezni, és nem családtagok részére jelentősebb birtokokat Erdély területén csak kivételesen ajánlódkozott. A legfontosabb uradalmak, várak, városok családjának juttatásával fejedelmi hatalmát növelte; magánbirtokosként is abszolút túlsúllyal rendelkezett az erdélyi birtokos nemesség felett.

Bethlen uralkodása első pillanatától fogva nagy gondot fordított a Báthori által meghagyott uralkodói jövedelmek beszedésére, melyeket aztán fokozatosan bővített, illetve a kincstári birtokok visszaszerzésével addigi jövedelmeit sokszorosukra növelte. 1614 februárjában, amikor a fejedelemnek még csak az elődjétől átvett csekély számú fiskális birtokkal kellett beérnie, hűséges emberének, Rhédei Ferencnek írta a következő sorokat: „Kegyelmed abban az helyzetben Váradnak nemcsak kapitánya, hanem Bihar vármegyének is főispánja, a fiscus jövedelmének szolgáltatóit kegyelmed által kényszeríthetjük minden igazságnak bészolgáltatására, és ha adósa marad az fiscusnak, magát is arestálhatják érette, és jószágát is confiscálhatják [elkobozhatják] az summáig. Kegyelmed az harmincadosok felől is informáljon bennünket, ki hasznos, ki haszontalan arra az szolgálatra, . . . de mind az adó beszédésére s az harmincadok [vám] jövedelmének bevételére kegyelmednek kell ott szüntelen szorgalmatos gondjának lenni. . .” Tegyük hozzá, hogy a tiszántúli Részek Erdélynél jóval gazdagabb terület volt, és a megyék között is Bihar volt a legnagyobb. Az előző évi számadásokban, így 1611-ben és 1612-ben is nagyon sok volt a be nem szedett adóhátralék. „Senkinek penig adaját meg nem engedték, . . . az váradi fizetés . . . meg nem halad húsz vagy huszonkétezer forintot. Azok pedig az jövedelmek jó gondviseléssel és vigyázással harminckétezerre is

menni, úgy hogy minden esztendőben az vár építésére is convertálhatni [ráfordíthatni] nyolc-, avagy tízezer forintot.” A fejedelem különös gondot fordított Váradra és jövedelmeire, hiszen egyfelől ez a vár volt Erdély nyugati kapuja, másfelől Huszt és Kővár, a két fontos északi határvár a császár kezén volt. Várad és jövedelme a Habsburgok által megnyírbált maradvány Erdély alapköve lett. „Mi kegyelmedet hazánknak közönséges javáért kényszerítjük a szüntelen való vigyázásra. Immár oda kifelé Huszt és Kővár odalévén, csak kegyelmedre támaszkodhatunk minden vigyázásban” – írta Bethlen a váradi kapitánynak.

Az állami jövedelmek növelését szolgálta az 1616-ban törvénybe iktatott új összeírás is, amely a rovásadó alá eső portákat vette számba. A birtokos nemesség az új összeírást is szeretetteljes volt megakadályozni, de kísérlete eredménytelen maradt.

A kincstári birtokok rendezése mellett Bethlen a fejedelmi jogokat is kézbe vette. A harmincad-, azaz a külkereskedelmi vámjövedelmeket fokozott ellenőrzése alá vonta. A bérletbe adott harmincadhivatalokat és sóaknákat már 1615-ben visszavette, és a tisztviselőket is megrendszabályozta, elszámoltatta. A vámkérdés igazán akkor ütközött nehézségekbe, amikor Bethlen magyarországi területeket foglalt el és az északi megyék a békekötés után is a kezén maradtak. Az Erdélyből és a hét vármegyéből jövő kereskedőktől, illetve az oda utazóktól a magyar király harmincadosai és a fejedelem is megvette az áruk vámját, ráadásul az egyharmaddal felemelt harmincadot. Bethlen megpróbálta a kérdést a Habsburgok rovására megoldani – azt kérte, hogy a kereskedőktől csak egy harmincadot szedjenek, és az öt illesse meg –, de eredménytelenül.

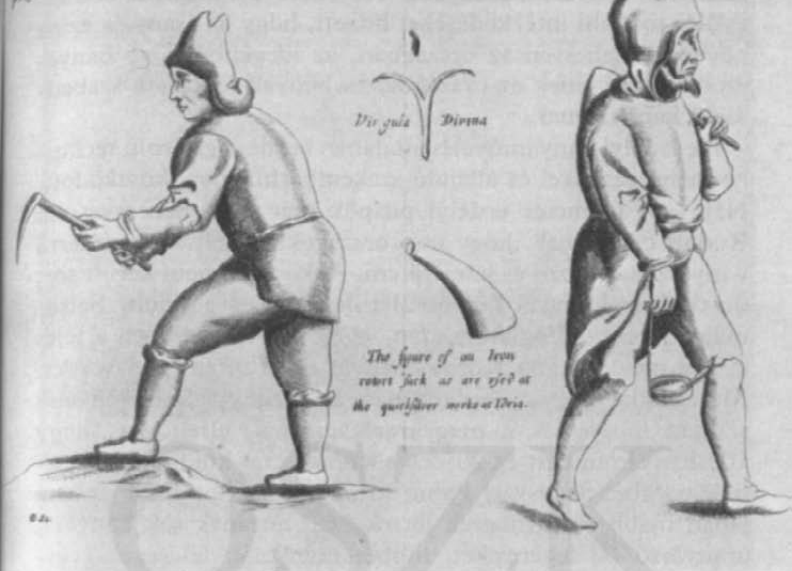
A vámszedéshez persze a kereskedelmet is fejleszteni kellett. Az Erdély és a román vajdaságok közötti kereskedelem elősegítése érdekében 1619 májusában egyezséget kötött a havasalföldi vajdával az „áros és kereskedő emberek” szabad járására. Akkoriban az erdélyiek fölös gabonát és tömeges iparcikkeket is vittek kelet felé.

Bethlen uralkodásának későbbi szakaszaiban a kereskedelemre még nagyobb gondot fordított, mint a korábbi években. A versenyt mind a kereskedelemben, mind az iparban mesterségesen is növelte: 1623-ban a zsidó kereskedők számára adott kiváltságlevelet, mely szerint szabadon kereskedhetnek az országban. 1627-ben a görög kereskedők ügyét is rendezte, és megengedte nekik, hogy áruikat meghatározott helyeken eladhassák, ezzel nagy konkurrenciát támasztva a hazaiakkal szemben.

A fejedelem segítette a kereskedelmet, ugyanakkor az Európában már akkor ismert és alkalmazott merkantilista elvekhez hasonlóan úgy védte a külkereskedelmet, hogy az aktív mérleget biztosító termények exportjának nagy részét monopolizálta a fiskus részére. Bethlennek nem volt sem módja, sem elegendő ideje, hogy kereskedelmi társaságokat alapítson, és azoknak egyedárusítási jogot biztosítván majd a társaság adóiból vegye ki az állam hasznát, hanem magának kellett kézbe vennie a dolgot. Az évek során a kénre, mézre, viaszra, higanyra, marhákra és lovakra, majd 1628-tól a vasra is állami monopóliumot rendelt el; ezeket csak ő exportálhatta, illetve kivitelüket külön fejedelmi engedélyhez kötötte. E monopóliumokat időközönként megújította, és amikor tehette – például 1625-ben –, külön megbízottat küldött ki az árusítások fokozott ellenőrzésére.

A fejedelem már az első hadjárata előtt igyekezett megszervezni az exportot, hogy a háborúhoz elegendő pénzhez jusson. Így velenceiekkel és 1616-ban egy danzigi kereskedővel kötött megállapodásokat, ezek azonban még csak szerény kezdetek voltak az 1620-as évek nagy kereskedelmi vállalkozásaihoz képest.

A kincstár jelentős jövedelemre tett még szert a különböző só-, réz- és nemesfémhányákból és a nemesfémbevéltásból. Bethlen uralkodását szinte azzal a rendelkezéssel kezdte, hogy 1613. november 17-én utasította a bányászokat, hogy minden aranyat a kolozsvári pénzverő házhoz szolgáltatassanak be; a nyers arany bevéltása egyedül a fejedelem kolozsvári

33. Bethlen szakmunkásokat telepített le Erdélyben.

Két bányász csákánnyal és mécssel

aranyváltó kamarájának ispánját illette meg. Ezzel szervezett központot létesített az aranybeváltásnak, amely addig a szászok monopóliuma volt.

1615-ben a fejedelem a bányaművelés feltételeit is igyekezett kedvezőbbé tenni: a rendelet szerint az arany, ezüst, réz, ólom, higany és más fémek bányászása szabadon művelhető, új bányák is nyithatók, de az arany és az ezüst nyolcadrészét a fiskusnak kell beszolgáltatni; aki elhagyott bányákat újjáépít, vagy újakat nyit, az teljes hasznukat egy évig adó nélkül élvezheti; a bányászok saját személyükben mentesek a hadra keléstől, de szükség idején maguk helyett kötelesek

jól felfegyverzett személyt küldeni. Kizárólagos bányamónopóliumot senki sem kapott, mivel Bethlen ragaszkodott az általános bányaszabadsághoz. Az 1618. évi szebeni országgyűlés további intézkedéseket hozott, hogy az arany és ezüst bővebben lehessen az országban, az idegenből jövő bányászok bejöhessenek az országba, és bányák nyitására szabadságot kaphassanak.

Az erdélyi bányaművelés általában kezdetleges volt, technikai nehézségekkel és állandó szakemberhiánnyal küszködött. Náprágyi Demeter erdélyi püspök már 1602-ben javasolta Rudolf császárnak, hogy más országokból kellene hozzáértő bányászokat hozni és letelepíteni. Akkor erre nem került sor, de tizennyolc évvel később Bethlen erre is gondolt. Felsőmagyarország elfoglalása után, 1620 szeptemberében a fejedelem meglátogatta Körmöcbányát és az ottani pénzverdét. Mivel látta, hogy az erdélyi bányák mennyivel alacsonyabb szinten mozognak a magyarországiaknál, elrendelte, hogy 100 bányamunkást és 20 szakalkalmazottat küldjenek a fejedelemségbe. Segesvári Bálint krónikája szerint 1622 januárjában újabb szakemberek jöttek: „...hozának sok bányász, aranyászó [!] legényeket, többet ötszáznál, feleségek-gyermekekkel egyetemben Körmöcz és az több bányákból onnét feljül; de nem jó akaratjuk szerint, hanem mind válogatva írva voltak, kiket Bethlen Gábor ő felsége küldé Erdélyben; pénzverők is voltak köztök, kételenség alatt kellett eljönniek.” Bethlen az 1623. évi hadjárata során újabb bányamunkásokat küldött haza.

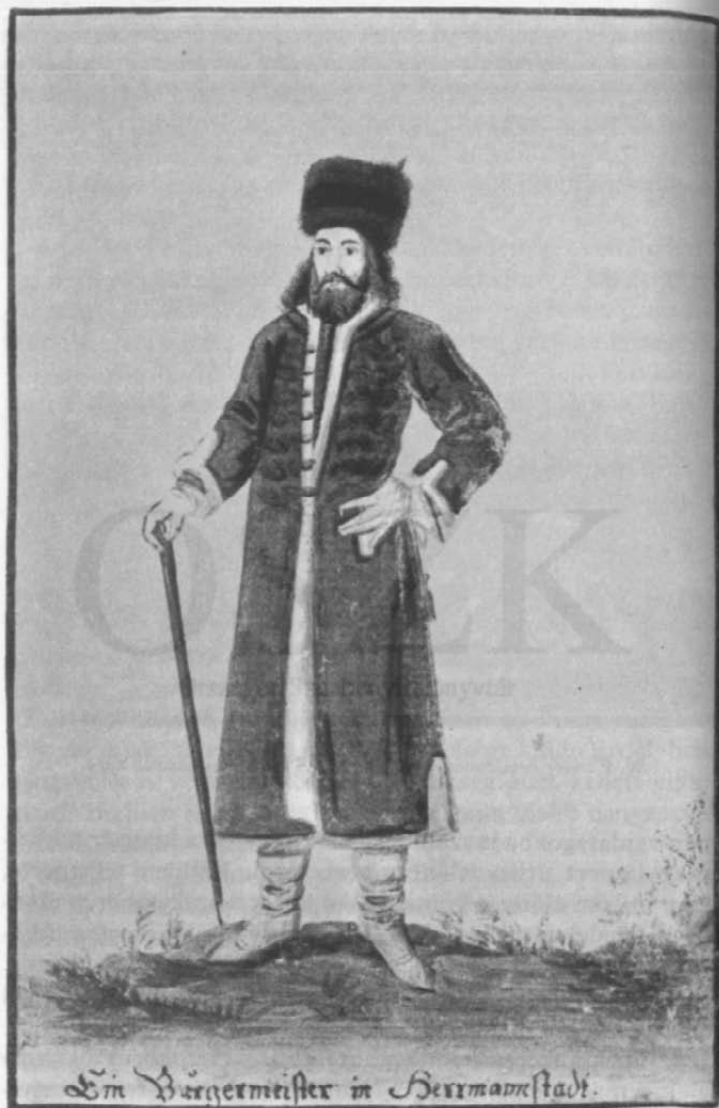
Végül a fejedelem országos gondjai között az ipar támogatásáról, illetve színvonalának emeléséről sem feledkezett meg. Közismert, hogy Erdélyben a szász mesterek viszonylag fejlett kézműipart folytattak, mely a magyar iparosok szintjénél magasabb volt, de nem érte el a nyugati Habsburg-tartományok és -országok színvonalát. A szebeni és brassói legjobb posztók is csak a legrosszabb minőségű sziléziai karasiához vagy az átlagos morva posztóhoz voltak hasonlóak. A hazai átlagos igényt ki tudták elégíteni, sőt még a szomszédos ro-

34. Vándor kovácsmester és családja. A háttérben Csicsva vára

mán vajdaságokba is szállítottak textíliát, de a luxusárut kizárólag import útján lehetett beszerezni. Bethlen felismerte, hogy milyen előnyös volna, ha jól képzett szakemberek élnének a fejedelemségben. Már 1618-ban külföldi mesteremberek betelepítésére gondolt, sőt követeit el is küldte Danzigba. Tervét 1621-ben morva anabaptisták Alvincra telepítésével váltotta valóra.

Az ún. újrakeresztelők (anabaptisták) 1525 körül alakították ki a maguk szektáját Svájcban, ahonnan hamarosan menekülniük kellett. Egyik csoportjuk Morvaországban telepe-

35. Nagyszebeni szász polgármester

Eme Báthfői Lauer.

dett le, de a Habsburgok vallásuk miatt üldözték őket. Bethlen morvaországi hadjárata alatt ismerkedett meg velük, és azonnal felismerte kézművesiparuk fejlettségét. 1622-ben több csoportban telepítette le őket, és olyan kiváltságot kaptak, mely szerint földjük után csak tizedet fizetnek, de termékeiket a fejedelem és utódai számára féláron kell adniuk.

A külföldi mesteremberek betelepítésével Bethlen kettős célt szolgált: egyrészt az erdélyi ipar technikai színvonalát akarta emelni, másrészt versenyt támasztva az egyes céhek bizonyos piackörzeteket monopolizáló helyzetét igyekezett megtörni. A mintegy kétszáz család betelepítése pillanatnyilag valóban javította az iparcikkek minőségét, és növelte választékát, hiszen az anabaptisták által készített posztó jobb volt, mint a szászoké, és a vargák, tímárok, kovácsok, késcsinálók is magasabb színvonalon dolgoztak a hazaiaknál. De leszármazottaik közül a későbbiekben egyre kevesebben üzték eredeti mesteriségüket, és az erdélyiek sem tanultak tőlük; így az erdélyi ipart a betelepített morva kézművesek tartósan nem emelték magasabb szintre.

A hazai mesterek, főként a szászok igen sérelmesnek tartották a mesterségesen támasztott versenyt; a szász krónikaíró, Krauss György panaszkodott is a morvák behozásával szenvedett kár miatt. Mindent megtettek, hogy városaikból kitiltsák az anabaptistákat, és Bethlen halála után országgyűlési végzéssel ezt sikerült is elérniük.

Bethlen Gábor saját központi hatalmának a rendektől független, jól kiépített gazdasági alapját már uralkodásának elején kezdte megteremteni. Az évek során gazdasági intézkedései egyre céltudatosabban az ország gazdaságát védő és az egységes nemzeti piac kialakulása felé irányuló, az aktív külkereskedelmi mérleget és a jó pénzforgalmat biztosító állami kereskedelem rendszerének kibontakozása felé mutattak. És Bethlen mindezeket a merkantilista (kereskedelmi) rendszerbe beillő intézkedéseket nem öncélúan, hanem a nem túl termékeny és szegényes kis Erdély talpra állításáért tette, hogy az, Habsburg-Magyarországot is kibillentve passzivitásából, be-

37. Habán korsó, 1609

kapcsolódhasson az európai nagy játszma, a harmincéves háborúba.

Átfogóbb és előrelátó gazdasági intézkedései ugyan inkább az 1620-as években valósultak meg, mégis már az 1619. évi országgyűlés elismerő szavakkal emlegette a fejedelem munkájának eredményét: „Istennek kegyelméből az országban minden bőség vagyon.” Maga Bethlen is egyik korábban írott levelében elégedetten állapíthatta meg: „Bizony soha nem hittem volna, ilyen romlott állapotban, hogy ilyen megépült hadaink lehessenek... Bihar vármegyén és a két vármegyén kívül lehet csak innét belől is 14 ezer emberünk hadra való könnyen... jó lovas, és igen szerszámos a lovas mind vármegyéken, székelésen igen kopjás.”

Az össz-európai játszma nyitánya

1618. május 23-án a prágai vár ablakából a feldühödött cseh rendek kidobták a Habsburg-kormányzat két vezető képviselőjét, Martinicot és Slavatát, majd utánuk a titkárukat is. A két fő embernek az emeletnyi magasságból kizuhanva ugyan semmi különösebb baja sem lett, de a defenesztráció ténye elindította a cseh rendi felkelést. A protestáns nemesség kezébe vette a hatalmat, és ismét harminc direktort jelölt ki, mint ahogyan az már Rudolf idejében is történt.

Talán egyszerűbb lett volna nemet mondani 1617-ben, amikor a cseh rendek afölött döntöttek, hogy elfogadják-e a nagy ellenreformátor stájer Ferdinándot a gyermektelen Mátyás utódjának. De Ferdinánd megesküdött az addigi törvények és szokások megtartására, melybe az 1609. évi Rudolf-féle felséglevelet is beleértették, amely a vallásszabadságot biztosította. A rendek pedig bíztak jól kiépített állásaikban. Az erőszakos rekatolizáció azonban megindult, a városok, egyetemek sorra kapták a királyi parancsot, miszerint vegyenek részt az úrnapi körmeneteken, és Husz János ünnepét is betiltották. A meginduló küzdelem tétje azonban korántsem korlátozódott a val-

lásra: 1618. május 23-án a katolikus uralkodói abszolútizmus és a cseh rendi hatalom látványos összeecsapása indult meg.

A történetírás e dátumtól szokta számítani az első kontinentális méretű háborút, amelynek vége felé szinte már nem akadt olyan európai ország, amely be nem avatkozott volna; ez volt a harmincéves háború, amely a cseh defenesztrációtól a vesztfáliai békéig (1648) terjedő, különböző országokat különbözőképpen érintő, ismételt hadjáratokat magába foglaló, és bonyolult gazdasági-társadalmi és politikai válságból eredő, véresen vajúdó korszakot ölelt magába.

A 16. századi gazdasági konjunktúrára beköszöntő, hosszú ideig elhúzódó depresszió, a nemzetközi kereskedelem sorozatos megrázkódtatásai, az amerikai nemesfémszállítmányok zuhanásszerű csökkenése és az addigi európai gazdasági központ áthelyeződése az egész kontinenst megrendítette. A feudalizmus és a kapitalizmus harca még korántsem dőlt el; az Egyesült Tartományok (a mai Hollandia) 1609-ben kivívta ugyan függetlenségét, de a középkori szabadságjogokat és az elavult regionális önkormányzatot védelmező polgárságnak még ezután kellett uralkodó osztállyá válnia. A későbbiekben a burzsoázia vezető szerepe ott kizárólagos lett, de a déli tartományok, Flandria továbbra is spanyol Habsburg-uralom alatt maradt, és a katolikus egyház megújulásával párhuzamosan a feudalizmus is restaurálódott. A sorozatos spanyol államszűkölködés tönkretették az olasz és a német bankárokat, és az európai pénzpiac új központja Amszterdam lett; de a régi haldoklása és az új megszületése még hosszú ideig eltartott. Gazdaságilag nemcsak Habsburg-Spanyolország birodalma fuldokolt, hanem a bukásban magával rántott délnémet városok is. 1620 táján a német városok még jólétről tanúskodtak, de ez már csak külsődleges, gyökértelen volt.

Gazdaságilag, társadalmilag, politikailag és kulturálisan is olyan vákuum jött létre Európa közepén, melyet a kontinens nyugati peremén elhelyezkedő és a születő új gazdasági-társadalmi formával küszködő Hollandia és Anglia nem volt képes kitölteni. A kétszeres Habsburg-gyűrűvel – a spanyol és az

osztrák Habsburgok országai által – körülvelt és az azt szét-törni igyekvő Franciaország a Habsburgok növekvő hatalmára féltékeny pápa és a protestáns német fejedelmek támogatásával volt hivatva a dinasztia egyeduralmát megakadályozni. Az államérdeknek mindent alávetettek, még az egyházi célokat is. Ez Rómára is igaz volt, ahol elsődlegesen a politikai szempont érvényesült. Már V. Sixtus (1585–1590) kedvezett a vallásilag még korántsem egységesen katolikus Franciaországnak, hogy határt szabjon a spanyol túlsúlynak. Franciaország a 17. század első harmadára Európa vezető hatalmává lépett elő; ez nemcsak a politikában, hanem a kultúra és a divat diktálásában is érvényre jutott. E gazdasági-társadalmi és politikai változások szülte elégedetlenség és a belső feszültségek levezetése az emberiség évezredes „receptje” szerint történt meg – ez volt a harmincéves háború.

Európában valójában kettős hatalmi küzdelem folyt: egyfelől az osztrák Habsburgok és a török, másfelől a spanyol Habsburgok és a még egymással szövetséges hollandiak és angolok között a tengerek és az európai gazdaság uralmáért. A Habsburg-ellenes és protestáns érdekek összekapcsolódtak, és ebben nagy érdeke volt Franciaországnak is. Az elkövetkező küzdelemben a Franciaország felé tekintő protestáns Unió (1608) és a Habsburgok védnöksége alatt álló katolikus Liga (1609) tagjaiként kapcsolódtak be a német fejedelemségek. Az osztrák Habsburgok országaiban a rendi mozgalmak a Bocskai-felkelés óta amúgy sem szűntek meg, így már szinte egész Nyugat- és Közép-Európa beavatkozása adva volt. Észak- és Kelet-Európában a Baltikumért folyó lengyel–svéd és lengyel–orosz harcból pedig a Habsburg-szövetséges Lengyelország útján következett az, hogy az északi államok is bekapcsolódtak a háborúba. Így az 1618 tavaszán gyújtott „kis” cseh tűznek óhatatlanul is hatalmas, európai méretű máglyává kellett átalakulnia, amelynél minden ország, illetve uralkodó a maga erejéhez mérten sütogethette a saját pecsenyéjét.

A harmincéves háború első szakaszát az ún. cseh háború (1618–1620) alkotta. A 16. századi gazdasági-társadalmi fejlődésből adódó hatalmi harc résztvevői egyfelől az uralkodó és az őt támogató kicsiny katolikus, lényegében idegen eredetű főurakból álló csoport, az ún. udvari spanyol párt, másfelől a cseh nagy- és középbirtokosság, valamint a kisnemesség volt. A hazai birtokosok, akiknek jelentős többsége gazdaságilag hátrányos helyzetbe került az idegenekkel szemben, az ország huszita és reformációs-humanista hagyományaiból is táplálkozva politikailag radikalizálódott.

Rudolf idejében a rendek, nem utolsósorban a Bocskai-felkelés hatására és mintájára, hatalmi pozíciókat és szabad vallásgyakorlatot nyertek. Az uralkodó és a rendek között azonban ismét megbomlott az egyensúly, és ez az 1618. évi fegyveres konfliktushoz vezetett. „... bizonyos dolog, az egész ország deficiált [elszakadt] császártól, Prágában a várat tárházastól occupálták [elfoglalták], az német urakban az ablakokon lehánták, az vicerexet [helytartót] erős fogságban tartják, hadat igen fogadnak magoknak. Császár is hadat fogadna, ha volna mivel. Hispániában küldött postán hadért...” – írta Bethlen 1618 júniusában.

A rendi mozgalom résztvevői az első pillanattól fogva számítottak a külföld segítségére, sőt szinte csak arra, és az alsóbb néprétegek mozgalmát elnyomták. Bethlen is erre a nagyfokú külföldi tájékozódásra utalt július 9-én írt levelében: „Nem is hihetem el magamban, hogy könnyen az csehek leszálljanak, mert Siska [Zsizska] támadásánál ez százszorta nagyobb dolog, kiváltképpen, ha valamely fejedelem is consentiál [egyetért] vélek. Hihető, hogy mód nélkül ilyen nagy dolgot nem is indítottak, noha igen szépítik és kicsidítik...” A Habsburgok nagyhatalmi helyzetének megingatása az arra féltékeny, illetve a nyomást eltérni kénytelen országok érdeke is volt. Így nem volt alaptalan az a törekvés, amely a felkelés kiszélesítését célozta. A korábbi konföderációs szerződések alapján a csehek elnyerték a sziléziai rendek segítségét, akikhez a lausitziaiak is csatlakoztak. A morva, valamint a felső- és

alsó-ausztriai rendeket azonban már csak 1619 tavaszán, illetve nyarán sikerült mozgósítaniuk. Az Egyesült Tartományok, melyekre a csehek mindenekfölött számítottak, 1621-ig szóló fegyverszünetet kötöttek a spanyolokkal, és 1619 tavaszáig nem is állt módjukban tényleges segítséget nyújtani. A hollandok szövetségeseinek, a svédeknek és a német evangélikus Uniónak csak egyetlen, a Mansfeld által vezetett gyalogos sereg küldésére futotta erejükből. A cseh rendek fő támaszukat királyjelöltjük, a pfalzi választófejedelem apósában, I. Jakab angol királyban keresték, de hiába. Frigyes elfogadta a cseh koronát, de ezzel inkább apósa rosszallását, mintsem segítségét vívta ki. Anglia és Franciaország diplomatái is a békés megegyezésen munkálkodtak. Mintha a Habsburg-ellenes országok hirtelen meggondolták volna magukat, tettek helyett a békességet hirdették.

1618 nyarán még a magyar országgyűlés is elzárkózott a cseh rendek segélykérése elől: a követségbe küldött Jesseniust (Jeszenszky Jánost), a híres tudós orvost és egyetemi rektort kiszolgáltatták II. Ferdinándnak, aki később kivégeztette. És miközben Csehországban folytak az előkészületek a fegyveres összecsapásra, Magyarországon a májusi királyválasztó országgyűlés megtartása után, 1618. július 1-én II. Ferdinándot magyar királlyá koronázták. Igaz, Ferdinándnak esküt kellett tennie és hitlevelet kiadnia a bécsi béke és az azt követő törvények, köztük a vallásszabadság tiszteletben tartására.

1619 elején a magyar rendek és az udvar között a viszony látszatra még felhőtlen volt, de II. Mátyás márciusban bekövetkezett halálával II. Ferdinánd foglalta el a trónt. A fáradt, beteg és uralkodásba belefásult Mátyás után Ferdinánd friss energiával és jezsuita oktatóihoz méltó buzgalommal kezdte meg működését. A májusban megnyílt pozsonyi országgyűlésen a hangulat felforrósodott: a rendek sérelmeiket kezdték tárgyalni, és különösen a protestánsoktól elvett templomok sorsa felől alakultak ki éles viták. Pázmány Péter esztergomi érsek semmiféle engedményről sem akart hallani. Az országgyűlésen elhangzott a cseh-morva rendek segélykérő üzenec-

te is, amelynek felolvasását Pázmánynak sem sikerült megakadályoznia. Az országgyűlés azonban nem akart mozdulni a csehek érdekében, hanem inkább defenzorokat – védnökköket – választott a tekintélyes protestáns főurak közül, így Rákóczi Györgyöt, Thurzó Imrét (a nemrég elhunyt protestáns nádor fiát) és Thurzó Szaniszlót, a protestáns vallás védelmére.

A császár annál inkább szervezte a fegyveres támadást a cseh rendek ellen, és „a végvárból a fizetött katonákat a király segítségére fölküldik a csehek ellen, ország híre és akaratja nélkül, kikben Buquoi [császári hadvezér] sokat oda veszte” – jegyezte fel Szepsi Laczkó Máté krónikájában. Dóczy András kassai főkapitány a hajdúságot is erősen szólíttatta fegyverbe a császár érdekében.

Ezalatt Bethlen Gábor is, ki Bojti Veres Gáspár szerint arra született, hogy a német gőgöt megfékezze, készülődött a háborúra. Az erdélyi fejedelem nemhogy nem akart semleges maradni és tétlenül nézni, hogy a cseh rendeket hogyan töri meg Ferdinánd, de a csehországi események szolgáltatták a második „fundamentumot” nagy tervéhez, amelyről már uralkodásának kezdetén írt a török szultánnak: török segítséggel, lehetőleg török véren és pénzen, egyesíteni Magyarországot, miközben a Habsburgokat teljesen legyőzi. Az első fundamentum, ahogy Bethlen nevezte a támadás feltételeit, a török támogatásának elnyerése volt. Báthori Gábor módszereivel – ahogyan 1611-ben a török előzetes engedélye nélkül lerohanta Havasalföldet – ő sem jutott volna messzire. Miután megszerezte a Porta hozzájárulását a Habsburg-ellenes beavatkozáshoz, érintkezésbe lépett a magyarországi protestáns arisztokráciával és rajtuk keresztül a cseh felkelőkkel. Természetesen a fejedelemnek mindezt a legnagyobb titokban kellett cselekednie, és igyekezett azt a látszatot kelteni, mintha a császárt akarná megsegíteni. Ezt olyannyira sikerült elérnie, hogy még neki kellett magyarázkodnia. Rhédeinek, akivel a cseh- és a magyarországi eseményeket figyeltette, a következőket írta 1619 júniusában: „Az egész Tátrán túl

mindenütt azt hirdetik, hogy én adok segítséget az csehek ellen, kin bizony búsulok, hogy afféle hazugságot hirdetnek felőle. Kegyelmed jóakaróinak adja értékre, afféle hazug híreknek hitelt ne adjanak, mert én nem akarom senki dolgát igazgatnom...”

Az 1619 nyarán szövetkezett cseh-morva-sziléziai-osztrák rendekkel rokonszenvező és a velük hamarosan érintkezésbe lépő magyar protestáns tábor vezetője Thurzó Szaniszló volt, aki a konföderáció seregét vezető Matěj Thurn gróf és Bethlen között is közvetített.

1619 nyarán a helyzet a cseheknek kedvezett; Ferdinándnak hiányoztak az anyagi eszközei megfelelő sereg kiállítására, és csak a külföldi segítségre számíthatott. A császárhoz csak az Alpok országai – Felső- és Alsó-Ausztria kivételével – maradtak hűek. Amikor az erdélyi fejedelem elküldte követét Prágába, a konföderáció csapatai még Bécset szorongatták, ahol maga Ferdinánd is tartózkodott. A helyzet azonban gyorsan változott: Buquoi és Dampierre tábornokok újjászervezték a Habsburg-hadsereget, és az támadásba lendült. Az erőegyensúlyt pillanatnyilag még helyre lehetett állítani, de már nem sikerült megakadályozni, hogy Frankfurtban a választófejedelmek meg ne adják a cseh szavazatot Ferdinándnak, akit ezzel törvényes cseh királynak ismertek el. A cseh követek hiába tiltakoztak, Ferdinándot augusztus 23-án császárrá választották, és ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a lutheránus választófejedelmeknek eszük ágában sem volt a csehek segítségére sietni, noha az új cseh királyság igen gyenge lábakon állott. Bethlen szövetkezési ajánlatán is kapva kaptak, sőt még a cseh koronát is kilátásba helyezték arra az esetre, ha Magyarországon is megválasztják királynak. Ez utóbbi ajánlat nem volt komoly, mivel ekkor már mindenki szélteben a pfalzi Frigyesnek szóló meghívásról beszélt. Frigyes egy kis-számú nemesi csoport segítette trónra, amellyel viszont a hatalmon is osztoznia kellett. Híveinek száma igen korlátozott volt, s uralkodása mindvégig gyökértelen maradt. Sem a polgárság, sem a parasztság támogatását nem szerezte meg, nem

is törekedett arra. Bethlen természetesen mindezt nem láthatta előre, de őt nem is a kilátásba helyezett cseh trón, hanem a politikai terveinek megvalósítására kínálkozó alkalom mozgította ki Erdélyből. A fejedelem 1619. augusztus 18-án, Rákóczi Györgyhez írott levelében a következőképpen indokolta meg hadra kelését: „... az én kicsin állapotom szerint fejedelemségemnek mostani megerősödött szép csendes, békeséges voltáról is nem keveset gondolkodtam, kellessék-e ilyen fundamentumos állapotomat bizonytalan reménységért kockára vetnem... De ellenben mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapadtatására való gonosz intentumukat [szándékukat] mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom [szeretetem], az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom [buzgalmam], és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak...” És Bethlen augusztus 26-án elindult Gyulafehérvárról. Ismét új fejezet következett az ország történelmében, melyet Szepsi Laczkó Máté is új címmel látott el a maga krónikájában: „Második megszabadulása a magyar kereszténységnek Isten áldásából a felséges Bethlen Gábor által.”

Mielőtt a fejedelem elindult volna Erdélyből, augusztus 18-án kiáltványt intézett Európához, a *Querela Hungariae*t (Magyarország panaszát). Ebben a szerző, Alvinci Péter szenvedélyes hangon emlegette a vallási és rendi sérelmeket, noha azok most sokkal kevésbé voltak valósak, mint a Bocskai-felkelés kitörésekor. Bethlen azonban nem akarta megvárni, amíg a Habsburgok teszik meg a döntő lépést.

A fejedelem tehát elindult, de a magyarországi nagyurakat is sorra figyelmeztette levélben: „... ha én kegyelmetekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békeséges, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet kockára vettem, kincseimnek elköltését nem szánom, kegyelmetek is úgy viselje magát, hogy az kegyelmetek ígretiben meg ne fogyatkozzam.” Bethlen a Debrecen–Tokaj–Kassa vonalon

haladt előre, egyrészt hogy az északi városokat, várakat, megyéket és a hajdúkat is maga mellé állítsa, másrészt a felvidéki magyar protestáns főnemesség is ezeken a területeken támogatta, és így az Erdéllyel való kapcsolata is megmaradt. Híveinek, Rákóczi Györgynek, Thurzó Szaniszlónak és Imrének, Széchy Györgynek és Illésházy Gáspárnak most már nyíltan is színt kellett vallani. Mivel Bethlen végleg elhatározta magát a harcra – „vagy élet vagy halál, de nem gondolok sem magam személyével, békességes és erős fundamentummal épített fejedelemségemnek kockára való vetésével” –, az urakat is szüntelenül buzdította, hogy tanácssal, példaadással és „ahol kívántatik, ez dolognak ellenségei ellen fegyverfogással is mutassa hasznos forgolódását”. Rákóczi Györgynek jutott a legfontosabb feladat: Kassát, a királyi felsőmagyarországi főkapitány székhelyét kellett elfoglalnia. „Mivel az Felföld az egy várasra néz teljességgel”, Bethlen helyesen gondolta, hogy Kassával egész Felsőmagyarország megnyílik számára. És Kassa nagyon gyorsan kitárta kapuit Rákóczi serege előtt. A város – kiváltságainak érintetlenül hagyása és teljes sértetlensége mellett – belépett a főurak és Erdély szövetségébe. Rákóczi bevonult a városba, és Dóczy András főkapitányt vasra verette. Bethlen szeptember 12-én diadalmasan menetelt Debrecen főterén, ahonnét megelégedve írta Thurzó Imrének: „Hadunk, legyen hála az Úristennek, elegendő vagyon. Énnekem tizenötezer emberem vagyon táboromban. Őkegyelmeteknek is vadnak hétezren s többen is...” A fejedelem szeptember 20-án vonult be Kassára, ahol a részgyűlésre összejött felsőmagyarországi rendek hódoltak a győztesnek, egyszersmind „előljárójuknak és fő gondviselőjüknek” választották. E lépés hasonlított Bocskai kassai bevonulásához és az ott lezajlott gyűléshez, de egyszersmind különbözött is attól. Bethlen híveinek száma és belső támasza sokkal számottevőbb és biztosabb volt, mint annak idején a bihari főúrnak, de a fejedelemnek a belső puskaropogást összhangba kellett hoznia a prágai csatazajjal. Ott pedig a helyzet kedvezőtlenre fordult: a cseh-morva felkelők maguk-

38. Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes. A háttérben a Bécs ostromára induló hadak

ra maradtak. A prágai kormány gazdaságilag is gyengén állt, és bázisa is egyre szűkült.

Kassáról az egyesült erdélyi-magyarországi sereg, immár húszezer fős létszámmal két hadoszlopban vonult tovább, délen Széchy Györgynek és Rhédei Ferencnek, északon Bethlennek a vezetésével. Felső- és Alsómagyarország úgyszólván kardcsapás nélkül került a kezükre. Kálló, Fülek, Szécsény, Divény, Palánk, Érsekújvár önként meghódolt, „mert fizetetlenök valának régtől fogva az ország házaiban [a végvárakban] a magyar vitézek”. A kulcsos szabad királyi városok is követték Kassa példáját.

Október 10-én Nagyszombatban Bethlen már a csehek követeit fogadta, akik gyors segílyt kértek immár egyetlen megmaradt szövetségesüktől. Bethlen nem érzékenykedett – hogy nem őt választották meg cseh királynak –, hanem azonnal elindította Rhédeit tízezer katonával Prága felé, miközben ő Pozsony elfoglalását tűzte ki célul. Gyors akciója sikerrel is járt, a várral együtt a korona is a kezébe került.

A magyar sereg közeledésének hírére Buquoi és Dampierre császári hadvezérek igyekeztek seregeiket egyesíteni, s ezt Thurn és Rhédei együttesen sem tudták megakadályozni. Az egyesített császári sereg október 26-án átkelt a Dunán, és Bécs védelmére vonulhatott. Bethlennek pénzre és erősítésre lett volna szüksége, de a magyarországi nagyurak nem szívesen mozdultak, noha a fejedelem folyvást figyelmeztette őket kötelességükre és a megígért áldozatvállalás teljesítésére. Homonnai György, a fejedelem régi ellensége ismét akcióba lépett: Lengyelországba ment, és ott hadat toborzott Bethlen ellen. E hír hallatára Rákóczi György, a Bethlen által kinevezett kassai főkapitány nemhogy új hadat állított volna ki, hanem a fejedelemnek segítségül küldött sereget is visszarendelte. Bethlen jogosan ostromolta a magyarországiakat, és sürgette a kétportánként megszavazott kopjást és puskás gyalogot: „... de látom, hogy csak azt várja minden ember, hogy mint leszen az dolognak vége, senki nem akar szolgálni, otthon való heverést szereti minden ember. Nem tartom, uram, én

szolgálatnak az otthon való vigyázást, hanem csak mulatságnak. Itt volna bizony az szolgálatnak helye s ideje, mert az ellenség nekünk orrunk előtt vagyon, ... minden dolgot csak az erdélyi hadakkal vittünk eddig, és kelletik most is véghezvinnünk. Nemes uraimnak könnyű asszonyomék mellett otthon az meleg szobában nyugodniok, de nehéz nekünk hetven naptól fogva az mezőn sugorganunk, vérünket Magyarorszáért ontanunk, kitől soha semmi jót nem láttunk...”

A 32 ezer fős egyesített cseh-morva-magyar sereg körülfárta Bécsset, hogy az oda behúzódott ellenséget térdre kényszerítse, de alighogy elkezdődött a hadmozdulat, Bethlen hírt kapott, hogy a Lengyelországból betört Homonnai több ezer katonája Homonnánál szétszórta Rákóczi seregét. A fejedelmet nem a Homonnai-féle akció, hanem a vereség híre érte váratlanul. Gyorsan segítséget küldött, és maga is visszavonult Pozsonyba. A fegyelmezetlen cseh-morva csapatok is elvonultak Bécs alól, és Bethlen egyedül maradt. A császárváros felszabadult, és Ferdinánd immár megkezdhette az ellentámadás szervezését. Igaz, Homonnai lengyel és kozák zsoldosai nagy rablások közepette visszahúzódtak Lengyelországba, úgyhogy az ellenük küldött Széchy György már csak hült helyüket találta, de azt a veszteséget, amely Bécs hirtelen megszabadulását és Ferdinánd erőre kapását jelentette, nem lehetett többé pótolni.

Bethlen hadászati lag egyáltalán nem volt rossz helyzetben, hiszen a Dunától északra fekvő területeket, Sopront, Köszeget és a hozzá csatlakozó Batthyány Ferenc révén a Dunántúl jelentős részét is bírta. Igen fontos volt számára, hogy Pozsonyt mindenképpen tudja biztosítani, hiszen ide hívta össze november 11-re az országgyűlést, ahová Győr, Moson és Veszprém megye kivételével minden vármegye elküldte követeit. Maga Forgách nádor is megjelent a főrendek többségével, és a rendek január 8-án Bethlent Magyarország fejedelmévé választották. Az elkövetkezőkben előkészületeket tettek királlyá választására is, és elkészítették a választási feltételeket is. A királyválasztást és a koronázást azonban elhalasztották, s

ezt nemcsak a titkon Habsburg-hűségen maradt Forgách nádor, hanem maga a fejedelem is erősen szorgalmazta. Erre több oka is volt: egyrészt a rendek csak a királyválasztás tényében és a feltételek megszabásában voltak igen lelkesek, az áldozatvállalást átengedték az erdélyieknek. Mint ahogyan maga Bethlen is többször panaszolta, a nemesség nem akarta vállalni a háborús terheket. Másfelől a megígért cseh és török segítség elmaradása komolyan érintette a hadjáratot. Bethlen a csehektől hiába kért az addigi hadikiadásokra száz-ezer forintot, azok a maguk katonáit sem tudták fizetni. És amikor Bethlen a hadjárat további folytatására és a török elleni magyar végvárok fenntartására háromszázezer forintot, valamint Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna Magyarországhoz csatolását kérte, a cseh rendek kitértek az érdemleges válasz elől. 1620. január 15-én ünnepélyesen megkötötték ugyan az új cseh–magyar konföderációt, és Bethlen nemhogy nem hagyta cserben szövetségeseit, hanem katonai segítséget is ígért, de zsoldpénzről nem esett szó. A királyválasztás elhalasztásának legfontosabb oka mégis a török volt: a Porta ugyanis ellenezte Bethlen királyságát, hiszen az „ő” Erdélyt féltette, és joggal. Bethlen a megígért török segítségből nem látott semmit, sőt Ferdinánd portai követe azt az ígéretet kapta, hogy a „békebontó” fejedelmet hazarendelik, ha visszakapják az 1604-ben elfoglalt Vácot. A nagyvezér ugyanezt a feltételt az erdélyi követnek is felajánlotta, ha Bethlen folytatni akarja hadjáratát. A fejedelem hosszas alkudozásba kezdett: végül a török beleegyezett a királyválasztásba, de a feltételek elfogadhatatlanok voltak. „Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmanya és sajátja az hatalmas császárnak; mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket.” E sokatmondó válaszban benne rejtett Magyarország és Erdély egyesíthetetlenségének ténye; a török nem engedte Erdélyt Magyarországhoz, Magyarország pedig nem

hajolhatott Erdélyhez a török vazallusság nyakbavétele nélkül. A kocka el volt vetve, de vakot mutatott. „... Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait én tölem megadatni kívánta volna [a török], melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé.”

Bethlen azonban nem arra született, hogy vesztett helyzetben meg ne próbálja újólag a lehetetlent. Egyelőre azonban fegyverszünetet kötött Ferdinánddal, de azzal a feltétellel, hogy szövetségesei, a csehek is követhetik példáját. Ezalatt a török ellen is tett óvintézkedéseket; az 1619. december 21-én írt levelében Thurzó Szaniszló alsómagyarországi főkapitányt Vác védelmére intette: „Kegyelmed ... mind a maga nevével s mind pedig a mi parancsolatunkból igen parancsoljon, vagy túl vagy innen lészen a Dunán valamiféle a töröknek próbálása, nemhogy végvár alatt, de csak egy legkisebbik falunak is Magyarországtól elszakasztásában, mint természet szerint való ellenségnek is ellene álljanak és tehetségek szerint mind vizen, szárazon egyaránt ártsanak nekik.”

Miután a csehek nemcsak hogy Bethlennek nem tudtak anyagi és katonai segítséget nyújtani, hanem maguk is súlyos gondok közt vergődtek, a fejedelemnek nem volt más választása, mint a fegyverszünet megkötése után tárgyalásokba bocsátkozni Ferdinánddal a maga „személyes kielégítése” felől. Ha már Bethlennek egyelőre le kellett mondania az egész magyar királyság megszerzéséről, legalább Erdély megnagyobbítását és ezzel személyes hatalmának és méltóságának kiterjesztését akarta elérni. Mivel Ferdinánd mindenáron szabad kezét akart nyerni a csehek ellen, az 1620. január 15-én létrejött fegyverszüneti megállapodásban a fejedelemnek messzemenő engedményeket tett: Magyarországból négy vármegyét, Szabolcsot, Szatmárt, Ugocsát és Bereget, valamint az újonnan arisztokratává lett Esterházy Miklóstól elvett munkácsi uradalmat örökjogon, további tizenegy vármegyét életfogytiglan engedett át neki. Ezenkívül Oppeln és Ratibor

sziléziai hercegségeket is Bethlennek ígérte a birodalmi hercegi címmel, valamint kétszázezer forintot, amennyiben kibékítheti a cseh rendekkel. Ferdinánd készen mutatkozott a maradék Magyarország több mint egyharmadát is feláldozni, csak hogy Bethlent leválasztva a cseh felkelők oldaláról teljes erővel szembe tudjon szállni velük. Esterházy Miklós és Pázmány Péter, a Habsburg-oldalról egyesítendő Magyarország két élharcosa hiába tiltakozott a fegyverszünet ellen, Ferdinánd szilárdnak bizonyult – egyelőre nem volt más választása.

Európa csak figyel...

Ferdinánd kísérlete, hogy Bethlent a személyes kielégítésére kötött fegyverszünettel leválassza a konföderáció oldaláról, sikertelennek bizonyult. Miután Ferdinánd a cseheknek adandó fegyverszünetet Frigyesnek a trónról való lemondásához és az országból történő távozásához kötötte, Bethlen elfogadhatatlannak tartotta. Elfogadhatatlan volt nemcsak azért, mert előzetesen Ferdinánd ugyanazt feltétel nélkül is megígérte, hanem mert az erdélyi fejedelem nem akarta és nem is hagyhatta el szövetségeseit; ha Frigyes lemondott volna a trónról, az ingadozó cseh nemesség visszatért volna Ferdinánd hűségére, és abban az esetben ő, a szövetséges maradt volna szövetséges nélkül akkor, amikor a magyar nemességre sem támaszkodhatott túlzott mértékben, a török pedig kimondottan akadályokat gördített tervei elé. Ezért Bethlen felkészült arra is, hogy szükség esetén megsegítse a cseheket. 1620. március 3-án Thurzó Szaniszlónak írta a következő sorokat: „Szükség azért, hogy csak szemmel ne nézzük az mi confederatusink romlását, hanem in omnem eventum [minden eshetőségre] kegyelmed minden rendeket készen tartson, és ha kívántatik, azoknak segítségekre küldhessük hadainkat, sőt valamint lehet, impediáljuk [akadályozzuk] az őfelsége intantumit [szándékát], ha resolválni [elhatározni] nem akarja őfelsége magát, avagy ha késni akar is az resolútióval, mert ha

azokat megnyomhatja, bizony jut nekünk is benne. Könnyen tördelheti el az nyilat egyenként, ha nem tudom mennyi volna is, de csak egy marokban befogható nyilat sem törhet senki egyszersmind el.”

Bethlen a szeptemberig tartó fegyverszünetet mind a csehek, mind saját erőinek koncentrálása, megszervezése végett kötötte. A fejedelem hamarosan láthatta, hogy a császár nemcsak a csehekkal, hanem a magyarokkal sem akarja megtartani a békét, így március 15-én a maga nevében is felmondta. Leghívebb emberét, a fiatal Thurzó Imrét elküldte Prágába a közös hadműveletek kidolgozására. Az áprilisban kötött szerződésben a felek kölcsönösen kötelezték magukat, hogy veszély esetén három részletben kilencezer katonát küldenek. Továbbá abban is megállapodtak, hogy a Porta segítségét is igénybe veszik, hiszen „Isten tartja a törököket is életben, úgy mint a keresztényeket, hogy védekezhessünk általuk is a pápisták ellen” – hangoztatta a kálvinista felső-ausztriai vezető, Tschernembl. A csehek és osztrákok követküldését és hosszszas segélykéréseit a Portához maga Bethlen is csak igen nehezen tudta keresztülvinni. Közép-Európa ekkor még mindig erősen törökellenes hangulatú volt, és a törökbarát nyilatkozatok nemegyszer váltottak ki visszatetszést a konföderáció táborában is. Bethlen híven megtartotta ígéretét, és áprilisban háromezer katonát, a nyár folyamán pedig még további kétezret küldött a szorongatott helyzetben levő csehek erősítésére, noha ő sem volt éppen könnyű helyzetben. A török ismételten Váccal zsarolta, mígnem Bethlen jelentős török segítség fejében követte útján odaigérte a fontos véghelyet.

A rendi konföderációval szemben már 1619 őszétől a Habsburg–katolikus koalíció vette át a kezdeményezést. 1619. október 8-án a müncheni szerződéssel Miksa bajor herceg, Ferdinánd unokafivére nem kevés ellenszolgáltatás fejében – támogatásáért Felső-Ausztriát zálogul, s ráadásként a pfalzi fejedelemséget kérte – és a katolikus Liga is csatlakozott hozzájuk. A szerződésben kötelezettséget vállaltak egy harmincezer főből álló sereg kiállítására. A szövetséghez a pápán kívül a

toszkánai nagyherceg és a spanyol uralkodó is csatlakozott. Madrid jelentős anyagi ráfordítással Spinola spanyol tábornokkal komoly sereget állíttatott fel a mai Belgiumban. Így Miksa, Spinola, valamint Buquoi serege készülődött a konföderáció ellen. 1620 márciusában János György, a lutheránus szász választófejedelem is elhagyta a cseheket, és Lausitzban, valamint Sziléziában tervezett harcokat. Végül maga az Unió is elpártolt, noha előzőleg kötelezettséget vállalt Pfalz megvédésére. A két nagyhatalom, Anglia és Franciaország – az a Franciaország, amely nem sokkal később halálos ellenséggént áll majd szemben az osztrák Habsburgokkal – követői azon munkálkodtak, hogy semlegesítsék a protestáns Uniót, és ez eredményhez is vezetett az 1620. július 3-án kötött ulmi szerződésben. Így Pfalz a spanyol Spinola előtt, Csehország pedig a császáriak, a Liga és a szász választó serege előtt állt nyitva. A konföderáció egyetlen támasza – a kevés hollandi segítyen kívül – Bethlen maradt akkor, amikor Európa nagy része az osztrák Habsburgok segítségére sietett, vagy jóindulatú semlegességgel nézte erőre kapásukat. 1620 nyarán, amikor Csehországban a városok zöme szinte harc nélkül megadta magát, és a parasztok az őket egyaránt pusztító német és holland zsoldosokon igyekeztek bosszút állni, már nyilvánvaló volt a rendi felkelés bukása. Erasmus Tschernembl hiába javasolta a haditanácsban, hogy a jobbagyság eltörlésével hirdessenek népfelkelést, a szűk látókörű rendi tábor hallani sem akart róla.

Felvetődik a kérdés, Európa miért hagyta, hogy Csehország elvérezzen. Nyilvánvaló, hogy harcát helyi konfliktusnak tekintették, amelybe nem szabad beleavatkozni. Maga a konföderáció nagyon heterogén összetételű volt, és Frigyes nem volt az a vezető egyéniség, aki az erőket kellőképpen tudta volna egyesíteni; maga is idegen maradt új királyságában. A német fejedelmek, akiknek leginkább érdekükben állott volna, hogy a Habsburgok túlzottan ne kapjanak erőre, egymásra voltak féltékenyek, és fontosabb volt számukra „jópontokat” és előnyöket szerezni a császárnál egymás ellenében. Mind-

emellett az volt a legdöntőbb momentum, hogy amíg az osztrák Habsburgok Spanyolországtól Lengyelorszáig szinte minden lényegesebb erőt mozgósítani tudtak, addig Anglia és Franciaország békeközvetítése az adott esetben egyenértékű volt a Habsburgok támogatásával. Az a Franciaország, amelyik hatalmát éppen a 17. században készítette kiterjeszteni a kontinensre, és mindaddig „ösi” ellenséggént harcolt a Habsburgok ellen, attól félve, hogy az országot bekerítik, IV. Henrik király halála után nem tudott aktív közép-európai külpolitikát folytatni. Mintha Európa nagyjai és maga a pápa is még mindig csak a spanyol Habsburgok hegemonisztikus törekvéseitől tartottak volna; éles különbséget tettek a spanyol és az osztrák Habsburgok között, hiszen az előbbiek ellen még a pápa is fegyvert fogott, ha kellett. Nem tudták, még nem is tudhatták, hogy a dinasztia két ága közül a mindig üres kincstárú német császár és király a gazdagabb. A csehek ellen még Spanyolország segített a valóban szorongatott helyzetben levő II. Ferdinándnak, de a spanyolok legendás hírével verhetetlensége már csak az apák és nagyapák emlékezetében élt. A 17. század első harmadában, főként 1609 után már csak jelentéktelen győzelmek kísérték a spanyol sereget, és 1640-ben Portugália is kiszakadt a beteg birodalom testéből. De 1620-ban talán még a bécsi „szegény rokon” sem sejtette, hogy a madridi uralkodóval szemben már ő a gazdagabb.

1620 tavaszán Bethlen éles szeme ellenére sem látta – és még nem is láthatta – a Habsburgok frontális erőfölényét, és a csehek májusi aktivitását megnőtt bizakodással fogadta. A nyugati szövetségeseik megmozdulásában is bízott, és nagyszabású tervet dolgozott ki a Habsburgok bekerítésére. Ehhez kellett a törököket – akár Vác odaigérése árán is – megnyernie: a szultán szövetkezzen a Habsburgoktól elszakadó magyarokkal, és küldjön húszezer fős sereget, amely velük együtt Stájerország ellen induljon. Mindez Csehországot is tehermentesítette volna azzal, hogy a nagy létszámú császári sereg egy részét Stájerországba vonta volna. Egyidejűleg a szultán tá-

madja hátba Lengyelországot, flottájával pedig a spanyol Nápolyt.

E terv közbeeső láncszeme volt Magyarország nyílt elszakadása a Habsburgoktól, amelynek kimondását Bethlen az 1620. június 20-ra összehívott beszercebányai országgyűlésre tervezte. A fejedelem a császár követének jelenlétében mondta ki a háború folytatását. Személyes szövetséget kötött Észak-Magyarország legnagyobb uraival, Thurzó Imrével, Széchy Györggyel, Illésházy Gáspárral és Rákóczi Györggyel. Július 14-én az országgyűlési rendek, 28-án pedig a hajdúvárosok nyilvánították ki hűségüket Bethlen mellett. A június 22-én kelt szultáni levél engedélyezte a királyválasztást: „ha penig magatoknak királyt akartok választani, az mint hogy szükséges is, az önnön magatok szabadságtok, törvénytek és rendtartástok szerint válasszatok olyant, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen, és mi is azzal a szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk.”

Az országgyűlés augusztus 25-én királlyá választotta Bethlent, aki a királyi címet elfogadta, de a koronázást egyelőre elhalasztotta. A fejedelem óvatosságának igen nyomós és súlyos okai voltak: ismét a török segítség, a szövetségesek katonai, anyagi helyzete és a magyar rendek áldozatkészsége körül volt baj.

A koronázási hitlevél, amely Bethlen és a rendek kétoldalú szövetségét foglalta magában, úgy volt „kétoldalú”, hogy a terhek viselését meghagyta az uralkodónak, de a kormányzást és a hatalmat bizony osztozás tárgyává tette. Bethlennek az erdélyitől különböző, egészen más hangnemet kellett megütnie a magyarországi rendekkel szemben, amelyek csak szövetségesei és nem alattvalói voltak – a szövetségesek pedig bármikor hátat fordíthattak, ha a kocka nagyot fordult.

Bethlen tavasz óta igen erőteljes diplomáciai hadakozást folytatott a Portán a királyság és a megígért segítség elnyerése végett. De a végeredmény nagyon sovány volt: a szultán végül is beleegyezett Bethlen királyságába, de az szinte semmit sem

jelentett a török tényleges segítsége nélkül, noha annak fejében a Budát fedező Vác odaigérését kicsikarták.

A cseh szövetségesek katonai helyzete már a nyár végén katasztrofálissá vált, és ezen már Bethlen sem tudott volna segíteni, legfeljebb csak egy nagyszámú török sereg élén. A szövetségesek sokat vitatott segélykérő követtségüket is csak akkor küldték el a szultánhoz, amikor már fülsiketítően zúgtak a vészharangok, és mire az egyezséget megkötötték, Fehérhegynél már minden eldőlt.

A Spinola vezette spanyol hadtest megtámadta Pfalzot, amit a koalíció és a semlegessé vált protestáns Unió hihetetlen könnyelműséggel védtelenül hagyott. A katolikus Liga és vezére, Tilly, Ferdinánd erősítésére sietett, és Miksa bajor herceg seregével egyesülve augusztusban leverték az alsó- és felső-ausztriai rendek ellenállását. Majd a császári vezér, Buquoi hadával egyesültek, és szeptemberben már Csehországban törtek maguknak véráztatta utat. A fiatal és könnyelmű Frigyes az utolsó pillanatban családi ékszereit is zálogba vetette, hogy egyetlen megmaradt szövetségesének, Bethlennek az annyi-szor megígért, de mindaddig ki nem fizetett zsoldhátralék egy részét, százezer forintot elküldje. Maga Bethlen is sok időt elvesztegetett a török meggyőzésével és a magyar rendekkel való huzavonával, így az osztrák tartományok ellen tervezett diverziót nem indította meg időben. (Persze annak sikeres végrehajtásához a megígért török hadak nélkülözhetetlenek lettek volna.)

Bethlen előtt három lehetőség volt: azonnal indulni a csehek megsegítésére, mely esetben nem túl nagyszámú seregét tette volna ki a szövetségesek feje fölött már láthatóan ott lebegő pusztulásnak; a megígért török segítséggel az osztrák tartományok ellen megindítani a hadműveletet, mely a császáriak elvonásával a cseheket tehermentesíthette volna; saját állásait erősíteni. A fejedelem egyelőre az utóbbit választotta, és szeptember 28-án átkelt a Dunántúlra. A csehekhez ötezer lovast küldött segítségül, miközben kitartásra és a döntő csata kerülésére buzdította őket. Levélben közölte haditervét, mi-

szerint Morvában akar velük egyesülni. Túl sokat Bethlen sem tehetett, hiszen a megígért török csapatoknak hírük sem volt, és neki csak nyolcezer főből álló serege volt. Hainburgot sikertelenül ostromolta, miközben Huszár István generális Lakompaknál vereséget szenvedett Dampierre-től. Bethlen a dunántúli várak hódoltatása után – Pápa, Sümeg, Egerszeg, Veszprém került a kezére – Belső-Ausztria felé fordult, hogy talán a régebben ellenszolgáltatásként kért tartományokat, Stájerországot, Karintiát és Krajnát foglalja el, és ezzel császári haderőt vonjon magára. Úgy tűnt, a terv sikerül, hiszen a császári condottiere, Dampierre valóban Bethlen ellen indult, és Pozsony megvételeére készülődött. A fejedelemnek azonban vissza kellett húzódnia a főváros fedezésére, s noha október 9-én Dampierre elesett, Bethlen az ismételt visszavonulással sok időt veszített. A napok gyorsan peregtek, és a fejedelemnek kevés volt a serege ahhoz, hogy a tervezett ausztriai hadműveletet valóban végrehajtsa, vagy akár a cseheket végső szorultságukból kimentse. A törökre hiába számított, az nemhogy nem csatlakozott Bethlenhez, hanem a maga pecsenyéjét sütögette: 1620. november 4-én a régóta óhajtott Vácot foglalta el.

Október 20-án megindult az egyesült császári sereg támadása Prága ellen, és a szomorú vég nem is váratott sokáig magára. Bethlen az elmaradt török segítséget, a hosszadalmas időveszteséget és a habozást már semmivel sem pótolhatta, noha az utolsó pillanatban Péchi Simon kancellárral mégis küldött egy háromezer fős lovascsapatot, ami azonban már nem érkezett meg a döntő csatába. 1620. november 8-án az Anhalti Keresztély és Hollach vezette cseh sereg a Prága melletti Fehérhegynél katasztrofális és visszavonhatatlan vereséget szenvedett a túlerőben levő császáriaktól.

A játszma véget ért, de csak a cseh korona országai számára. A Habsburgokat figyelő Európa hagyta ugyan Csehországot vérevesztetten letiporni, de következett még a második felvonás is, melybe az erdélyi fejedelemnek volt még lehetősége beleszólni.

A fehérhegyi csata hírére pánikhangulat tört ki Magyarországon. Mindenki a biztosat, a biztos pontot jelentő békét kereste, és Bethlent is erre ösztönözték. A fejedelem sorra figyelmeztette híveit, hogy nem kell az addig elért eredményeket könnyelműen feláldozni, egyszersmind szemükre vetette áldozatkészségük, segítségük elmaradását. „Ne féljetelek oly igen, im itt vagyok az császár követe, ha az békességhez kedvetek vagyok, én azt megcsinálom, csak jól meglássátok, mint hisztek az németnek, mert bizony kígyó farka vágását soha el nem felejtí. Én reám ne vessetek, ha miben incurráltok [beleszaladtok], hanem magatok asszonyember szívetek félelmének; mert ha akarnátok egyaránt, én nem híres kurva, hanem egy igaz férfiú volnék; de egyedül én is csak egy ember vagyok” – írta dühödt keserűséggel november 27-én a kassai kamarai tisztikarnak.

A fejedelem jogosan szidalmazta a magyarországi nemeseiket, akik addig sem segítették a harcokban, a szorult helyzetben pedig az erőfeszítések helyett a mindenáron való megegyezést keresték. Legfőbb párthívei, a protestáns arisztokrácia tagjai is bizalmatlanokká és ingadozókká váltak; „ha kegyelmetek maga országa nem kell, azt hiszem, hogy akinek szüksége vagyok reá, hozzányúl. Engemet az Úristen úgy éltessen, hogy ilyen állapattal, amint kegyelmetek viseli magát, német császár, ha éppen nálam hadná is [az országot], meg nem maradnék, uram, köztetek; jobb volna nekem egy jó nemesemberségben élnem, hogysem ilyen visszavonó nagy reputációjű [megbecsültetésű] országban számárkodnom” – írta csalódottan Bethlen. Bizony a szemükre vetette, hogy egynéhány százezer forintját elköltötte az ország javára, semmiért. A nemesi vármegyék sem segítették hadakozásában, a személyes hadra kelés helyett még a megígért adót és katonát sem állították ki. Több levelében is említette, hogy a megyék igavonó állataikat inkább a havasokba hajtották, nehogy az erdélyi katonaság azokat igénybe vehesse. A városok tétlenségét is többször panaszkolta, és hogy zálogkölcson adására sem hajlandók. Ilyen körülmények között Bethlen, aki immáron egye-

dül állt szemben az akkori világ legerősebb hatalmával, nem tehetett egyebet, csak mentette, ami még menthető volt. Nagyszombatban ütötte fel főhadiszállását, és megmentett seregével – most mutatkozott meg a jelentősége, hogy Bethlen a reménytelen helyzetben levő csehekért a rajtuk segíteni amúgy sem tudó hadseregét nem áldozta fel – újabb területeket foglalt el a Dunántúlon, valamint csapatai be-betörték Morvaországba is. Mindenki azt várta, hogy a győzelmes császár Magyarország ellen fog indulni, de nem így történt; Ferdinánd a még megmaradt csehországi kisebb ellenállási góccok gyűjtőerejétől tartva, no és a francia udvar békeközvetítő ajánlkozását elfogadva hajlandónak mutatkozott a béketárgyalásokra. Bethlen tudta, hogy harciasnak és elszántnak kell mutatkoznia; a török segítséget ismételten megpróbálta megmozdítani, hogy azt végső aduként kihasználva minél kedvezőbb feltételeket nyerjen.

Fehérhegy csak a kezdete volt annak a sorsnak, ami a cseh rendiségre várt. A bosszú első pillanata kegyetlen és még a közömbösöket is megrázó volt. Az embervér szagú zsoldosok a gazdagságáról híres Prágát rövid idő alatt teljesen kirabolták és feldúlták. A fosztogatók nem tettek különbséget felkelők és hűséges császáriak között, a vér- és vagyonadót mindenkinek egyaránt viselnie kellett. Aki tehetett, elmenekült, maga a király is Hollandiába futott. A felkelés 27 vezető emberének hullott porba a feje. Az ország kiváltságait eltörölték, kimondták a Habsburg-ház örökösödési jogát, és a katolikus vallást tették meg az egyedül elismert felekezetté. A cseh nemesség nagy részének birtokait elkobozták, kiárusításukat 1622 decemberében kezdték meg. A katonai terror, a megtorlás és az erőszakos katolizáció végleg tönkretette a lovagi réteget, és a meghódoló, katolizáló és jórészt idegenekkel feltöltött arisztokrácia hajbókoló udvari nemességgé „szelídült”. A távoli Szebenben élő Krauss György krónikájában hallomásból a következőképpen örökítette meg az eseményeket: „Tudni kell, hogy Ferdinánd intézkedéseit nemcsak a közönséges nép között foganatosította, ahogy eleinte látszott, hanem később

39. Prága átadása a fehérhegyi csata után. A zsoldosok még a császárhű polgároknak sem kegyelmeztek

minden örökös tartományában, úgymint Ausztriában, Csehországban, Sziléziában, az Ennsen túli országokban, Magyarországon, Stájerországban, Karintiában, sőt egyes városokban is, mint Augsburgban, Regensburgban, erős kézzel keresztülvitte és minden herceget, gróft, bárót, lovagot, nemeset, valamint sok előkelő kereskedőembert is száműzött és menekülésre kényszerített, kikérgette őket saját városaikból, váraikból, birtokaikról és örökségükből és azokat odaajándékozta alacsony rangú pápista urainak, németeknek, olaszoknak, spanyoloknak. . . . akik . . . maradni akartak, azokat igazi mamelukokként meghagyta javaikban, hivatalokat adott nekik, ezeket mindenki ganéj embernek tartotta.” Ferdinánd győztes „abszolutizmusa” azonban csak a nyugati abszolutizmus csökevénye volt, amely nemhogy nem támaszkodott az egyébként is gyöngé polgárságra, hanem kiszolgáltatta a kor-

látlan kizsákmányolásra és haszonra törekvő, az udvar fő támaszát jelentő új arisztokráciának. A Habsburg-központosítás megerősödését és a háború továbbfolytatásának árát a legigázott, a rendi ellenállástól „megtisztított” osztrák és cseh-morva tartományok fizették meg, egyrészt adóik, másrészt az elkobzott nemesi birtokok eladása, harmadrészt a parasztság-nak az új arisztokrácia támogatása fejében az állam által elnézett és minden addiginál súlyosabb kizsákmányolása útján. A központi hatalomnak azonban hosszú távon megvolt a maga haszna, még akkor is, ha azt annak idején csak kevesen érezték és élvezték.

E perspektívában gondolkodva a királyi Magyarország előtt a fejlődés két útja állt: az abszolutizmus osztrák változata és az anarchiába fajuló rendi önkormányzat. A különálló Erdély, élén Bethlen Gáborral, harcolt az előbbi ellen, mert az a rendiség teljes megtörésével Magyarország „cseh lábra állítását” jelentette volna, ugyanakkor az erdélyi fejedelem abszolutista törekvései is közrejátszottak abban, hogy az országban nem a rendi „rendetlenség” lett urrá.

Bethlen a Portát a Habsburg-terjeszkedéssel és törökellenes háborúval ijesztgette, mire a szultán elrendelte a lengyelországi hadjárat folytatását, és ismételten segítséget ígért. Miközben a fejedelem készült a háborúra, a békét óhajtotta. 1620 decemberében bejelentette, hogy hajlandó a különbékéről tárgyalni. Ferdinánd kezdeti, rövid ideig tartó békülékeny hangulatát harciasra változtatta, és Bethlennek elfogadhatatlan feltételeket szabott, amelyek lényegében a teljes kapitulációt jelentették volna. Még a bécsi béke és az azt követő törvények felülvizsgálatát is ki akarta kényszeríteni. A békét közvetítő francia követek is hallatlannak tartották a követeléseket, s azt mondták, Ferdinánd úgy beszél, mintha már ütközetet nyert volna Bethlen ellen.

Az alkudozások lassan és vontatottan haladtak, miközben a fejedelmet kettős veszély fenyegette: egyrészt hogy nem tudja a törököt megmozgatni, és ezzel utolsó kártyáját is elveszti, másrészt magyarországi párthíveinek elfordulása. A sort

Forgách nádor nyitotta meg, akit azután sokan követtek, például a személyes szerződéssel is hozzákötött Széchy György, akivel a várak egész sora került Ferdinánd kezére. Széchy Bethlen fővezérét, Rhédei Ferencet is elfogta. Alsómagyarországon csak Thurzó Szaniszló és Imre, valamint Illésházy Gáspár maradt meg a fejedelem hűségén, de még az utóbbi is inkább bezárkózott várába. A megyék is egyre több jelét adták erősödő békevágyuknak; Bethlen csak a legnagyobb szigorral tudott adót és katonát kicsikarni.

Ferdinánd ellensége iránti keménysége érthető volt, hiszen 1621 tavaszán Buquoi már húszezer katonával indulhatott a „rebellisek” ellen. A magyarországi nagyurak háládatlansága, sőt mi több, „árulása” miatt keserű Bethlen nem tehetett egyebet, mint hogy megkezdje a visszavonulást Kassa felé. Pozsony a császáriak kezére került, de a fejedelem által megerősített Érsekújvár hősi, mintegy héthetes ellenállása erőt öntött mindenkibe. Horváth István, a fejedelem egyik hadvezére júliusban csatára kelt Buquoi ellen, aki halálos sebet kapott. A császári generális halála serege bomlását vonta maga után. Bethlen, mint aki a végső szorultságból merít oroszlán-erőt, képes volt teljesen új helyzetet teremteni. A béketárgyalásokon a háta mögött fejedelemségre aspiráló kancellárját, Péchi Simont és egykori kapitányát, Bosnyák Tamást is elfogatta és lecsukatta. Az újra támadásba lendült fejedelem július végén megérkezett Nagyszombatba, ahol a sziléziai ellenállási gócból nyolcezer emberével áttörő jägerndorfi örgróffal egyesült. Ez az új fordulat ismét nehéz helyzetbe hozta a magát már végleges győzőnek gondoló Ferdinándot, pedig Bethlen az európai hatalmakat nem is tudta megmozdítani; hozzá érkeztek segélykérő, könyörgő levelek, főleg az emigrációba kényszerült Pfalzi Frigyesről, de akik segíthettek volna, azok nem mozdultak. A pénzes Velence is csak levélben ígérgetett. II. Oszmán szultán, aki időközönként Nagy Szulejmán pózában tetszelegve tanúsított némi harcias lendületet, birodalmában súlyos belső bajokkal küszködött. A Habsburg-barát Lengyelországot megtámadta ugyan – egyes had-

mozdulatoknál a korábban csak kísérőhadnak számító tatárok vezérei már döntő szóhoz is jutottak –, de a hősiezen harcoló lengyelek Chocimnál feltartóztatták a török támadást, és a hosszasan elhúzódó hadjárat súlyos anyagi és vérveszteséget okozott a szultánnak. E sikertelenség is nagyban hozzájárult a következő évi janicsárlázadás kitöréséhez, amikor a szultánt is meggyilkolták.

A német hadszíntéren kirobbantak a harcok, és ezek Bethlent közvetve segítették, illetve némi kárpótlást nyújtottak volna a török tehetetlenségeért. Azonban mind a magyarországiak, mind az erdélyiek belefáradtak az évek óta tartó harcokba, a hadi adózásba, a súlyos terhekbe, és nem utolsósorban félték a töröktől. Bethlent minduntalan figyelmeztették, hogy ne szakadjon el teljesen a keresztény világtól. Alvezérei közösen aláírt könyörgéssel fordultak hozzá, hogy agyongyötört, hadakozásra kedvetlen hadait vezesse békére, mert ha mindez tovább tart, „szegény hazánknek utolsó veszedelmére jutását jelenti”. „... Magunk is peniglen (felséged kegyelmesen megbocsássa) ennyi esztendőtol fogván édes hazánkat, szerelmes házunk népét, gyermekeinket otthagyván ilyen szörnyű halálos időben az pogány nemzetségnek szomszéd-ságában és bizonytalan barátságában mint hagyhassuk, felséged kegyelmesen megítélheti.” A békére egyre jobban intő tények végül is Nikolsburgban hozták össze az ellenfeleket végleges tárgyalásra. Egyfelől Pázmány és Esterházy, másfelől Thurzó Imre, majd az ő korai és váratlan halála után Thurzó Szaniszló ült a tárgyalóasztalhoz. A hosszadalmas alkudozást az 1622. január 6-án, a morvaországi Nikolsburgban aláírt béke koronázta meg. A békeszerződés nagyrészt Bethlen kielégítését tartalmazta a magyar koronáról való lemondásáért cserében: a fejedelem visszaadta a császárnak Alsómagyarországot, de életfogytiglanra szólóan megtarthatta Felsőmagyarország hét vármegyéjét, valamint Munkács, Ecsed és Tokaj uradalmait mint magánbirtokot. E területek ugyan nem tartoztak közigazgatásilag Erdélyhez, hiszen a nádor bírói főhatósága alatt maradtak, és a megyék követeiket a magyar or-

40. Charles de Longueval, Buquoi grófja Magyarországon lelte halálát

szággyűlésre küldték, de a birtokadományozás és háramlás joga, valamint a végvárok Bethlent illették. Az utóbbiak fenntartásáról viszont Ferdinándnak kellett gondoskodnia. Bethlen a már korábban megígért Oppeln és Ratibor hercegségét is megkapta a birodalmi hercegi címmel, noha a szavazás joga nem illette meg a birodalmi gyűlésen. Erdélyt – és ez a leg-

nagyobb eredmény – II. Ferdinánd hallgatólag szuverén államnak ismerte el, hiszen a magyar királytól vagy a szultántól való függésről nem esett szó. A magyarországi rendek viszonylag nem sok újat kaptak, de a harcok főszereplői sem ők voltak; a békeszerződés a bécsi béke és az azt követő törvények megerősítésén kívül általános amnesztiát biztosított a Bethlen mellett felkelőknek. A magyarországi rendek persze a csehek állapotához képest diadalmasan kerültek ki a küzdelemből.

Bethlen egyelőre nem tudta túllépni Bocskai végrendeletét; az erdélyi fejedelemséget ugyan minden addigi állapotához képest megerősítette, de az országegyesítés nagy célját – saját koronás uralma alatt Magyarországot Erdélyhez csatolni – nem tudta elérni; a küzdelmet azonban haláláig nem adta fel. A békekötés után nem kevés keserűséggel írta a következő sorokat az egyik török vezérnek: „Ferdinándot az ő baráti, atyja-fiai és az mi barátinkból ellenségink, az frigyes országok téiben is szintén úgy segítik, mint nyárban, de engemet senki nem segített. ... Ilyen okok kényszerítettenek engemet az Ferdinánddal való megbékélésre, nem lévén pénzem, népem, porom [lőporom], golyóbisom elegendő, kivel az német császár, spanyol király, lengyel király, pápa és egynehány nagy hercegeknek hadai ellen úgy hadakozhassam, ... ilyen szép országot kezemből ki nem bocsátottam volna érette, de nem lévén kivel hadakoznom, hatalmas [török] császár is semmivel nem segítvén, nem tudtam mit egyebet tenni, hanem az békességhez kellett nyúlnom, kit nem úgy vihettem véghez, amint én kívántam, avagy az ország méltósága és igazsága kívánta volna, hanem csak úgy, az mint az szorult állapot engedte.”

„Boldogoknak mondhatjuk magunkat az Felséged bölcs ... gondviselése által”

*„... az imádandó Szentháromság egy Istent áldom,
imádom és magasztalom, mert ez az, ... aki az én
hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé,
tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított,
hogy tizenhat esztendőnek elfolyásában ellenségünk
lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták.”*

(Bethlen Gábor végrendelete)

Cecília vagy Katalin?

A megözvegyült Bethlen Gábor 1623 júniusában megkérte Ferdinánd császár tizenhárom éves leánya, Cecília Renáta kezét. Tervének lényege az volt, hogy a császár adja hozzá lányát, s az esetben kész elismerni a király fennhatóságát Erdély fölött, sőt a fontos várakba német őrseget is beenged. Ferdinánd indítson felszabadító háborút a török ellen, melyben ő teljes erejével fogja támogatni. Véleménye szerint négy-öt esztendő leforgása alatt elérhető a török kiűzése az országból, mivel „ez néhány esztendőekben egymás ellen való veszekedésekben élnek”. A fejedelem ajánlatában még katolizálásának lehetőségét sem zárta ki. Bethlen mindezért, a király vejeként, Magyarország kormányzóságát kérte; és ezen a ponton mutatkozott meg, hogy Bethlen az ország egyesítésére semmilyen lehetőséget nem akart elszalasztani, és semmilyen árat nem sajnált. Persze itt és ebben a formában vele szemben Ferdinánd lett volna a vesztes, aki ezzel a lépéssel a Magyarország feletti tényleges uralmáról mondott volna le.

Ez az ajánlat jelzi leginkább, hogy Bethlen nem egyszerűen törökbarát, hanem inkább egyesítési politikát folytatott; a két ellenség közül a szultánt tartotta a kisebbik rossznak, mivel az viszonylagos közelsége ellenére sem avatkozott bele durván Erdély belügyeibe és a vallásba, míg a Habsburg uralkodó-

nak a királyi jogon alapuló, katolikus birodalmi beolvasztási politikája mindinkább testet öltött. Bethlen írta végrendeletében a Habsburg-aspirációról: „ki meri azt mondani nemzetünk közül, hogy Erdély országát idegen nemzettel meg nem töltötték volna? hol volna az isteni tisztelet? hol volna a magyar nemzet? és hol volna szabadsága?” A nagy politikai ellenfél, Pázmány Péter is felismerte élete vége felé az erdélyi törökösség keserű realitását. 1626 októberében írta: „Mint a küszöb és ajtó között levő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között, és mind oltalomtul s mind ellenségtől romlunkunk kell, ha békességben nem maradunk.” Kemény János *Önéletírásában* jegyezte fel Pázmány azóta híressé vált beszélgetését, amelyben az érsek az erdélyieket a törökkel való jó viszony megtartására buzdította: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok, míg Isten az kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annakokáért adjátok meg, az mivel tartoztok; . . . noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni [virágozni, azaz uralkodni], azontul mindjárt contemptusban [megvetettségben] jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki legyen.” Ahogyan a szebeni Krauss György *Erdélyi krónikájában* egyszerű szavakkal magyarázta Bethlen politikai végrendeletét, az az erdélyiek gondolkodását is tükrözte: „... ha Erdélyország békében és nyugalomban akar maradni, legyen bárki is a fejedelme, az országnak sohasem szabad elszakadnia az ottomán portától, mivel a német és egyéb külföldi segítség túl messze van, és amíg ez szükség idején megérkezne, az ország addigra elpusztulna, főleg ha Moldva és Havasalföld nem tartanának vele; ezért a nevezett két tartománnyal senki fejedelemnek nem szabad összevesznie, vagy okot adnia az egyenetlenségre, mert ezek az országok a török császár szemfényei és konyhái.” Bethlen is csak beleszületett a megváltoztathatatlannak tűnő török függőségbe, amely azonban

csak akkor okozott nagy bajt, amikor felszámolására fogtak fegyvert. Ezt az elvet maga Bethlen is általában szem előtt tartotta, de az 1622-ben kitört hatalmas méretű janicsárlázadás és belháború, trónküzdelem a portai hanyatlás gyors felmérésére készítette az európai perspektívában gondolkodni tudó fejedelmet; hogy mégis „kitartott” a török szövetsége mellett, az nem rajta múltott. A Habsburgok Bethlen házassági-szövetségi ajánlatát némi latolgatás után udvariasan visszautasították, és így a fejedelem a két ellenség közül – természetesen – a vele szövetkezni nem akaró ellen keresett fegyvertársakat.

1622-ben a bűvópatakocskákká fogyott cseh rendi ellenállás a titkon hazatérő nemesek vezetésével ismét kezdett szerveződni: Kelet-Csehországban parasztok keltek fel uraik vezetésével, de Wallenstein, császári hadvezér és hírhedtté vált hadivállalkozó vérbe fojtotta a mozgalmat. 1623 tavaszán Frigyes hadvezére, Christian von Braunschweig indult el Németországból, hogy Sziléziába törve ismét folyóvá duzzassza a rendi törekvéseket. Bethlen újra cselekvésre szánta el magát, melyet magyarországi sérelmei is indokoltak; az országgyűlés a nikolsburgi béke előírása ellenére a fejedelem birtokadományait mindenféle kártérítés nélkül kívánta eredeti birtokosainak visszaadni. Ez nemcsak az ő „rettenetes és halálos gyalázatára”, hanem nagy kárára is volt; folyvást fogyó magyarországi párthíveinek egyre lazább kötelékeit kezdte ki ezzel az országgyűlés az újonnan választott nádor, az immár végérvényesen császárpártivá vált Thurzó Szaniszló vezetésével. Pázmány Péter esztergomi érsek irányításával az uralkodóhoz hidat építő rekatolizáció is egyre erőteljesebben és kiteljesedettebben folyt, és a protestáns arisztokrácia lényegében már csak néhány főúr személyére szűkült. Bethlen egykori hívei közül csupán Illésházy Gáspárra számíthatott. Esterházy Miklós, a fiatal, nemrég színre lépett politikus megpróbálkozott a békeközvetítéssel, de Bethlen már eldöntötte, hogy sérelmeire fegyverrel keres gyógyírt – annál is inkább, mivel sokkal többről volt szó.

Bethlen érdeke immáron nem esett egybe az ő fegyverével megerősített kompromisszummal elégedetten élő magyar rendekével, így azok ellenében – vagy legalábbis támogatásuk nélkül – indította el hadait Magyarország felé 1623. augusztus 15-én. Még az uralma alatt álló hét vármegye is vonakodott harcba menni, amint azt Bethlen megírta szatmári főispánjának, Károlyi Mihálynak: „... az hadakozásban... (békét, békét kértek ti, az ország minden mágnásai és nemesei), de nem akartok érette fáradni. Igen jól tudom én azt, hogy nem akarja egy is kegyelmetek közül ezt az expedíciót, sőt ím, csak az hadak gyülekezését sem szenvedné, ha egyéb lehetne benne; tudom jól azt is, hogy nem favort [kedveltséget], hanem gyűlöletet szerzek köztetek az én mostani indulásommal, de arról nem tehetek, arra semmit nem nézhetek, hanem böcsületemet magamnak kell oltalmazni idegen nemzettel s conducticiis militibus [zsoldos hadakkal], az mint lehet; ... Semmi szükségem az gaz hadra [ti. a magyar vármegyei hadakra] nincsen; Istennek hála, vagyon s lesz enyégendő hadam nekem, s talán igen sok is lesz, ha arra kél az dolog; ... Nem fenyegetek én senkit; de bizony nem is bizom magamat az nemes vármegyék ótalmára.” S Bethlennek valóban szép hada volt: tizenháromezer, főleg székelyekből és magyarországi hajdúkból álló fizetett sereg fölött rendelkezett, mellyel szinte ellenállás nélkül vonulhatott Nagyszombatig. Az akadály nélküli haladás azonban inkább a nemesség részvétlenségének és közömbösségének, mintsem buzgalmának volt a következménye. Nagyszombatnál október elején egyesült a most már nemcsak megígért, de meg is érkezett, 10–12 ezer főnyi török-tatár sereggel, mikoron pedig Ferdinánd kénytelen volt a német hadszíntérre összpontosítania figyelmét. A császár éppen azért csak kilencezer embert tudott a fejedelem ellen küldeni, és a hiányzó alakulatokat az alsómagyarországi, valamint a dunántúli megyéknek kellett volna kiállítaniuk. A megyék azonban nemcsak Bethlen mellett, hanem ellenében is olyan vontatottan ültek hadra, hogy elkéstek. A harcias Esterházy Miklós országbíró hiába sürgette a vár-

41. Pázmány Péter : Igazságra vezérleo kalauz ... c. nagyhatású műve
a magyar főnemesség tömeges rekatolizálását indította meg. 1613

megyei csapatokat, mire azok összegyűltek, az út már el volt vágva; így azok kénytelenek voltak Érsekújvárba zárkózni. A császári sereg fővezére, gróf Montenegro nem mert Bethlen seregével szemben ütközetet kezdeni, így november elején elsáncolta magát a morvaországi Hodoninban. A fejedelem azonban semmit sem kezdhett túlerejével; hiába volt Morvaországban, a remélt szövetségesek, Pfalzi Frigyes katonái augusztus 6-án vereséget szenvedtek a katolikus Liga vezérétől, Tillytől, és kénytelenek voltak visszavonulni. Az átka-roló hadművelet nem jöhetett létre, és a fejedelemnek be kellett érnie azzal, hogy az ütközet elől kitérő császári fővezért követve megfelelő tűzérés, valamint gyalogság híján hozzákezdett a körülzártak kiéheztetéséhez. A császáriak inségükben már lovaikat ették, de Bethlen serege sem várhatta meg az állóharccá merevedett hadjárat bizonytalan időre kitolódott végét. A fejedelem hadának mindvégig az volt a legnagyobb gyengéje, hogy a magyar és székely könnyűlovasság mellett nem rendelkezett megfelelően felszerelt gyalogsággal, amely lehetővé tette volna a várostromot és döntő mezei csata vívását. Ezt a hiányt a fejedelem jól képzett német testőrei sem pótolhatták. Voltak német csapatai – Bethlen túltette magát azon az országgyűlési törvényen, hogy német zsoldosokat országszer-ten nem szabad felfogadni –, amelyek magvát a Buquoi eleste (1621. július) után hozzáállott ezerkétszáz német képezte. Őket is Alvincre telepítette le az anabaptisták szomszédságában. A német katonák havi zsoldja azonban sokkal magasabb volt, mint a magyaroké. A hodonini ostromzárnál a fejedelem már nehezen tudta fizetni és tartani katonáit, valamint a tél is keményebbre fordult; így mindnyájan – ostromlók és ostromlottak – egyaránt nagy megkönnyebbüléssel fogadták a békepárti Thurzó Szaniszló nádor fegyverszüneti közvetítését. Bethlen nem számíthatott nyugati segítségre, így a fegyverszünetből hamarosan béke lett. A bécsi egyezségben a fejedelemnek nem sikerült újabb engedményeket kicsikarni, sőt kénytelen volt lemondani a két sziléziai hercegségről, továbbá beleegyezett, hogy Ferdinánd a hét vármegye területén levő

végvárak fenntartására a nikolsburgi békében foglalt évi ötven-ezer forint helyett csak harmincezer forintot fizessen.

Bethlen céljainak a béke csak pillanatnyilag szabott határt; a második hadjárata előtt tett bécsi házassági ajánlatával tovább kísérletezett, miközben angol, velencei és pfalzi tárgyalásain Habsburg-ellenes terveket szövögetett. Az ellentétes lehetőségek és megoldások egyidejű melegen tartása a bethleni diplomácia sajátos, mintegy specifikus vonása volt. A fejedelem azt is elérte, hogy követei a török–magyar béketárgyalásokon részt vehettek: titkos utasításba adta nekik, hogy a béke megkötése ellen munkálkodjanak. 1625 májusában azonban mégis létrejött a török béke, s lényegében a zsitvatoroki egyezségben foglaltakat tartalmazta. A magyar rendek meg voltak elégedve az eredménnyel, de Bethlen nem, hiszen neki ismét sok fáradságot, pénzt és ajándékot kellett majd áldoznia a diván pasáinak meggyőzésére, hogy Habsburg-ellenes céljaihoz újólag kaphasson katonai támogatást.

1625-ben a fejedelem Kovacsóczy István kancellárt kettős követutasítással látta el; ha a bécsi udvar megtagadja a főhercegnő kezét, egyenesen Berlinbe menjen, és a brandenburgi választófejedelem testvérét, Katalint kérje meg számára. És Bethlen jól tapogatódzott a nyugati szövetség terén, mert 1625-re az európai összjáték új konstellációja alakult ki. Az 1623–1624-es évek csöndessége immár tovatűnt; új szereplők léptek fel az európai háborús színpadon, és a régiek is másfajta szerepet vállaltak. Megkezdődött a háború ún. dán szakasza, amelyben a dán király mellett Anglia és Franciaország is készült porondra lépni.

Bethlen a két békés évet erőgyűjtésre használta fel. Ha a nikolsburgi békével megnagyobbított Erdélyhez a bécsi békében nem sikerült is újabb területeket csatolni, az uralma alá jutott hét vármegye anyagi erejét és minden előnyét igyekezett fokozott mértékben kiaknázni.

Mire első hadjáratát megindította, Erdélyt anyagilag anyyira talpra állította, hogy a háború súlyos terheit, évi száz-ezreket, ha nem is könnyedén, de bírta fizetni. Amennyiben

a különböző állami bevételek kevésnek bizonyultak, a fejedelem a sajátját sem sajnálta elkölteni. Például Várad bástyáit a maga költségén javíttatta ki, nehogy Erdély „kapuját” ellenség veszélyeztethesse. Az erdélyi állami monopóliumok, adók mellett zálogkölcönöket is igénybe vett. A magyarországi megyék birtokbavétele után már inkább volt miből fizetni a katonák zsoldját. Amint előrenyomult Magyarországon, rögvést a maga számára szedette be az állami jövedelmeket, természetesen az erdélyihez hasonlóan hatékony módon. A hadjárat idején rendkívüli adókat és szolgáltatásokat is követelt, és főként Erdély, a hátország fizetett nagy összegeket. A besztercebányai országgyűlésen portánként 22 forint adót szavaztatott meg, melyből 16-ot a földesúrnak, 6-ot a jobbágnak kellett fizetnie. Erdélyben a korlátlan fejedelmi hatalom ehhez hasonló adókat el tudott érní, de a sokkal enyhébb királyi uralomhoz szokott magyarországiak az intézkedéseket hallatlannak tartották – 1620 előtt az állami adó portánként legfeljebb 2–4 forint volt. Bethlen a nemességre egyszeri vagyonadót is ki akart vetni, de tervéről a nagy ellenzés miatt le kellett mondanía.

Bethlen a hadjárat alatt nagy összegű kölcsönöket is szerzett. A legjelentősebb kölcsönüzletet Lazarus Henckel von Donnersmarkkal, a tizenötéves háború legnagyobb finanszírozójával kötötte; 110 ezer forint fejében odaadta neki az elfoglalt besztercebányai rézbányák jövedelmét.

A háborús költségek jelentős fedezetéül szolgáltak az elzálogosított magyarországi birtokok és katolikus egyházi javadalmak. Az elzálogosítás során Bethlen egyrészt közvetlen pénzforráshoz jutott, másrészt kisebb birtokadományokkal törlesztette a katonák elmaradt zsoldját. A fejedelem 1621-ben több levélben is sürgette megbízottait, hogy „akármí papi jószágot zálogba kell vetni és az praesidiumnak [őrségnek] meg kell fizetni [ti. a zsoldot], ... mert periculum in mora [veszélyes a késedelem], elidegenednek, ha sokára halad az fizetés”. Ezt a fajta zálogolást azonban a fejedelemnek nagyon kellett erőltetnie, mivel mindenki arra gondolt, hogy mi lesz az így

szerzett birtokkal, ha Bethlen visszavonul. És a fejedelem hiába adott ki biztosító ígéreteket, a nikolsburgi békekötés után összeült országgyűlés valóban első dolgának tekintette, hogy a birtokok visszaadásáról tárgyaljon.

A hadjárat során a fejedelem a bányavárosokban felhalmozott készpénzt is mind lefoglaltatta, de még ez sem bizonyult elegendőnek a hadikiadások fedezésére. Bethlen, látva a környező országok egykorú pénzrontását, nem mondhatott le ennek hasznáról, hiszen a rossz pénz egyébként is beáramlott a külkereskedelem ütőerein. A szakirodalom által „Kipper und Wipper”-korként számon tartott időszak nagyfokú pénzrontása a harmincéves háború első éveiben a hadsereg ellátására, valamint a cseh rendeknek birtokelkobzások és azok kiárúsítása útján történő kifosztására tudatosan felhasznált pénzügyi manipuláció volt. Bethlen Gábor pénzrontása méreteiben össze sem hasonlítható a Csehországban felállított pénzverőkonzorcium manipulációival és sokmilliós nyereségével, mégis, alattvalóinak nem kevés kárt okozott; ezt nem egy erdélyi krónikairó a szemére is vetette. A fejedelem csak a kisebb pénzek rontásához folyamodott, de ettől a „mértékleteségtől” szinte függetlenül 1624–1625-re már a rossz pénz olyan égető gazdasági problémává vált, hogy gyors segílyre volt szükség. 1625-ben ő maga kezdeményezte Ferdinándal a tárgyalásokat, hogy a környező országokban egyidejűleg vezessenek be jó pénzt. 1626-tól valóban sikerült az effajta gazdasági bajokat elhárítani, és Erdélyben újra jó pénz forgott közkézen.

A fejedelem a hadjáratoknál nagyon fontosnak tartotta, hogy hadait ne csak fizetni tudja, hanem élelemmel is jól ellássa. Hiszen csak jól felszerelt reguláris hadseregtől követelhetette meg a fegyelmet, rendet és az erkölcsöt. Bethlen büszkén emlegette, hogy hadai nem úgy vannak, ahogyan „szegény Bocskai fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának szabadosan”, mivel ő hópénzt fizet nekik. „Nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehol fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vöttek” – írta Bethlen.

Természetesen ez az egész hadjárat idejére, különösen hosszú évekre nézve nem lehetett teljességgel helytálló, hiszen a kor hadviselési módszeréhez hozzátartozott a dúlás-fosztás, az esetleges hiányos ellátás pótlása a polgári lakosság és parasztság rovására. Bethlen szigorú rendtartásai, előírásai is csak bizonyos szintig emelhatték katonáinak morális viselkedését. A kor szokása és annak hatása alól senki nem vonhatta ki magát. Bethlen szinte évekig tartott folytonos szolgálatban mintegy tízezer embert, és a legszigorúbb intézkedéseivel kipréselt adók, zálogösszegek és egyéb jövedelmek mellett is nehéz volt a zsoldpénzt mindig és mindenütt időben megfizetni. A Bethlen serege által ellenőrzött felsőmagyarországi vármegyék lakossága és a városi polgárok nemegyszer fordultak panasszal a fejedelemhez, hogy katonái elhajtják marháikat, megisszák borukat, lovaikat szép városi házaik tisztaszobáiban és nem az istállókban tartják. Bethlen igyekezett a szigorú rendszabályokat betartatni: katonáinak megtiltotta a borivást és a kockajátékot, sőt elrendelte, hogy nők nem tartózkodhatnak a táborokban. Fővesztés terhe mellett tilos volt a paráznaság. 2–3 forint értékű lopásért pálcázás, ló és barom ellopásáért már akasztás járt. Emberek megsebesítéséért, meggyilkolásáért halálbüntetés volt kiszabva. Külön szabály védte a „szegény paraszt embereket” is. Bethlen tábori főhadbírószágot állított fel, a főhadbírói tiszteket Kemény Boldizsár fejedelmi tanácsos, a későbbi Kemény János fejedelem atyja látta el. Mindenesetre Bethlen Európa-szerte híres serege nemcsak veretlen maradt a kontinenst görcsös szorításban tartó harmincéves háború hosszú küzdelmeiben, hanem viszonylagosan jól is volt fizetve, és sokkal kevesebb fájdalmat és keserűséget okozott a lakosságnak, mint akármelyik „előkelőbb” nyugati hadtest.

A hadsereget azonban nemcsak pénzzel és élelemmel, hanem fegyverzettel és ruházattal is el kellett látni. Bethlen a hadviselés ideje alatt az ellátás alá rendelt minden más szempontot. A városoktól óriási mennyiségű hadiszert kért, és ha nem ment szép szóval, erővel is elvette a felkutatott, magán-

kézen felhalmozott ón- és rézkészleteket. Ha felsőmagyarországi központjában, Kassán az iparosok nem bírták termékeikkel ellátni katonáit, a céhprivilegiumok megsértésével idegen iparosokkal is dolgoztatott. E nagyfokú szükséglet jelentős hadi konjunktúrához vezetett, mely a felsőmagyarországi városok viszonylagos jólétét és virágzását vonta maga után.

Bethlennek a háború befejezésekor vissza kellett vonulnia Alsó- és Felsőmagyarországról, de az 1622. évi szerződésben elnyert hét vármegye – Szatmár, Bereg, Ugocsa, Abaúj, Borsod, Zemplén és Szabolcs – továbbra is a rendelkezésére állott. Ezek viszonylag kis területükhöz képes is sokkal jövedelmezőbbek voltak, mint Erdély. Az adók, amelyek Erdélyben jelentősek voltak, itt – noha a portaszám nem volt csekély – az uralkodói jövedelmek elenyészően kevés hányadát alkották – a fejedelem az erdélyi hatékony adóbeszedési módszereket nem tudta kellően meghonosítani. A tized- és birtokjövedelem sem volt túl jelentős, viszont annál inkább fontos volt a fejlett áruforgalommal rendelkező megyék harmincadjövedelme, valamint a pénzverés. A hét megye anyagi hozama az erdélyi összjövedelem – évi félmillió forint – jelentős részét képezte, így érthető Bethlen azon törekvése, hogy ha az egész országot nem is, de legalább a hét megyét örökre Erdélyhez csatolja. A gazdasági érdekeket természetesen katonai szükséglet is támogatta; a fejedelem ezzel nemcsak a felvonulási területet, a királyi Magyarországba benyúló éket, hanem a bármikor felültethető hajdúságot is uralma alá vonta.

Princeps absolutus

Bethlen Gábor tehetségével, zseniális politikai éleslátásával, szorgalmával és emberfőlötti munkabíráásával messze kiemelkedett kortársai közül; nagyon nagy volt, és mint a magas fa a tisztáson, egyedül és tragikusan magányosan állott. Princeps absolutus, abszolút fejedelem volt olyan értelemben,

hogy ő tartott mindent kézben; a politika-diplomácia, a hadügy, a gazdaság és a művelődés szövevényes szálai hozzá futottak, semmibe nem tűrt beleszólást. Igaz, nem is akadt olyan ember, aki mindenbe pozitívan bele tudott volna szólni. Az akkor még meg sem született XIV. Lajos, a Napkirály (1643–1715) híressé vált mondása – „Az állam én vagyok” – Bethlen Gáborra sokkal jobban illik, mint a kitűnő miniszterekkel és szakemberekkel körülvett francia uralkodóra. Erdélyben mindennek Bethlen vezérletével kellett végbemennie. Mindenütt az ő akarata uralkodott kizárólagosan és ellenkezést nem tűrő határozottsággal. A rendi országgyűlésnek nem is volt más dolga, mint hogy szentesítse a fejedelem akaratát. Igazából csak végrehajtó szerveket tartott fenn, amelyeket jól kézben tartott és példásan igazgatott.

Bethlen a korabeli politikai elméletből jól megtanulta az államrezon, államérdek fogalmát; ebben élt és gondolkodott. Mindemellett a reneszánsz szerencsefilozófiát, amely Machiavellitől származott, a kálvinista predesztináció elvével keverte, és uralkodását isteni elhivatottsággal töltötte meg. Milotai Nyilas István (1571–1623), Bethlen udvari prédikátora Isten kiválasztott eszközének nevezte e fejedelmet: „Isten áldotta boldog ember, az kiben az ő istenéhez való kegyességének és hazájához való szeretetinek fáklyái lobognak...” És Bethlen első hadjáratát Isten tisztessége mellett „nemzetünk szabadságáért” hirdette meg. Isten és a közjó szolgálata természetesen nem új keletű elmélet, hiszen eredete a középkorra nyúlik vissza. Csakhogy most már a közjó szolgálata nem alárendelten jelenik meg, és az isteni kiválasztottságot a küldetési parancs felismerése útján lehet teljesíteni. Bethlen isteni küldetését és fejedelmi erényeit magasztalta Prágai András (?–1636), Rákóczi György szerencsi lelkésze a *Sebes agynak késő sisak* című politikai röpiratszerű versciklusában.

1. Az magyar nemzetnek,
S az köröszténységnek
Én vagyok Gedeona,
Sok fejedelmeknek
És minden rendeknek
Függ rám szeme világa,
Süvegemeléssel,
Tisztes füllel
Jámbor nevemet hallja.
8. Ferdinánd császárnak
Sokszámú hadának
Sokszor gátot csináltam,
Tompérnak, Bukkónak [Dampierre-nek, Buquoinak]
Sok német uraknak
Holtokig hadakoztam,
Kiknek halálával
Az nagy iga alól
Nemzetemet föloldtam.
12. De az közigazság,
Hitbeli szabadság
Igen nagyok előttem,
Melynek oltalmára,
Bosszúállására
Magamat lekötöttem;
Ha ki ellenem jár,
Míg életem fönnáll
Kardomat le nem tészem.

Bethlen uralkodói elveit politikai teoretikusai a kor divatos királytükör-irodalmából – az abszolutista államelméletből – és a hazai reformátori hagyományokból merítve foglalták írásba. Pataki Füsüs János, ungvári prédikátor 1626-ban megjelent *Királyoknak tüköre* című munkájában nyíltan kimondta, hogy az igazi uralkodó „Istentől küldetik és választatik, mint az országnak földjét főképpen élő vitézit az hadakozás-

ra megtanító Bethlen Gábor”. Az uralkodó uralkodjon, ő viselje az ország gondját, aki mellett a rendi méltóságok és testületek csak tanácsadók lehetnek. „Úgy éljen az király az tanácsosokkal, miképpen a fő hajósmester az sok evedzősökkal; noha sokan vonszák az hajót, de azért az egész hajónak főképpen való gondját csak a hajósmester viseli, így kell az királynak az egész országnak és polgári társaságnak kiválképpen való gondját egyedül magának viselni.”

A fejedelmi hatalom – Bethlen teoretikusai szerint – azonban nem lehetett a szó szoros értelmében abszolutisztikus, hanem népjóléti és jobbágyvédő színezetűnek is kellett lennie, ahogyan a többnyire paraszti sorból vagy mezővárosi cívisékből lett kálvinista prédikátorok hirdették. Bethlen ugyan maga is majorkodtató-robotoltató földesúr volt, aki a szolgáltatások elvégzését és megfizetését keményen behajtatta, de a jobbágyokkal való emberséges bánásmódot szem előtt tartotta, sőt birtokain megtiltotta a verést. Az általa támogatott prédikátorok nemegyszer emelték fel hangjukat az Erdélyben is rohamosan növekedő földesúri terhek ellen. Bethlen büntetés terhe alatt megtiltotta a tanulni vágyó jobbágyfiúk iskoláztatásának akadályozását, és tisztviselői, katonái ellen is védelmébe vette az „igyefogyottakat”. „Az mely király avagy fejedelem az népet szereti és azoktól ő is szerettetik, nem különben tündöklék birodalmában, mint az jó házigazda az ház népe között, fő hajósmester hajójában az evezősök között, az embernek szíve a több tagok között és az fényes nap az holddal egyetemben az több ragyogó csillagok között, sőt az kedves, Isten személyét viselő király az itt az földön, az mi Isten az égben” – írta Pataki Füsüs János.

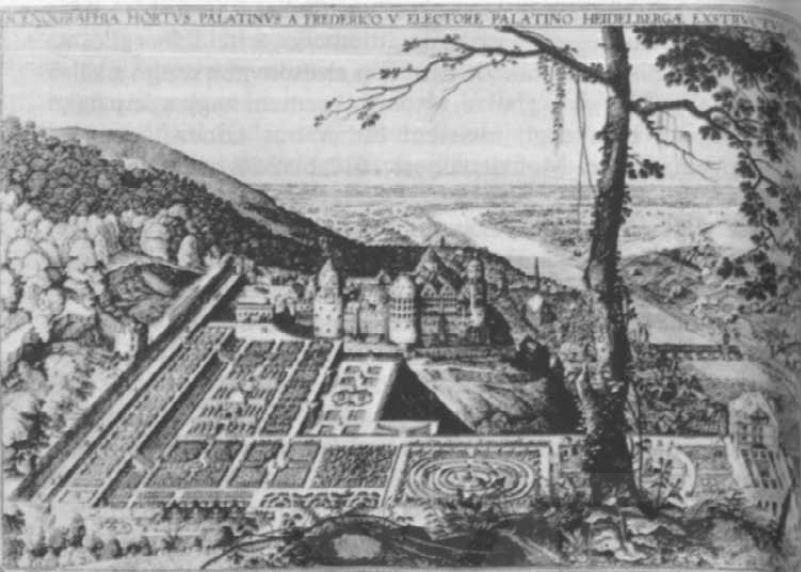
Az „államhajó” irányítását valóban maga a fejedelem intézte, de gyakran megesett, hogy még az „evezőket” is neki kellett mozgatnia. Abszolutizmusának nem volt meg a kellő világi értelmiségi alapja. A tényleges kormányzati teendőket el látó nagyobb kancellária Bethlen korában feleannyi írnokot foglalkoztatott, mint előtte vagy utána, noha több és bonyolultabb feladattal kellett megbirkóznia. A szakértelem maga-

sabb szintjének kívánalma okozhatta a személyzet számának csekély voltát. Maga Bethlen napi több órás írásbeli irányító- és adminisztratív munkát végzett; az európai politikai-diplomáciai ügyek mellett arra is neki kellett gondot fordítania, hogy például Kolozsvár elmaradt adóját beszedjék. Csaták, tárgyalások és követfogadások szünetében, éjszakai pihenő vagy úri szórakozások, vadászás helyett Bethlen – mint hazájának igazi és első „szolgája” – gyakran több oldalas leveleit írta. Egyik úttörője volt az elejétől a végéig magyar nyelven írt missilis levélnek. Írásmódját szokásos törökösnek nevezni, de amit a keleti cikornyából, szófüzésből átvett, azt sajátjává formálta. Bethlen forráspontig hevített levelei a korabeli nyelvi stílus teljes arzenálját felvonultatták – írója szándékainak özőnét ellentétes párokban tömörítette: a rágalomra ellenvád, a fenyegetésre baráti kézfogás, a kevélységre gúnyos alázat volt a felelet. Egyazon levélből jeget is megolvasztó melegség, acélt is meghajlító keménység vagy Bethlen hihetetlenül nagy hite egyaránt sugározhatott a címzett felé. Mindez ugyan a barokk próza sajátossága, de a fejedelem csodálatos összhangzású sorai mégis a késő humanista-reneszánsz műveltség kicsengései voltak. „Bethlen itt, az érzés beszédes kifejezésében messze túlhaladja nemcsak kortársait, hanem szinte századának minden emberét, aminthogy kifejezésmódja az érzések egész skáláját fogja át, s ebben a régi magyar világban szinte egyedülálló” – írta a fejedelem kiváló kutatója, Szekfü Gyula. Ha Bethlen nem lett volna nagy fejedelem és politikus, akkor bizonyára nagy íróként, irodalmárként tartanánk ma számon.

A fejedelem nagyon is felmérte a „tudós emberek” hiányát, s ennek orvoslását már uralkodása elején elkezdte. 1615 augusztusában Alvinci Péterhez (1570–1634), a tekintélyes kassai református paphoz írt levelében nemcsak őt hívta udvari papnak, hanem tudós tanítót is keresett. Alvincinak említette, hogy évente „két-két ifjat akarunk az odafel való Akademiákba bocsátani tanolásnak okáért. Reméljük ezután többülni az tudós ifjakat.” Bethlen 1614 óta rendszeresen küldte alumnusait Heidelbergbe a híres David Pareus professzorhoz

tanulni. A református és evangélikus ifjakat a nagy hírű német egyetemek – elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi és a strassburgi – vonzották, de nem volt alacsonyabb rangú a kálvinista marburgi, herborni, altdorfi, bremeni vagy a leipzigi, tübingeni, hamburgi, meissen-i lutheránus színezetű egyetem sem. Szenci Molnár Albert 1617-ben 25 heidelbergi és 12 marburgi magyar hallgatót jegyzett fel. Bethlen uralkodása alatt a kulcspozíciókat valóban heidelbergi és marburgi végzettségű prédikátorok foglalták el. Ebben a korban már nagyban virágoztak a hollandi és az angol egyetemek is, de igazi vonzerejüket majd csak a harmincéves háború során elpusztult német egyetemek kiesése után fejtik ki. A lelkészeknek készülő magyar diákok tucatjai keresték fel ezeket az intézeteket, de Bethlennek távolabbi céljai – a világi értelmiségi pályára nevelés – megvalósítása érdekében a teológián kívül egyéb fakultások látogatására is kellett buzdítania. Így tett Bojti Veres Gáspárral is, akihez egyik, 1618-ban keltezett levelében írta: „Azt akarjuk, hogy Heidelbergből egy vagy fél évre Páduába menj, ... hogy ne csak a teológiai, hanem a filozófiai tanulmányaidat is szorgalmasan alapozd meg.” A fejedelem Pálóczi Horváth Jánost is Páduába küldte építészeti tanulni, s testvérének fiait is nagy gonddal taníttatta, nem „magyar [ti. kálvinista] skólákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum [jezsuita módon]”.

A fejedelem az ifjúság külföldi egyetemekre küldését azonban csak átmenetnek, mintegy „pótléknak” tartotta; sokat gondolkodott a végleges megoldásról, hazai egyetem létesítéséről. A tervezett főiskola egyértelműen a heidelbergi és a marburgi egyetem mintáját volt hivatva követni, mivel az iskolai ügyekben tanácsot adó Szenci Molnár Albert (1574–1634) többnyire ezeken a helyeken élt és működött, mindazonáltal a politikai érdek is e protestáns német fejedelemségek felé irányult. Bethlen eredetileg Kolozsvárott szándékozta megtelepíteni főiskoláját, amint azt a kálvinista egyháznak 1617-ben kelt adománylevelében megírta. 1619-ben a pozsonyi országgyűlésen ismét szóba került a főiskola, de immár

43. Heidelberg. Egyeteme Bethlen számára is mintaként szolgált iskolapolitikai terveihez

a magyarországi világi értelmiség számára. 1620-ban, amikor a protestantizmus küzdelmei még reményteljesnek látszottak, a fejedelem a nagyszombati volt jezsuita iskolában rendezett be szállást tanulóifjaknak. A katonai visszavonulással a fejedelem Kassán igyekezett iskolát felállítani, de a lutheránus többségű városi tanács ellenkezése megakadályozta próbálkozását. Az 1622. évi erdélyi országgyűlés ismét Kolozsvárt jelölte ki az akadémia helyének, de Bethlen végül is székvárosa, Gyulafehérvár mellett döntött. A Heidelbergből kért neves professzor, Opitz Márton meg is érkezett Erdélybe, de gyökeret nem tudott eresztetni; társaival együtt hamarosan távozott. A Gyulafehérvárott kiépített iskola nagy és folytonos adományozásokkal bővült; a fejedelem élete utolsó évében, oklevélben és végrendeletében adta a legnagyobb donációt:

öt egész falut, több részbirtokot, tokaji szőlőt, Enyed város évi kétszáz forint dézsmáját, Debrecen évi kétezer forint tak-sáját, valamint 26 ezer forint készpénzt, részben az építkezések befejezésére. A fejedelem az alapítványból bentlakásos kol-légiumot akart építtetni szegény családok gyermekei számára.

1622-ben nemcsak az erdélyi rangos egyetem megszerve-zése maradt sikertelen, hanem a heidelbergit is földúlták, így a fejedelemnek kétszeres oka is volt, hogy az ifjakat más egye-temek felé irányítsa. 1623-tól nagy számban fordultak meg magyar diákok a hollandiai és angliai egyetemeken, ahon-nét majd a puritanizmus eszméit hozzák magukkal. Ez az irány-váltás ismét összefüggött a politikával, a harmincéves háború új szakaszával, amelyben már Anglia és Hollandia sem ma-radt pusztá nézője az európai küzdelemnek. A fejedelem ter-mészetesen nem hagyott fel egyetemalapító terveivel, és 1628-ban a csődbe került herborni egyetem három tudósát sikerült

44. A nagyenyedi Bethlen-kollégium

megnyernie a gyulafehérvári iskolához. Mire azonban a professzorok megérkeztek és nekiláthattak volna a munkának, a fejedelem teste fölött már szóltak a harangok.

A korabeli felfokozott tudásvágy valóságos pánpedagogizmust szült, amely a nevelés és a tanítás mindenhatóságát hirdette. Bethlen is hitt ezekben az eszmékben, és mindent megtett, hogy a tanítás ügyét előmozdítsa. Származási, sőt vallási különbség nélkül mindenkit hajlandó volt támogatni, aki tanulni akart. A tanulni vágyó jobbágyfiúkat védelmébe vette, a református papok utódait megnemesítette. Mivel a prédikátorok személyükben mentesek voltak mindenfajta szolgáltatás alól, a nemesítés előnyét utódaik élvezhették abban az esetben is, ha nem követték atyjuk egyházi hivatását – így nem fenyegette őket a visszasüllyedés veszélye. Nemesekként bátran léphettek világi pályára, és támaszaivá válhattak a református fejedelmi politikának.

A fejedelem a könyvnyomtatást is pártolta; az 1620-ban lefoglalt nagyszombati jezsuita nyomdát újonnan vásárolt betűanyaggal kiegészítve Gyulafehérvárra telepítette. Az itt nyomtatott könyvek többsége magyar nyelvű volt, és a világi tudományok túlsúlyba kerültek a teológiai tárgyakkal szemben. A fejedelem nagyon szerette a könyveket, s már uralkodásának kezdetén, 1614-ben megalapította a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárat. Még Mátyás király híres Corvináit is megpróbálta a Portától visszaszerezni, de eredménytelenül. Egész életén át nagy gonddal és féltéssel gyűjtögette, vásároltatta a szép és hasznos könyveket. „Az fegyverzörgés közben táborban lévén... magával szekéren válogatott jó könyveket, mintegy kis bibliothecát hordoz, s olvassa...” – írta róla Milotai Nyilas István.

Bethlen öntudatos református fejedelem volt, aki a kálvinista államegyház kiépítésén munkálkodott. Elődei valláspolitikai ingadozásaival szemben a református vallást támogatta; református papokat telepített le, létesítendő egyetemét is e felekezetnek szánta, és csak a református lelkészek utódait nemesítette meg 1629-ben. Szenci Molnár Albert Kál-

SERENISSIMA PRINCI
PISSA AC DOMINA D^{NA}
CATHARINA DEI GRATIA
PRINCIPISSA TRANSYVA
NTAE MARCHIONISSA BR
ANDEBURGICA PRUSSIAE
IULIAE CLIVIAE MONTI
VM STETTINI POMERAN
ORVM CASSUBTORVM
VANDALORVM

45. Könyvkötés. Erdély, 1629

vin *Institutiója* magyar fordításának előszavában joggal méltatta az egyház és saját pártfogóját: „Könyörgöttek az mi atyáinknak bódogemlékezetű lelkipásztorai, könyörgöttek egyházi énekléssel is az hívő községgel egyetemben, hogy az Úr Isten adjon jó és keresztyén fejedelmet az ő kettős kereszt alatt nyomorgó népének. Nem sietett jóllehet az mennyei szent Atya, de el sem feledkezett az ő könyörgésekről. És Felségedet adta nemzetségünknek alkotmányos időben kívánatos fejedelemül, és oly fejedelemül, kit . . . méltán [neveznek] második Jósiasznak. Mert az miképpen ez Jósias király feltalálván az Törvénynek könyvét, azt nagyra becsülötte, és az leromlott isteni tiszteletet nagy buzgósággal felállatta: azonképpen hogy Felséged is szereti az Szent Bibliát . . . Hogy Felséged az isteni tiszteletnek megtartását és jobbítását szíve szerint kívánja, bizonyosága annak az fejérvári gimnázium építése és öregbítése, az fejedelmi Bibliothékának gyűjtése és az németországbeli akadémiákból is tudós embereknek odahivatala.”

A fejedelem, bármennyire pártfogolta is a református választ és egyházat, a vallási türelmi rendszert, amelyben felnőtt, nem akarta megváltoztatni. Emlékezett elődei nem csekély zavart keltő vallási rendelkezéseire. Az 1618. évi kolozsvári országgyűlés a fejedelem kötelességévé tette a négy bevett valláson (katolikus, református, evangélikus, unitárius) kívüli szekták kiirtását, de Bethlen nem hajtotta végre a törvényt. Nem lépett fel az egyre sokasodó szombatosok ellen sem – közvetlen munkatársai, kulcspozíciójú emberek is, például Péchi Simon kancellár és Borsos Tamás portai követ is a „zsidózóknak” nevezett szektához tartoztak. Az 1615-ben ellenük hozott törvényt nem hajtotta végre. Péchi Simont börtönbe csukatta ugyan, de politikai aspirációi miatt, amelyek a hainburgi béketárgyalások során váltak nyilvánvalóvá. Engedményeket tett a katolikus vallásnak is; az ő javaslatára hoztak országgyűlési törvényt néhány templom visszaadására ott, ahol a katolikusok többségben voltak. Püspöki vikárius bejövetelét is lehetővé tette – igaz, ez nemcsak a katolikusoknak volt nagy szolgálat, hanem az államnak is, mivel így ellenőrizhető-

46. Magyar református lelkész

vé vált tevékenységük. Az országos jezsuitatilalmat sem tartotta be, szórványosan beengedte őket az országba. Bethlen a Pázmány által támogatott Káldi-féle Biblia-fordítás ügyét is szíven viselte, és az anyagi eszközöket sem sajnálta érte. Ennek azonban a vallási türelmen kívül politikai oka is volt: amikor 1621 júliusában Nagyszombat megnyitotta kapuit a fejedelem előtt, Bethlen Káldit jezsuita társaival együtt nagy tisztességgel Bécsbe küldte, de velük tolmácsoltatta békefeltételeit is. Káldi két évvel később hasonló diplomáciai küldetést teljesített, melyért a fejedelem nem volt hálátlan.

Bethlen reálpolitikai indíttatású vallási türelmének bizonyítéka a görögkeleti román egyház támogatása is; 1615-ben országgyűlési kihirdetéssel törvényesítette a román papok szabad költözködését és a jobbágyterhek alóli mentességét, ugyanakkor megkezdte a román püspökség szervezését is.

„Rien de barbare” [semmi barbárság] – vélekedett XIII. Lajos francia király rokona, d'Angoulême herceg Bethlen udvaráról, amikor követtársaival együtt bevonult Pozsonyba. A fejedelem külsőségekben is igyekezett az abszolutista uralkodó tekintélyét biztosítani; számára különösen fontos volt udvari pompáját, méltóságát a nyugati fejedelmek szintjére emelni akkor, amikor ellenségei törökösséggel, barbársággal, sőt állítólagos részegeskedése és tivornyai miatt tárgyalókép telenséggel vádolták. Bethlen volt az első erdélyi fejedelem, aki messzire kisugárzó, valódi fejedelmi udvart tartott. Elődei alkotását, így a gyermekkorából ismert Báthori Zsigmond pompás olaszos udvarát elmosták a háborús viharok. Bocskainak rövid uralkodása alatt nem állt módjában udvartartást kiépíteni, Báthori Gábor pedig vad dorbézolásait nem kötötte városhoz, palotához. Bethlen, amint udvartartása megérkezett Pozsonyba, sorra fogadta az idegen diplomatákat, akik kellemes meglepetéssel tapasztalták a ranghoz illő kihallgatást.

Bethlen maga is föltöbb szerette a szépet, a pompát, s amint Erdélyt nagy romlásából „megépítette”, hatalmas összegeket költött ékszerekre, műkincsekre, drága ruhákra, udvartartásra. Uralma első éveiben mindössze évi 2000–2500 forint

értékben vásároltatott luxuscikkeket, de első hadjárata megindításakor már 32 ezer forintot költött ilyen célokra. Anyagi lehetősége, uralkodói presztízse egyaránt növekedett, és 1625-ben, amikor beteges, egyszerűségében a kálvinista merevségen is túltevő, sőt talán pompaellenes első felesége, Károlyi Zsuzsanna már halott volt, és Bethlen második házasságára készüldött, 464 ezer forintért vásároltatott a legkülönbélebb drágaságokból.

„Bethlen Gábor fejedelem azért azonnal az ország megcsendesítésére, békességének, törvénynek helybenállatására, vég-házainak, várainak építtetésekre fordítá elméjét, és mind moldvai, havasalföldi vajdákkal, lengyelekkel jó szomszédságot, barátságot szerezvén, s az országot a sok kóborlóktól, nyúzó-fosztóktól... megtisztítván, üresítvén, azonnal, hogy tárháza gyarapodni kezdje, az Isten tiszteletire nézendő szorgalmatos gondja után mind székes helyén, Fejérváratt, Radnóton, Alvincen, Balásfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi, pompás épületű házakat építtetett vala, ... hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önönmagának” – jegyezte fel Szalárdi János *Síralmas magyar krónikájában*. A palotaépítkezések mellett városrendezési munkáit, vár- és vízvezeték-építkezéseit a kortársak egyaránt elragadtatással emlegették. „Hogy penig hazánkat önagysága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háládatossággal tartozunk mindnyájunk önagyságának érette, mert ugyanis több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint önagysága ez harmadfél esztendő alatt” – hangzott az országgyűlés köszönete.

Bethlen a gyulafehérvári palotát késő reneszánsz stílusban építtette újjá, és olasz, különösen velencei hatás alatt rendezte be: üvegcsillárok, drága kárpitok, szőnyegek, ezüst és kristály asztalneműk emelték a pompát. Üveg munkásokat hozatott Muranóból, akik Fogaras mellett berendezett telepükön készítették a fejedelem számára kristálymunkáikat. „Emellett Bethlen Gábor a legjobb kézműveseket és művészeket gyűj-

tötte össze, kőműveseket, ácsokat, asztalosokat, kőfaragókat, stukátorokat, szobrászokat, meg bársonyszabókat is hozatott Olaszországból és Lengyelországból, nagy költséggel...” – írta Krauss György. Palotájában olasz zenekart, balettet, operaelőadásokat rendező színtársulatot, spanyol táncmestert foglalkoztatott. Legkedvesebb szórakozása a zene volt, melyet hazai és külföldről hozatott mesterei magas szinten műveltek.

Bethlen a német fejedelmi udvartartások mintájára kiépített udvarával ismét otthont nyújtott a királyi központot nélkülöző magyar műveltségnek. „És mi országunkban is voltának kegyes fejedelmek, kik igen jól értvén az scholáknak és könyveknek az igaz bölcsesség szerzésére használatos voltak, igyekeztenek hasonló dolgokra, úgymint Mátyás király, ... ifjú János király [János Zsigmond], ... annakutána Báthori István ... De ez dolgot azok közül senki elébb nem mozdította az fejedelmi bölcsességgel, igaz religióval és az jó könyveknek szeretetivel felékesítettett, és az Istenben már bódogul elnyugodott Bethlen Gábor urunknál” – írta uráról 1630-ban Szenci Molnár Albert, aki a fejedelem és mások nagyfokú támogatásával magába szívott európai tudást és műveltséget százszorososan sugározta szét.

„Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk”

A harmincéves háború cseh–pfalzi néven ismert szakasza (1618–1623) az osztrák Habsburgok megerősödésével zárult le. Az addig spanyol támaszra és a katolikus Liga erejére szoruló német császár Wallenstein vezetésével megszervezte saját ütőképes hadseregét, és Észak-Németországban jelentős politikai erőfölényhez jutott. Ez a terjeszkedés jótékonyan hatott a megtépázott spanyol hatalom gyengeségére ott, ahol az elvesztett térségen, a Baltikumon már Hollandia és Anglia osztozott. A sokáig spanyol házassági tervvel kacérkodó I. Jakab angol király csak most ébredt a hirtelen támadt Habsburg-veszély tudatára, amelyet pedig Bethlen Gábor az angol parla-

47. Erdélyi festett zománccal és ékkövekkel díszített,
aranyozott ezüst mentekötő lánc. 17. század

menthez 1621-ben menesztett küldöttsége által világosan kifejtett. Akkor mind a parlament, mind az angol uralkodó „há-lával” vette Bethlen szolgálatait az európai egyensúly felbo-rítására készülő Habsburgok megzabolázásában, de többet nem kívánt. A bekerítéssel fenyegetett Franciaország már éle-sebben reagált az osztrák Habsburgok hatalmi növekedésére és a spanyol erőre kapásra: Richelieu bíbornok, XIII. Lajos első minisztere 1624. évi hatalomra jutásával megkezdte a Habsburg-ellenes francia–angol–holland szövetség létrehozá-sát. 1625-re már egészen átrendeződött az európai színpad: új szereplők új aspirációkkal jelentkeztek, de többnyire a ré-giek sem ott folytatták, ahol abbahagyták.

Angol és francia követek jártak a szász és a brandenburgi választónál, valamint a birodalom protestáns rendjeinél, hogy

48. Eszter Ahasvérus perzsa király előtt. 17. századi flandriai kárpit

49. Párizst már akkor Európa közepének tartották

a „német szabadság” helyreállításáért harcba indítsák őket. A német protestánsok élére Koppenhága és Stockholm elszánt, tetterős urait szánták. Mivel azonban a dán és a svéd állam egymás rovására is próbált terjeszkedni, és az angolok IV. Keresztély dán királyt rávették a támadásra, a svéd Gusztáv Adolf kénytelen volt visszavonulni, hogy majd csak a háború harmadik, svéd szakaszában fejtse ki sikeres tevékenységét.

Anglia és Franciaország egyelőre nem gondolt a személyes és közvetlen beavatkozásra, hanem inkább a zsoldjukba vett dán királyt és Pfalzi Frigyes hadvezérét, Mansfeldet küldték Tilly és Wallenstein ellen. A nyugati hatalmak még mindig óvakodtak a nyílt Habsburg-ellenes konfrontációtól, és Beth-

lennel csak portai követeik útján vették fel a kapcsolatot. Jakab angol király különösen bizalmatlan volt az erdélyi fejedelem iránt, hiszen ő csak Pfalz visszaszerzését tűzte ki célul veje számára.

Bethlennek berlini leánykérésével nyílt lehetősége belépni az európai érdekkörbe – Brandenburgon át biztosabb út vezetett Pfalzi Frigyeshez és azon keresztül az angol udvarhoz, ahol Jakabot a rugalmasabb I. Károly váltotta fel. E házassággal „Észak oroszlánjával”, Gusztáv Adolfkal is sógorságra lépett. A fejedelem leánykérő követével nagyvonalú terveit is tolmácsoltatta György Vilmosnak: ahhoz, hogy „az evangélikus ügy biztosítva legyen, az osztrák házat, mint amely egyébként soha meg nem fog szűnni mesterkedni, teljesen meg kell semmisíteni, vagy legalábbis nagyon meg kell alázni”. Ehhez mind nyugatról, mind keletről egyidejű támadást kell végrehajtani, amelyhez hajlandó csatlakozni havi negyvenezer forint segély és Mansfeld tizezer katonájának hozzájárulása ellenében; továbbá a fejedelem azt kérte, hogy a békeszerződésbe őt is bevegyék. A szövetségesek mind a grandiózus tervet, mind annak árát sokallották, de miután sem Mansfeld, sem IV. Keresztély nem boldogult a császáriakkal, kénytelen-kelletlen belátták, hogy a keleti arcvonalon is háborút kell nyitni.

Ezalatt Ferdinánd tovább erősödött a trónon. Az 1625. évi országgyűlésen a magyar rendek Ferdinánd nagy megelégedésére az elhunyt protestáns nádor, Thurzó Szaniszló helyébe ismét katolikus főurat választottak, méghozzá Bethlen kibékíthetetlen ellenfelét, Esterházy Miklóst. Az uralkodó fiát, III. Ferdinándot is királlyá választották és koronázták, ami ellen csak a Bethlen uralma alatt álló hét vármegye követői emelték fel gyenge hangjukat. A rendek az ellentétes pólusú Habsburg- és bethleni abszolutizmus egymást semlegesítő terében, jótékony tétlenségben és abban a hitben éltek, hogy kiváltságaik és lelkiismereti szabadságuk örökre megmarad

51. Brandenburgi Katalin ruhája és virginálja

52. Bethlen Gábor nagy politikai ellenfele, Esterházy Miklós nádor
vőlegényi dolmánya a 17. század elejéről

– eszük ágában sem volt Bethlen háborús készülődéseire csatlakozni.

A nyugati szövetségesek tehát kénytelenek voltak Bethlen keleti hadjáratának tervét elfogadni, és végül 1626 novemberében beírták Erdélyt a westminsteri szerződésbe – de ezen az események addigra már túlléptek. A dán–angol–holland szövetség teljes jogú tagként vette föl Bethlent, és ez a kis Erdélyt kiemelni látszott az európai perifériából, a török vazallusságának az európaiak által lenézett és megvetett, félig barbár, félig despotikus állapotából.

1626 nyarán a fejedelem mellé rendelt Mansfeld valóban elindult, hogy Sziléziában Bethlennel egyesüljön, de a koalíció nyugati szárnya nem mozdult. A fejedelem is csak augusztus végén indult el 25 ezer fős seregével, így a már július végén Sziléziában veszteglő Mansfeld nem várhatta meg a magyar hadat, hanem Illésházy Gáspár, Bethlen utolsó megmaradt híve segítségével Magyarország felé vette útját, remélve, hogy közben a cseh parazsat is ismét lángra lobbanthatja. A kalandor lelkű Mansfeld serege azonban dűlva-fosztva tört magának nemkívánatos utat, a háta mögött pedig a Wallenstein vezette császári sereg haladt. Wallenstein személyesen indult Mansfeld üldözésére, nem mintha olyan kritikusnak tartotta volna a helyzetet, inkább a Bethlennel való egyesülést találta veszélyesnek. Azonban csak lassan tudott Mansfeld nyomában haladni, mivel 14 ezer fős seregét élelemmel és zsolddal nem tudván ellátni, az a már előzetesen Mansfeld által kifosztott lakosságtól csak csekély és fölöttébb hiányos élelmezést tudott kicsikarni. Mire a két sereg Magyarország határához ért, üldözött és üldöző had fele egyaránt elpusztult pestisben. Mansfeld éhes és rongyos, mintegy 5–6 ezer főnyi hada a Vág bal partján várta Bethlent és a Portától kieszközölt török katonákat, akiket Murteza budai pasa előzetesen még egy „kis” portyára vitt Nógrád ostromához. A pasa csak Bethlen érélyes felszólítására csatlakozott az erdélyiekhez.

Wallenstein elgyötört 8 ezer katonájából, a császári németekből, az Esterházy vezette és nehezen gyülekező megyei se-

53. Ernst Mansfeld gróf, Frigyes cseh király zsoldosvezére

regekből, valamint Zrínyi György horvátjaiból a császári had mintegy 25–30 ezer főre sokasodott, de a császári fővezért a pestis és az éhség pusztításai, valamint a magyarok iránti bizalmatlanság óvatossá tette. Wallenstein nem ismerte a magyarországi viszonyokat, a nagy népsűrűségű német fejedelemségekhez szokott szeme szinte lakatlannak és kietlennek,

rádásul mérhetetlenül ellenségesnek látta a tájat. A magyarokat megbízhatatlanoknak tartotta, a gyalogság hiányát és a sáncvédelembeli gyakorlatlanságukat is szemükre vetette. Így nem csoda, ha a fővezér sokáig habozott, hogy Bethlen mozgékony és ismeretlen seregével mikor és hol ütközzön meg. Az egyesült erdélyi–török sereg szeptember 30-án Drégelypalánk mellett táborozott, amikor Wallenstein elszánta magát a harcra. Bethlen azonban nem merte vállalni az ütközetet Mansfeld gyalogsága nélkül – aki még mindig nem érkezett meg –, és így az éjszaka leple alatt Balassagyarmatra, majd Szécsénybe húzódott vissza. Wallenstein reggel láthatta, hogy az ellenség „stratagémával élve megtréfálta”, amit ő is megkönnyebbüléssel fogadott; üldözés helyett Érsekújvár alá vezette vissza seregét, amit csak a harcias Esterházy és a horvát bán fogadott nagy méltatlankodással, mivel szerintük Wallenstein „nagy occasiót [alkalmat]” mulasztott el Bethlen megsemmisítésére.

Az alkalom azonban nemcsak Wallenstein, hanem Bethlen számára is elmúlt. És az erdélyi fejedelem nem tehetett egyebet, mint hogy Mansfelddel és a törökkel együtt üldözzék a császári sereget. Bethlen ráébredt, hogy Mansfeld seregével erőtlenség, beteges és rongyos embereket kapott, a török hazafelé készülődött, a magyar megyék meg éppenséggel ellene állítottak ki immár nem jelentéktelen fegyveres kontingenseket, így elfogadta a felajánlott fegyverszünetet. Wallenstein decemberig Magyarországon maradt, s közben megtépázott tekintélyét és gőgjét Bethlen-ellenes merényletek szövögetésével próbálta orvosolni. Az elmaradt ütközetnek csak vesztesei voltak: a császári generális sok ezer katonáját hagyta magyar földben, anélkül, hogy gyűlölt ellenfelével le tudott volna számolni; a békekötéssel az erdélyi fejedelem sem érte el célját. A már korábban elnyert engedményeket nem tudta kibővíttetni, sőt a hét vármegye végvárainak szánt évi 30 ezer forintról is le kellett mondania – igaz, az összeget a császár addig sem küldte el. Ezen engedmény fejében Mansfeld megmaradt serege szabadon elvonulhatott. A pozsonyi békében Bethlennek meg

kellett ígérnie, hogy többé nem támad a császár ellen és a törököt sem buzdítja békebontásra.

Az 1626. december 20-án megkötött pozsonyi békét követte a következő év szeptemberében, Szőnyben létrejött török-német békekötés, melyet a fejedelem ismét nem tudott megakadályozni, és Erdély függetlenségének garantálását sem érte el.

Bethlen ismételten keserűen ment haza, 1627-ben Illés-háznak meg is írta: „senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nicolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificáció [béke] nem esett, mint minnen magunknak. ... azon országnak státusitól, akiknek nagy szükségekben magunk életének, fejedelemségünknek periclitálásával [veszélyeztetésével], sok vitéz híveinknek vérek hullásokkal, halálokkal és értékünknek érettek való elköltésével igen hasznosan szolgálván, azoktól vettük vala az remunerációt [jutalmat] ... mint hagyának el minden státusok.”

Azonban az erdélyi fejedelem minden keserősége ellenére politikai értelemben egyáltalán nem volt vesztes. 1626 augusztusában a dán királyt Tilly megverte, majd a német fejedelemségekből teljesen kiszorította. IV. Keresztély kénytelen volt feladni összes hódításait, és az északnyugati front összeomlása Bethlent is könnyen maga alá temethette volna; de a fejedelem óvatosan visszavonult, nemcsak Wallenstein serege, hanem nyugati szövetségesi kötelezettségének teljesítése elől is. Még mielőtt beírták volna nevét a westminsteri szerződésbe, már béketárgyalásokat folytatott a császárral, és így mind magát, mind fejedelemségét megmentette a bukástól. Megbékélését a Habsburgokkal a Porta felé a következőképpen magyarázta: „az megholt két generális [Mansfeld és a weimari herceg] minemű fogyatkozásokat tött, mind az megígirt tizenkétezer had számának mennyi sok héja lőtt, és azok is minemű nyomorult állapottal jöhettének, szaladtnak el az ellenség előtt, fegyvereket elhányván, az hosszú út miatt fizetetlenek, ruhátlanok, mezítlábbal járók, élés nélkül valók, pénzt nemhogy nekem hoztak volna ígíretek szerént, de az kevés megmaradt

mellettek való vitézlő népnek is egy napra való fizetést nem adhattak-e, vagy adni nem akartak... mellém nem akarának júni akkor, azmikor az szükség leginkább kívánja vala, ... az magunk népe is eszében vevén az török visszamenetelének szándékát, az német hadnak igen kevés és erőtlen beteges, inficiáltatott [fertőzött] állapotját, nem akarának azok is tovább magok veszedelmével maradni."

A nyugati hatalmak a harmincéves háború második szakaszában sem érték el eredményeket, és úgy tűnt, hogy most már egyértelmű és döntő lépéseket kell tenni a Habsburgok megfékezésére. Richelieu céljának végrehajtásához Gusztáv Adolfot szemelte ki, de ehhez előbb a hajdani oroszellenes svéd–lengyel–török együttműködésből kellett Lengyelországot kiiktatnia, és a svéd–orosz, valamint a török–orosz feszültségeket kellett feloldania. A svéd–orosz politikai együttműködés létre is jött, Bethlen is munkálkodott benne, de eredményét már nem láthatta meg.

A fejedelem, érezvén a halál közeledését, életművét, a hét vármegyével megerősített önálló fejedelemséget szeretne volna mindenáron biztosítani. A felsőmagyarországi főnemességre már nem számíthatott, hiszen többségük katolizált, és egyre inkább Esterházy mellé állt, aki az ország Habsburg-oldalról történő egyesítésének volt engesztelhetetlen harcosa. Az egyetlen, akire Bethlen bizvást gondolhatott, az a hatalmas birtokú és méltóságú Rákóczi György volt, akinek viszont nem a magyar rendek vezéri méltósága, hanem a fejedelemség kellett. A fejedelem azonban még házassági szerződésében ígéretet tett felesége, Brandenburgi Katalin trónutódlására, mivel ez volt a feltétele a házassági szövetségnek. (Noha Bethlennek mindenfajta brandenburgi-porosz igényről le kellett mondania.) Arról nem tehetett, hogy nagyravágyó felesége trónra kerülésével mindent fenekestül felforgatott.

A fejedelemnek a Habsburgok erőteljes nyugat-magyarországi előretörésével szemben nem maradt más bázisa, mint a gyenge hangú protestáns köznemesség, valamint a hajdúk és a prédikátorok. A vármegyék leplezetten, a szabolcsi haj-

54. A gyulafehérvári székesegyház, az erdélyi fejedelmek temetkező helye

dűvárosok nyíltan is megírták a császárnak, hogy Bethlen alatt szeretnének maradni, de ha a visszacsatolás elkerülhetetlen, akkor is csak addig hajlandók a király hű alattvalói lenni, „valamíg ő fölsége ... hitünkben, szabadságinkban és nekünk kegyelmesen tett ígíretiben bennünket megtart”.

A nagy fejedelem, ahogyan „vizibetegsége”, szívbetegsége rohamosan előrehaladt, 1629 augusztusában nekifogott politikai végrendelete megírásához. Istennek szóló hálaadása a kötelező alázatossági formulán túlmenve a mai olvasót is rabul ejti: „De adok mindenkinek felette teljes szívemből hálákat ő szent felségének, ki az én bűneimnek tenger fövényéhez hasonló sokaságát nem tekintette e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, a bűnnek sárjában nem hagyott, ellenségem kezében nem adott, hanem véghetetlen irgalmasságából örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott, keresztyén atyától és anyától való születésemet bénaság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, sok rendbéli áldását fejemre kiárasztotta.”

Végrendeletében még egyszer és utoljára összefoglalta politikai elképzeléseit, uralkodói elveit. Örökül hagyta a török nemzettel való frigy megtartását, mert hiszen „mihelyt a német nemzet mellé állának, micsoda jutalommal fizete, szájunkban az íze; azzal tudniillik, mellyel régen kívánta, és meszterkedett benne, hogy nemzetünket elfogyathassa, kegyetlen halálnak nemével megölhesse, országunkat a földdel egyenessé tegye, vagy éppen elpusztíthassa, ...” Azonban meghagyta, hogy titokban a kereszténységet segítsék a pogánnyal szemben. Az anyaszentegyházra viseljenek gondot, de erővel ne „idvezítsenek” senkit, és a négy bevett vallás szabad maradjon. Alattvalóit a fejedelmi hatalom féltésére és becsülésére intette, de egyúttal a leendő uralkodót is figyelmeztette a tisztességes, becsületes életre és kormányzásra. Részletekig menő utasításai – például a Portának szóló adók és ajándékok nagyságáról és körülményeiről, valamint a hajdan odaigért, de soha oda nem adott Jenő várának megtartásáról, a hadviselés alapvető szükségleteiről és a mindenkori anyagi tartalék

gyűjtéséről – igen hasznosak lettek volna a trónutódnak, ha azokat valaha is megfogadta volna.

A fejedelem tizenhat évi áldásos uralkodás után, 1629. november 15-én örökre lehunyta a szemét. A történelem nagyon mostohán bánt Bethlen Gábor földi alkotásaival – a csodálatos gyulafehérvári palotát, kincseit, hatalmas könyvtárát, de még síremlékét is feldúlták, elpusztították, széthordták, szinte alig maradtak a hajdani pompáról tanúskodó nyomok. Mintha egy láthatatlan kéz azon munkálkodott volna, hogy mindent, ami a fejedelemhez fűződik, ami az ő alkotása, eltöröljön. Az emberek emlékezetéből azonban senkinek és semminek nem állott hatalmában kitörölni a nagy fejedelmet. Bethlen szerény kívánsága, mellyel végrendeletét zárta – „énfelőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek” –, méltán teljesült.

Szép feladat jut a történésznek, amikor vallatja a forrásokat, felébreszti régóta tartó „csipkerózsika-álmukból”. A le-tűnt korok kutatóinak a források jelentik azt, amit a zenészeknek a kották; a régi idők írásait kell megszólaltatni, de csak tiszta hangon szabad, nehogy hitelüket veszítsék. Kemény János nem kevés rajongással megírt sorait, melyekben Bethlennek a nagy fejedelem máig ható életművéért a halhatatlanság koszorúját előlegzi, ma is érvényesnek érezzük: „... [rövid] idő alatt meghala ez nagy fejedelem, kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem halatott, nem is reménlhetni... Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna.”

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Irodalom

- Ricarda Huch* : A harmincéves háború. I–II. k. Bp., 1979.
- Móricz Zsigmond* : Erdély. Történelmi regénytrilógia. Tündérkert. A nagy fejedelem. A nap árnyéka. Bp. 1979.
- Bethlen Gábor emlékezete. Szerk.: *Makkai László*. Bp., 1980.
- Bethlen Gábor krónikásai. Szerk.: *Makkai László*. Bp., 1980.
- Bethlen Gábor* : Levelek. Vál., bev. és jegyz.: *Sebestyén Mihály*. Bukarest, 1980.
- Bogáti Fazakas Miklós* : Magyar Zsoltár. Bp., 1979.
- Erdély öröksége. Szerk.: *Makkai László*. II–IV. k. Bp. é. n.
- Gr. Illésházy István feljegyzései. 1592–1603. Közli: *Kazinczy Gábor*. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores VII. k. Pest, 1863.
- Istvánffy Miklós* : Magyar történet. Részletek. Megjelent: Humanista történetírók. Szerk.: *Kulcsár Péter*. Bp., 1977.
- Magyari István* : Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rend.: *Katona Tamás*. Bp., 1979.
- Régi magyar költők tára. XVII. század. 1–8. k. Szerk.: *Klaniczay Tibor*, *Stoll Béla*. Bp. 1959–1976.
- Szamosközy István* : Erdély története. (1598–1599; 1603.) Vál., bev. és jegyz.: *Sinkovics István*. Bp., 1977.
- Barta Gábor* : Az erdélyi fejedelemség születése. Bp., 1979.
- Benda Kálmán* : Bocskai István. 1557–1606. Bp., 1942.
- Benda Kálmán* : Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Bp., 1975.
- Bethlen Gábor és kora. Tudományos ülészak Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából. *Századok*, 1981/4.
- Gonda Imre–Niederhauser Emil* : A Habsburgok. Bp., 1978.
- Hauser Arnold* : A művészet és az irodalom társadalomtörténete. I. k. Bp. 1968.
- Nagy László* : Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981.
- Péter Katalin* : Bethlen Gábor uralkodásának első szakasza. *Confessio*, 1980/1.
- Péter Katalin* : A magyar romlásnak századában. Bp., 1975.
- Szekfü Gyula* : Bethlen Gábor. Bp., 1929.
- Tarnóc Márton* : Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp., 1978.
- Trócsányi Zolt* : Erdély központi kormányzata. 1540–1690. Bp., 1980.

Időrendi áttekintés

1526. augusztus 29.	A mohácsi csata
1526–1540	Szapolyai János
1526–1564	Habsburg Ferdinánd
1541. augusztus 29.	Buda török kézre kerül
1551 nyara	Erdély átadása
1551. december 16–17.	Fráter György meggyilkolása
1552 nyara	A török elfoglalja a Temesközt; Eger sikeresen ellenáll
1556. szeptember	I. János király özvegye, Izabella királyné visszatér Erdélybe
1559–1571	János Zsigmond
1562. május	Székely lázadás
1564–1576	I. Miksa
1566. szeptember	Szigetvár eleste; I. Szulejmán szultán halála
1568. február 17.	A drinápolyi béke
1570. augusztus	A speyeri egyezmény: János Zsigmond Erdély és a Részek fejedelme
1571. május 25.	Somlyai Báthori Istvánt az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választja
1571–1586	Báthori István
1571. október	<i>A lepantói csata</i>
1575. december 14.	Báthori Istvánt lengyel királlyá választják
1576–1612	I. Rudolf
1581. május	Az erdélyi országgyűlés Báthori Zsigmondot fejedelemmé választja
1588. augusztus	<i>A spanyol Nagy Armada veresége az angol partoknál</i>
1590. november 29.	III. Murád szultán és I. Rudolf király megújítja a drinápolyi békét
1591 nyara	Hasszán boszniai pasa Sziszek várát ostromolja
1592 tavasza	Hasszán kisebb horvát és szlavón várakat foglal el

1593. június 13.	Hasszán Sziszeket ostromolja
június 22.	Hasszán veresége és halála. A tizenötéves háború megindulása
1593. augusztus	III. Murád szultán hadat üzen Rudolfnak
szeptember 27.	Szinán nagyvezér seregével Eszéknél átkel a Dráván
október	Veszprém és Palota elvesz
október 28.	A császáriak Székesfehérvárat kezdik vívni
november 3.	A pákozdi csata
november–december	Divény, Fülek, Szécsény, Buják, Kékkő, Somoskő, Hollókő, Hidvég, Drégely, Drégelypalánk, Ajnácskő felszabadul
1594. március 10.	Nógrád felszabadul
május 1.	Hasszán budai pasa veresége
május 4.	Mátyás főherceg megkezdi Esztergom ostromát
május 30.	Balassi Bálint halála
június 29.	Mátyás főherceg felhagy Esztergom ostromával
július	Tata és Szentmárton török kézre kerül
július vége	Báthori Zsigmond lemond a trónról Boldizsár javára
augusztus 8.	Báthori Zsigmond visszatér a trónra
augusztus–szeptember	Az erdélyi török párt vezetőit kivégzik
szeptember 29.	Hardegg gr. feladja Győr várát
október 5.	Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem, Mihály havasalföldi és Áron moldvai vajda törökellenes szövetsége
1595. január 28.	Rudolf és Zsigmond szövetsége
április 16.	Országgyűlés Gyulaféhevárott: törvényben rögzíti a Portától való elszakadást. Utólag jóváhagyja az ellenzék legyilkolását
június 29.	Megkezdődik Esztergom ostroma
augusztus 4.	Mansfeld legyőzi a budai pasa seregét
augusztus 6.	Báthori Zsigmond és Mária Krisztierna lakodalma
augusztus 14.	Mansfeld gr. halála
augusztus 18.	Az erdélyi csapatok visszafoglalják Lippát
augusztus 23.	Szinán nagyvezér elfoglalja Bukarestet
szeptember	Esztergom felszabadul. Visegrád, Vác, Zsámbék török uralom alá kerül
	A székelyek régi szabadságának visszaállítása; katonatoborzás
október	Jenő felszabadul. Az erdélyi és a havasalföldi sereg győzelme Tergovistyénél és Gyurgyevónál

november	Arad, Világos, Csanád és még néhány kisebb erősítés felszabadul
1596. január–február	„Véres farsang” Erdélyben
szeptember	Miksa főherceg serege elfoglalja Hatvant
október 13.	Eger török kézre kerül
október 26–28.	A mezőkeresztesi csata
1597 eleje	Báthori Zsigmond lemondása feltételeiről tárgyal Rudolf
március	Pálffy Miklós gr. visszafoglalja Tatát
augusztus	Pápa visszavétele
szeptember–	
október	Győr sikertelen ostroma
szeptember	Tata török kézre kerül
december 23.	Rudolf és Zsigmond megegyezik Erdély átadása felől
1598. március	Győr visszafoglalása
tavasz és nyara	Tata, Gesztes, Palota, Veszprém, Nagyvázsöny és Tihany felszabadul
április	Báthori Zsigmond átadja Erdélyt Rudolf biztosainak, és Oppelnbe távozik
augusztus	Zsigmond visszatér Oppelnből
szeptember	Megkezdődik Buda ostroma
1598-tól 1604-ig	a porta helyett a ház az adóalap
1599. március	Zsigmond harmadszor mond le a fejedelemségről; Báthori András bíboros lesz a fejedelem
június 20.	A hajdúk Tolna melletti győzelme
június vége	A hajdúk felgyújtják az eszéki török hidat
augusztus	A török először követeli Lippát és Jenőt Erdély régi státusának visszaállításáért
szeptember –	
október	Ibrahim nagyvezér hadjárata; Vác elfoglalása
október 28.	A sellenberki csata: Mihály vajda győzelme
november 3.	Báthori András fejedelem meggyilkolása Csikszentdomokosnál
november 20.	Országgyűlés Gyulafehérvárott; a rendek hódolnak Mihály vajda előtt
év végétől	<i>Kara-Jazidzsi török felkelés</i>
1600. február	Mihály fejedelem megtagadja Prágának az engedelmisséget
február 27.	<i>Giordano Bruno máglyahalála</i>
április 23.	Pálffy Miklós gr. halála
május	Mihály fejedelem sikeres moldvai hadjárata.
	A pápai vár zsoldosainak lázadása

augusztus	Ibrahim nagyvezér elfoglalja Babócsát és Kiskomáromot.
szeptember	Ostromolni kezdi Kanizsát Az erdélyi nemesek fölkelést hirdetnek Mihály fejedelem ellen; hívásukra bevonul Basta
szeptember 18.	A miriszlói csata
október	Mihály fejedelem Moldvában is vereséget szenved
október 20.	Kanizsa feladása
1601. március	Báthori Zsigmond visszatér Erdélybe
augusztus 3.	A goroszlói csata
augusztus 19.	Mihály fejedelem meggyilkolása
szeptember	Székesfehérvár visszafoglalása
október– november	Kanizsa sikertelen ostroma
1602. január	Basta generális az erdélyi összevont császári csapatok főparancsnoka
június	Az erdélyi rendek hódolnak Basta előtt
július	Báthori Zsigmond vereséget szenved; végleg távozik Erdélyből
augusztus	Hasszán nagyvezér visszafoglalja Székesfehérvárt
október 6.	A királyi sereg elfoglalja Pestet, megkezdi Buda ostromát
1603. január	Országgyűlés Gyulafehérvárott; Rudolf biztosai átveszik Erdély kormányzását
március	Illésházy Istvánt fej- és jószágvesztésre ítélik
tavasz	Székely Mózes harcba indul az erdélyi fejedelem-ségért
május eleje	Székely Mózes fejedelemnek kiáltják ki
július 17.	A brassói csata: Székely Mózes veresége és halála
szeptember 5.	Országgyűlés Déván: Basta büntető rendeletei
szeptember	Buda ismételt ostroma
őszétől	<i>A törököket sorozatos veszteségek érik a perzsa fronton</i>
november 20.	A királyi sereg elfoglalja Hatvant
1604. január 6.	A kassai templom erőszakos elfoglalása
február– április	Országgyűlés Pozsonyban; a XXII. törvénycikk önkényes betoldása
március	Bocskai török rabja útján tárgyal a Portával
augusztus	Bethlen Gábor felajánlja Bocskainak az erdélyi fejedelemséget
szeptember 8.	Gálszécsi gyűlés
szeptember	Pest török kézre kerül.
szeptember 13.	Vác és Hatvan ismét török kézre kerül Az erdélyi bujdosók táborán rajtaütnek

szepetember 29.	Bocskai elszánja magát a harcra; a Sólyomkő vár- beli megbeszélés
október 2.	Bocskai várának, Szentjobbnak az elfoglalása
október 15.	Álmosd-diószezi csata
október 28.	A hajdúk első kiáltványa
november 11.	Bocskai bevonul Kassára
november 17.	Az osgyáni csata
november 25–28.	Az edelényi csata
december 3.	Kassa ostroma
1605. február 21.	Országgyűlés Erdélyben: Bocskait fejedelemmé választják
február– március	Basta sikertelen ellentámadása
március	<i>Querelae Hungariae</i>
április 20.	A szerencsi országgyűlés
május	Bocskai hadai a Dunántúlon, majd Alsó-Ausztriá- ban, Morvaországban és Sziléziában portyáznak
június	Rudolf császár katonai segítséget kérő követeit el- elutasítják. Rudolf megbízza Mátyás főherceget a békétárgyalások megkezdésével
június eleje	A császári-királyi csapatok sikeres ellentámadása a Dunántúl nyugati szegélyén
augusztus 29.	Érsekújvár ostroma
szeptember 14.	Országgyűlés Medgyesen; Bocskait beiktatják a fejedelmi székhelyre. A szászok behódolnak
október 3.	A törökök elfoglalják Esztergomot
október 17.	Homonnai Bálint fővezér bevonul Érsekújvárba
november 11.	Lala Mohamed nagyvezér koronát ad Bocskainak
november 24.	Korponai országgyűlés
december 12.	Bocskai hajdútelepítő oklevele
1606. január 9.	Bécsben megkezdődnek a békétárgyalások
január 15.	Fegyverszüneti megállapodás
március 21.	Mátyás főherceget megválasztják a Habsburg- család fejévé
április 16.	Országgyűlés Kassán
június	A bécsi békétárgyalások folytatása
június 23.	A bécsi béke
szeptember 2.	Bocskai szoboszlói hajdútelepítése
szeptember 24.	Rudolf deklarálja Erdély és a Részek különállását
szeptember 25.	Mátyás főherceg biztosító levelet ad ki a szabad vallásgyakorlat békeponti értelméről. Az ausztriai, stájer, cseh-morva, sziléziai és a lau- sitzi rendek képviselői szavatolják a bécsi béke megtartását

november 11.	A zsitvatoroki béke
december 29.	Bocskai István halála
1607. január 12.	A hajdúk felkoncolják Kátay Mihályt
január 30.	A felsőmagyarországi rendek részgyűlése; visszatérnek a király hűségére
február 11.	Országgyűlés Erdélyben; Rákóczi Zsigmondot fejedelemmé választják
október	Nagy András hajdúkapitány meghirdeti a második hajdúfelkelést. Ali budai pasa és Nagy András szövetséget köt
december 29.	A nemesek és a hajdúk Ináncson tárgyalnak
1608. január 10.	Országgyűlés Pozsonyban
február 1.	A rendi konföderáció megújítása
február 6.	Megegyezés jön létre Báthori Gábor és a hajdúk között
március 5.	Rákóczi Zsigmond lemond a fejedelemségről
március 7.	Az erdélyi országgyűlés Báthori Gábort fejedelemmé választja
június 25.	Rudolf lemond a trónról
június 29.	A magyar, az osztrák és a morva rendek titkos szerződést kötnek Sterboholban
augusztus	Az erdélyi és a magyar rendek szövetsége
szeptember 9.	Mátyás főherceg, Magyarország kormányzója országgyűlést hív össze Pozsonyba
november 16.	Az országgyűlés Mátyás főherceget királlyá választja
1609. április	<i>Fegyverszünet Spanyolország és Egyesült Németalföld között; Hollandia független</i>
1610. március	Kendi összeesküvést sző Báthori Gábor fejedelem ellen
december 17.	Báthori Gábor elfoglalja Nagyszebent
december–	
1611. január	Báthori Gábor havasalföldi hadjárata
1611. március	Mátyás lemondhatja Rudolfot a cseh királyi címről
június vége	Forgách Zsigmond gr. felsőmagyarországi főkapitány Báthori Gábor ellen indul
július 8.	A brassói csata: Báthori Gábor veresége
szeptember	Radu Șerban és Forgách Zsigmond serege elhagyja Erdélyt
1612. május	Szultáni fermán megparancsolja Erdélynek, hogy Ghyczy Andrást ismerje el fejedelemnek
szeptember 13.	Bethlen Gábor a törökhöz menekül
október	A földvári csata: Báthori fejedelem legyőzi Ghyczyt és a brassóiak seregét

1613. április	II. Mátyás és Báthori Gábor megállapodása
május 1.	I. Ahmed szultán Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége mellett dönt
augusztus	Bethlen Gábor török csapatokkal megindul a fejedelemségért
október 18.	Szkender pasa országgyűlést hirdet Kolozsvárra
október 23.	Az országgyűlés Bethlen Gábort erdélyi fejedelemmé választja
október 27.	Báthori Gábor meggyilkolása
1614. február 18.	Bethlen Gábor udvarával együtt kivonul Szebenből
február–március	Országgyűlés Medgyesen: Bethlen meghirdeti gazdaságpolitikáját
1615. január	Bethlen hadfelkelést hirdet Homonnai támadása miatt
május 6.	Az első nagyszombati egyezmény
július 15.	I. Ahmed szultán és II. Mátyás húsz évre megújítja a zsitvatoroki békét
1615. szeptember	Országgyűlés Kolozsvárott: elrendeli a fiskális birtokok összeírását és felülvizsgálását
1616. június 14.	Lippa átadása a töröknek
június	Homonnai György Erdélybe nyomuló serege vereséget szenved
1616. november 20.	Homonnai veresége Désnél
1616–1637	Pázmány Péter esztergomi érsek
1617. július 31.	A második nagyszombati egyezmény
1618. május 18.	A pozsonyi országgyűlés királlyá választja Mátyás kijelölt trónörökösét, Ferdinánd főherceget
május 23.	<i>A prágai defenzetráció ; a harmincéves háború kezdete</i>
június	A felkelt cseh rendek követe, Jessenius János Pozsonyba érkezik a magyar rendekhez
július 1.	II. Ferdinánd megkoronázása
1618–1622	II. Oszmán
1619–1637	II. Ferdinánd
1619. április	II. Ferdinánd elismeri Bethlent Erdély fejedelmének
június	<i>A cseh fölkelők körülzárják Bécset.</i> Thurzó Szaniszló gr. titkos tárgyalásokat kezd Matej Thurn gróffal, a cseh fővezérrel
augusztus	<i>A majna-frankfurti birodalmi gyűlésen II. Ferdinándot császárrá választják</i>
augusztus 26.	Bethlen Gábor első hadjárata: a fejedelem elindul Gyulafehérvárról

szeptember 5.	Kassa megnyitja kapuit Rákóczi előtt
szeptember 20.	Bethlen bevonul Kassára. A <i>Querela Hungariae</i>
szeptember 21.	A felsőmagyarországi rendek részgyűlése Kassán: Bethlen a rendek „előljárója és fő gondviselője”
október 8.	<i>Müncheni szerződés: Miksa bajor herceg katonai segítséget nyújt Ferdinándnak a cseh felkelők ellen</i>
október 10.	Bethlen Nagyszombatban fogadja a cseh király követeit
október 14.	Pozsony Bethlen kezére kerül
november 23.	Rákóczi György Homonnánál vereséget szenved Homonnai Györgytől
november 27.	Bethlen csapatai elfoglalják Bécs elővárosát; megkezdődik Bécs körülzárása
november 30.	Bethlen seregével elvonul Bécs alól
november	Bethlen főiskolát alapít Nagyszombatban
1620. január 8.	Országgyűlés Pozsonyban; Bethlen Magyarország fejedelme
január 15.	A cseh–morva–sziléziai, az osztrák és a magyar protestáns rendek szövetsége
január 16.	Bethlen és II. Ferdinánd fegyverszünetet köt
április 25.	Szövetség Prágában a cseh korona rendjei, a magyar rendek és Bethlen között
június 22.	A Porta beleegyezik Bethlen királyságába
június–augusztus	Országgyűlés Besztercebányán
augusztus 25.	Az országgyűlés Bethlent királlyá választja
1620. augusztus	<i>A Katolikus Liga, Miksa bajor herceg és Ferdinánd seregei leverik az alsó- és felső-ausztriai rendek ellenállását</i>
szeptember	<i>Az egyesült császári sereg Csehországban hadakozik</i>
szeptember 29.	Bethlen csapatai Lakompaknál vereséget szenvednek a császáriaktól
október eleje	Bethlen Hainburgot ostromolja
október 8.	Pozsony ostroma; október 9-én Dampierre elesik
október 28.	Bethlen háromezer lovast küld a csehek megsegítésére
november 4.	A budai pasa elfoglalja Vácot
november 8.	A fehérhegyi csata
1621. január	Békétárgyalások kezdődnek Bethlen és II. Ferdinánd között
április	A császáriak visszafoglalják Pozsonyt
július	Bethlen serege győzelmet arat Érsekújvár alatt; Buquoi halála
október	Újabb békétárgyalások kezdődnek Nikolsburgban
1622. január 6.	A nikolburgi béke

május	A fejedelmi akadémia felállítása Gyulafehérvárott. Az anabaptisták letelepítése Erdélyben
szeptember	Bethlen portai követe útján kapcsolatot keres I. Jakab angol királlyal
1623 tavasza	Bethlen előkészíti második hadjáratát; megkapja a Porta engedélyét a hadjáratához
június	Bethlen házassági ajánlata a Habsburgok felé
augusztus 6.	<i>Bethlen német birodalmi szövetségesei vereséget szenvednek a Liga hadvezérétől, Tillytől</i>
augusztus 15.	Bethlen második hadjárata; a fejedelem elindul Gyulafehérvárról
november	Fegyverszüneti tárgyalások Hodoninban
1623–1640	IV. Murád szultán
1624. február	Bethlen megújítja házassági ajánlatát a Habsburgok felé
május 8.	A bécsi béke
június	Országgyűlés Gyulafehérvárott; a tanulni vágyó jobbágyfiúkat földesuraik nem tarthatják vissza
augusztus	Bethlen házassági ajánlatát elutasítják. <i>Richelieu hatalomra jut Franciaországban</i>
1625. február	Az angol, holland, francia és velencei portai követek Bethlent egy Habsburg-ellenes háborúba való belépésre biztatják
május	II. Ferdinánd és IV. Murád szultán megújítja a zsitvatoroki békét
december 9.	<i>A hágai egyezmény : a Protestáns Liga megalakulása</i>
1625–1631	Esterházy Miklós nádor
1626. március 2.	Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal
június 12.	Az országgyűlés Brandenburgi Katalint Bethlen utódjává választja
augusztus	<i>A dán király vereséget szenved a Liga seregétől</i>
augusztus 25.	Bethlen Gábor harmadik hadjárata; a fejedelem elindul Gyulafehérvárról
szeptember 30.	Drégelypalánknál Bethlen és Wallenstein serege néz egymással farkasszemet
november 30.	A westminsteri szerződés alapján Erdély tagja lesz a Protestáns Ligának
december 20.	A pozsonyi béke
1627. szeptember	II. Ferdinánd és IV. Murád megújítja a zsitvatoroki békét
1628 nyara	Szövetségi tárgyalások Gusztáv Adolfal
1629 nyara	Szövetségi tárgyalások Moszkvával
augusztus 1.	Bethlen végrendeletének megírásához fog
november 15.	Bethlen Gábor halála

A képek jegyzéke

1. *V. Károly birodalmában sosem nyugodott le a Nap.* Tiziano festménye. Gonda–Niederhauser: A Habsburgok. Bp. 1977.
2. „*Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!*” (Bornemisza Péter: *Síralmas énnéköm... 1555 táján*) Buda vára metszete. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok (továbbiakban: MNM, MTK).
3. *Magyarország két ellenség között.* Metszet Martin Schrott címerkönyvéből, 1581. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Ritka Nyomtatványok Tára (továbbiakban: OSZK, RRT).
4. „*Ki mondhatja meg, minemű iszonyú rettenetességek legyenek...*” (Bornemisza Péter) Philippus Boskhierus: *Orator Terrae Sanctae...* 1606. OSZK Apponyi Hungarica (továbbiakban: App. H.)
5. *Rudolf császár lüktető életű udvara Prágát egész Közép-Európa fókuszává tette.* Bethlen Gábor krónikásai. Szerk.: Makkai László. Bp. 1980.
6. *Rudolf császár és király kedvelt spanyol divatú ruhában.* OSZK Apponyi Metszettár.
7. *Török tábor és ahogyan a keresztények elképzelték: szekerek hosszú sora keresztény emberfejekkel megrakva.* Zimmermann: *Eikographia aller deren Ungarischer Stätt Castellen und Häuser...* 1603. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
8. *Palota vára. Előtérben két gyalogos katona szakállas puskával.* Birckenstein: *Erzherzogliche Handgriffe des Bezirks und Linials.* OSZK App. H.
9. *Török bőrköpeny, 15–16. század.* Fehér Géza: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975.
10. *Balassi Bálint egyetlen ismert verskézirata.* Magyarország története képekben. Bp. 1977. 179. l.

11. Gróf Hardegg, az 1594. évi kudarc bűnbakjának elítélése és kivégzése. 1595 június. Türkische und Ungarische Chronica... Nürnberg 1663. OSZK Régi Magyar Könyvek (továbbiakban: RMK).
12. Hídvérés a Dunán Gyurgyevónál. 1595. Magyarország története képekben 187. l.
13. Mintha a Báthori-család sárkányfogás címere valóban mérget és halált hozott volna a fejedelemségre. MNM.
14. „...egy nap rohantak minden széken reájok...” Costume-Bilder aus Siebenbürgen. OSZK Kézirattár.
15. Korabeli újságlap Zsigmond fejedelem és Pálffy Miklós, a legendás hírű győzők arcképével. 1596. OSZK App. H.
16. Reményt adott a hajdúk Tolna melletti győzelme. 1599 június. Türkische und Ungarische Chronica... OSZK, RMK.
17. Kassa. A fallal körülvett város sok idegemnek nyújtott védelmet. MNM, MTK.
18. A janicsárok igen megfogyatkoztak a török seregben. OSZK Apponyi Metszettár.
19. Báthori András erdélyi fejedelem levágott feje. MNM, MTK.
20. A haláláig császárhű, kiváló katonai szakértő és zsoldosvezér, Basta. Bethlen Gábor krónikásai.
21. Mihály vajda. Uo.
22. Basta és katonáinak dülése következtében kincses Kolozsvár jövőtehetetlenül elpusztult. Uo.
23. „Isten felkölté a hajdúkat”. OSZK Apponyi Metszettár.
24. Bocskai István 1605-ben. Bethlen Gábor krónikásai.
25. Kálvin Institutio c. művének címlapja. Világtörténet képekben. Bp. 1874. 567. l.
26. A felsőmagyarországi városok szinte azonnal csatlakoztak a bihari nagyúr táborához. Késmárk harangtornya (1586–1591). Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977.
27. Thurzó György nádor, a hajdúk ellensége. MNM, MTK.
28. II. Mátyás. MNM, MTK.
29. Országgyűlések színhelye: Pozsony. MNM, MTK.
30. Bethlen Gábor lovas képe. Egykorú metszet. Bethlen Gábor emlékezete. 1981. Bp. 123. l.
31. Bethlen Gábor gyermekéveit a szárhegyi kastélyban töltötte. A volt Lázár-kastély északnyugati saroktornya. Uo. 39. l.
32. A szász városokban még a fejedelem is csak engedéllyel tartózkodha-

- tott hosszabb ideig. Medgyes, városkapu, az ún. Steingasserturm. Uo. 149. l.
33. *Bethlen szakmunkásokat telepített le Erdélyben. Két bányász csá-
kánnyal és mécsessel.* Edward Brown: A brief Account of some
Travels... London 1685. OSZK App. H.
 34. *Vándor kovácsmester és családja. A háttérben Csicsva vára.* Bir-
ckenstein: Id. m. OSZK App. H.
 35. *Nagyszebeni szász polgármester.* Costume-Bilder aus Siebenbür-
gen. OSZK Kézirattár.
 36. *Szász parasztasszony.* Uo.
 37. *Habán korszó.* Iparművészeti Múzeum.
 38. *Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes. A háttérben a Bécs ostromára
induló hadak.* Magyarország története képekben 208. l.
 39. *Prága átadása a fehérhegyi csata után. A zsoldosok még a császárhű
polgároknak sem kegyelmeztek.* Claude Malinge: Histoire générale
de la rébellion de Bohème. Paris, 1623. OSZK App. H.
 40. *Charles de Longueval, Buquoi grófja Magyarországon lelte halá-
lát.* Uo.
 41. *Pázmány Péter: Igazságra vezérlő kalauz... c. nagyhatású műve
a magyar főnemesség tömeges rekatolizálását indította meg. 1613.
Magyarország története képekben 234. l.*
 42. *Bethlen Gábornak mintegy 1500 levele maradt fenn. Rákóczi György-
höz írott levele 1621. április 29-én.* Magyar Országos Levéltár
E 190. Archivum Familiae Rákóczi.
 43. *Heidelberg. Egyeteme Bethlen számára is mintaként szolgált iskola-
politikai terveihez.* Bethlen Gábor emlékezete 289. l.
 44. *A nagyenyedi Bethlen-kollégium.* Uo. 573. l.
 45. *Könyvkötés. Erdély, 1629.* Iparművészeti Múzeum.
 46. *Magyar református lelkész.* Costume-Bilder aus Siebenbürgen.
OSZK Kézirattár.
 47. *Erdélyi festett zománccal és ékkövekkel díszített, aranyozott ezüst
mentekötő lánc. 17. század.* Iparművészeti Múzeum.
 48. *Eszter Ahasvérus perzsa király előtt. 17. századi flandriai kárpit.
László Emöke: Flamand és francia kárpitok Magyarországon. Bp.
1980.*
 49. *Párizst már akkor Európa közepének tartották. Világtörténet ké-
pekben 631. l.*
 50. *Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin eljegyzési násfája 1626-ból.
Iparművészeti Múzeum.*
 51. *Brandenburgi Katalin ruhája és virginálja.* MNM.

52. Bethlen Gábor nagy politikai ellenfele, Esterházy Miklós nádor vőlegényi dolmánya a 17. század elejéről. Uo.
53. Ernst Mansfeld gróf, Frigyes cseh király zsoldosvezére. Bethlen Gábor krónikásai.
54. A gyulafehérvári székesegyház, az erdélyi fejedelmek temetkező helye. Bethlen Gábor krónikásai.

Térképek

- I. Európa a XVI. században (8–9. l.)
- II. Magyarország a török hódítás korában 1526–1606 (24–25. l.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Tartalom

Bevezető	5
A kétfejű sas ígézetében, a félhold kísérteties fényében	7
Az árnyékbirodalom	7
„Kezünkben van... nem csak a hazának... hanem az egész keresztény világnak is sorsa”	16
Prága messze van...	26
„Térdig vérben, könnyökig könnyben”	35
„Katona vagyok én, ország őrizője...”	35
A török frigy felbontása	46
„Támaszd fel már csillagunkat, ... Szabadítsd meg országunkat!”	62
„Elpusztula az szép alföld, ... elkölt Erdély és Havasalföld”	75
„Isteni segítség kezdetik”	87
„Kivel Isten vagyon, bátorsága lehet”	87
„Jaj szegény magyarok, immár vigadnotok, egyszer ideje volna”	96
„Bocskai kezd gondolkodni maga és nemzete felől”	107
„Törökkel alkudni, némettel traktálni”	118
Az első sikerek	118
„Az két tar között most leszen szegény hajasnak mind országunkkal veszedelme”	134
„Csak az Isten tudja, mi volt ebben az emberben”	145
„Az erdélyi fejedelemség... legerősebb pajzsa az mi nemzetségünk megmaradásának”	157
A tét a bécsi béke	157
Bocskai öröksége	169
	291

„Erdélynek adassék békesség...”	178
„A nagy fejedelem”	192
Új Erdély születik...	192
Az össz-európai játszma nyitánya	204
Európa csak figyel...	218
„Boldogoknak mondhatjuk magunkat az Felséged bölcs... gondviselése által”	233
Cecília vagy Katalin?	233
Princeps absolutus	243
„Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk”	258
Irodalom	275
Időrendi áttekintés	277
A képek jegyzéke	287
Térképek	290

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR HISTÓRIA
sorozatban megjelent

TÓTH ISTVÁN
A rómaiak Magyarországon

PÉTER KATALIN
A magyar romlásnak századában

FODOR ISTVÁN
Verecke híres útján...

KRISTÓ GYULA
Az aranybullák évszázada

VÁRADY GÉZA
Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag

HEGYI KLÁRA
Egy világbirodalom végvidékén

BORECZKY BEATRIX
A magyar jakobinusok

LACKÓ MIHÁLY
Széchenyi és Kossuth vitája

BITSKEY ISTVÁN

Hitviták tüzeben

GERGELY ANDRÁS-SZÁSZ ZOLTÁN

Kiegyezés után

BAKAY KORNÉL

A magyar államalapítás kora

MERÉNYI LÁSZLÓ

Boldog békeidők...

BARTA GÁBOR

Az erdélyi fejedelemség születése

KENDE JÁNOS

Forradalomról forradalomra

GRANASZTÓI GYÖRGY

A középkori magyar város

TEKE ZSUZSA

Hunyadi János és kora

KULCSÁR PÉTER

A Jagelló-kor

SOMOGYI ÉVA

Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867

SCHLETT ISTVÁN

*A szociáldemokrácia és a magyar
társadalom 1914-ig*

KÖVÉR GYÖRGY

Iparosodás agrárországban

KISFALUDI KATALIN

Matthias Rex

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A fedélterv Murányi István munkája

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A kiadásért felel a Gondolat Kiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (82.2932), Budapest, 1984

Íves offsetnyomás. A szöveg monophoto eljárással készült

Felelős vezető: Szilávik András vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Szapor Judit

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Radó Péter

Megjelent 15 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint

24,- Ft

